

Gwary Dziś

10

POZNAŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK
WYDZIAŁ FILOLOGICZNO-FILOZOFICZNY
KOMISJA JĘZYKOZNAWCZA
INSTYTUT FILOLOGII POLSKIEJ
UNIwersytetu IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

GWARY DZIŚ

10

Rocznik poświęcony dialektologii słowiańskiej

Poznań 2018

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK

GLÓWNY REDAKTOR WYDAWNICTW PTPN /
CHAIRMAN OF PTPN PUBLISHING HOUSE
Tomasz Sobieraj

REDAKCJA / EDITORIAL BOARD

Redaktor naczelny – Jerzy Sierociuk
Sekretarz redakcji – Błażej Osowski
Redaktorzy tematyczni – Justyna Kobus, Tadeusz Lewaszkiewicz, Irena Sarnowska-Giefing,
Jerzy Sierociuk, Bogdan Walczak
Redaktorzy językowi – Irina Baklanowa (język rosyjski), Libuše Čižmarová (język czeski),
Ganna Martynowa (język ukraiński), Vasilka Radeva (język bułgarski)

RADA NAUKOWA / SCIENTIFIC BOARD

Luczija Antonowa-Vasileva (Sofia), Natalia Chobzej (Lwów), Pavlo Grycenko (Kijów),
Halina Karaś (Warszawa), Józef Kąś (Kraków), Sergej Myznikov (Petersburg),
Elena E. Nefiedova (Moskwa), Milena Šipková (Brno), Jožica Škofic (Lublana),
Bogusław Wyderka (Opole)

RECENZENCI / REVIEWERS

Kateryna Hlukhovtseva (Ługańsk), Józef Kąś (Kraków),
Andrei Kolesnykov (Izmail), Tadeusz Lewaszkiewicz (Poznań)

KOREKTA / PROOF READING

Marta Andrzejak, Graham Crawford

Copyright © by Authors and PTPN, 2018

Publikacja finansowana przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu /
Published with financial grant of the Adam Mickiewicz University in Poznań

ISSN 1898-9276

Spis treści

Jerzy Sierociuk, <i>Profesor Natalia Chobzej 24 maja 1964 – 21 sierpnia 2018</i>	7
Павло Гриценко, <i>Архівувати – досліджувати – повертати із забуття: нотатки до творчого портрету Наталії Хобзей</i>	9
<i>Бібліографія праць Наталії Хобзей</i>	23

* * *

Наталія Хібеба, <i>Слово коровай: діалектний текст та обрядовий контекст</i>	33
Марина Ткачук, <i>Текстове представлення українських переселенських говірок Башкортостану: емпірична база й теоретичне осмислення</i>	49
Тетяна Ястремська, <i>Семантична опозиція „верх” – „низ”: прислівники в говорах української мови (епідигматичний аспект)</i>	59
Halina Karaś, <i>Formy oboczne miejscownika liczby pojedynczej (w) domu – (w) domu w gwarach polskich na Litwie</i>	79
Anna Kostecka-Sadowa, <i>Wybrane zjawiska słowotwórcze przymiotnika w polszczyźnie południowokresowej (na przykładzie obwodu lwowskiego)</i>	99

* * *

Оксана Сімович, <i>Символ – значення – словник: шляхи інтерпретації</i>	111
Ганна Мартинова, <i>Діалектний словник як репрезентант явищ матеріальної та духовної культури народу</i>	127
Людмила Віталіївна Рябець, <i>Ідеографічний словник як форма представлення діалектного матеріалу</i>	135
Justyna Kobus, <i>Wialnia i młynek w języku mieszkańców wybranych wsi wielkopolskich</i>	145

* * *

Włazej Osowski, <i>Układ nadawczo-odbiorczy w wielkopolskich inwentarzach z 2. połowy XVIII wieku</i>	153

* * *

Jerzy Sierociuk, <i>Materiały do osiągnięć leksykografii słowiańskiej</i>	163

Table of Contents

Jerzy Sierociuk, <i>Professor Natalia Khobzey 24 May 1964 – 21 August 2018</i>	7
Pavlo Hrytsenko, <i>To archive – explore – return from the oblivion: notes for the creative portrait of Natalia Khobzey</i>	9
<i>Bibliohrafiya prats Natalii Khobzey</i>	23
* * *	
Natalia Khibeba, <i>The word korovay: a dialectal text and the ritual context</i>	33
Maryna Tkachuk, <i>Textual representations of resettled Ukrainian dialects in the Republic of Bashkortostan: empiracal base and theoretical terms</i>	49
Tetiana Yastremska, <i>The Semantic Opposition <i>вєpx</i> ('upper part') – <i>низ</i> ('lower part'): Adverbs in Dialects of the Ukrainian Language (epidigmatic aspect)</i>	59
Halina Karaś, <i>Alternations of the locative case, singular (w) domu – (w) domie in polish dialects in Lithuania</i>	79
Anna Kostecka-Sadowa, <i>Selected word-building phenomena in the adjectives in Polish spoken in the southern Borderlands (example of the Lvov region)</i>	99
* * *	
Oksana Simovych, <i>Symbol – semantics – dictionary: ways of interpretation</i>	111
Hanna Martynova, <i>Dialectal dictionary as a representative of a nation's material and spiritual culture</i>	127
Liudmila Vasilevna Riabets, <i>An ideographic dictionary as a form of dialectal material presentation</i>	135
Justyna Kobus, <i>Wialnia and mlynek in the language of the inhabitants of selected Greater Poland villages</i>	145
* * *	
Błażej Osowski, <i>A narrator-audience system in Wielkopolska inventory books from the 2nd half of the 18th century</i>	153
* * *	
Jerzy Sierociuk, <i>Materials for the achievements of Slavic lexicography</i>	163

Jerzy Sierociuk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej

ORCID: 0000-0001-9069-6117; e-mail: jasier@amu.edu.pl

**Profesor Natalia Chobzej
24 maja 1964 – 21 sierpnia 2018**

Podczas pierwszych referatów wygłaszanych w sekcji dialektologicznej na XV Międzynarodowym Kongresie Słowistów w Belgradzie dotarła do nas porażająca wiadomość – Natalia Chobzej nie żyje.

Dla znajomych była po prostu Natalią, osobą pełną ciepła i życzliwości. W środowisku dialektologicznym ceniono ją za pracowitość i zaangażowanie w nadrabianie zaległości w lekcyjnej dokumentacji gwar ukraińskich.

Profesor Natalia Chobzej była osobą bardzo dobrze znaną polskim badaczom zagadnień gwarowych, bywała na konferencjach w naszym kraju, zapraszała też do współudziału w organizowanych spotkaniach naukowych we Lwowie.

Prof. Natalia Chobzej
i prof. Jerzy Sierociuk,
Lwów 2007.
Fot. z archiwum prof.
Sierociuka.

Prof. Natalia Chobzej
i prof. Jerzy Sierociuk,
Lwów 2007.
Fot. z archiwum prof.
Sierociuka.

Środowisko poznańskie kontakty te ceniło sobie bardzo wysoko, gdyż była to stała współpraca nieograniczająca się jedynie do udziału we wzajemnie organizowanych sesjach naukowych (a takie spotkania odbywały się regularnie w niewielkich odstępach czasu naprzemiennie we Lwowie i w Obrzycku). Dla Profesor Natalii było oczywiste, że „należy inwestować w młodzież”, stąd też Jej dbałość, by we wspomnianych konferencjach brali udział młodzi pracownicy naukowci, dzisiaj często kroczący już ścieżką samodzielności.

Profesor Natalia Chobzej angażowała się w prace dialektologicznego środowiska slawistycznego. Na belgradzki Kongres Slawistów również przygotowywała referat, który miała wygłosić w ramach bloku tematycznego *Językowo-kulturowa wspólnota wsi słowiańskiej*. Niestety, nie dane Jej było w Belgradzie wystąpić.

Niniejszy tom „Gwar Dziś” dedykowany jest Jej pamięci. Zamieściliśmy tu pierwszą część artykułów nadesłanych przez Jej współpracowników i kolegów. Do upamiętnienia osoby i dorobku naukowego Profesor Natalii Chobzej jesteśmy wewnętrznie zobligowani także jako zespół redakcyjny „Gwar Dziś” i członkowie Komisji Dialektologicznej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów, gdyż na obu tych polach Jej zaangażowanie było cennym wsparciem.

Павло Гриценко

Інститут української мови

Національної академії наук України, Київ

ORCID: 0000-0002-5363-6585; e-mail: hrytsenko_pavlo@ukr.net

Архівувати – досліджувати – повертати із забуття: нотатки до творчого портрету Наталі Хобзей

Резюме: Дослідницький шлях Наталі Хобзей (1964–2018) позначений цінними студіями про лексику українських карпатських діалектів, регіональними словниками *Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник* (2002), *Гуцульські світи. Лексикон* (2013), *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (2009, 2012, 2015), підготовленими до друку діалектними лексиконами інших авторів. Ці праці відчутно розширюють інформацію про лексику та інші структурні рівні українських діалектів. У дослідженнях стверджено виразну самотність гуцульських говірок, інформаційний потенціал яких досі не розкрито вповні; продемонстровано необхідність залучення до студіювання діалекту автентичних розлогих діалектних текстів, фольклорних записів, давніших етнографічних та діалектологічних праць (як основи зіставного студіювання говірок за їх різночасовими фіксаціями / описами). У працях Н. Хобзей та львівського академічного кола діалектологів реалізовано триаду актуальних завдань: *архівувати* кожен елемент говірок як результат народного мовокористування та мовотворення; *досліджувати* діалектні явища у просторі, змінах у часі та на тлі народної культури; *повертати із забуття* в інформаційний науковий простір, віталізувати загрожені на зникнення елементи народної мови.

Ключові слова: українські діалекти, гуцульський діалект, гуцульська демонологія, регіональна лексикографія, Хобзей Наталя

Abstract: *To archive – explore – return from the oblivion: notes for the creative portrait of Natalia Khobzey.* The research path of Natalia Khobzey (1964–2018) is noted by valuable studies of the vocabulary of Ukrainian Carpathian dialects, regional dictionaries *Hutsul mythology. Ethnolinguistic Dictionary* (2002), *Hutsul Worlds. Lexicon* (2013), *Lexicon of Lviv: respectfully and in joke* (2009, 2012, 2015), as well as prepared for publication dialectal dictionaries of other authors.

These works significantly expand information on lexis and other structural levels of Ukrainian dialects. The studies confirm the expressive originality of the Hutsul dialects, the informative potential of which hasn't been fully disclosed yet. The necessity of involving of the extended authentic dialectal texts, folklore records, old ethnographic and dialectological works to the research of dialect (as the basis for a comparative study of dialects by their fixations / descriptions occurring at different times) is demonstrated. In the works of N. Khobzey and the academic community of Lviv dialectologists the triad of immediate tasks is implemented: *to archive* each element of dialects as a result of popular language using and language creation; *to explore* dialectal phenomena in space, temporal changes and on the back of the folk culture; *to return from the oblivion* to the scientific information space, to vitalize the endangered elements of folk speech.

Keywords: Ukrainian dialects, Hutsul dialect, Hutsul demonology, regional lexicography, Khobzey Natalia

Зміст життя науковця визначають і наповнюють не тільки його індивідуальні пошуки й осягнення, зміни зацікавлень і дослідницьких пріоритетів, а й віддзеркалені в його студіях етапи розвитку відповідної галузі пізнання, наукової школи, до яких він був причетний. Тому пізнання творчості окремої особистості має й загальні виміри як спроба осягнути шляхи розвитку науки, відповідний час та його змістове наповнення. Цю думку підтверджує, зокрема, осмислення дослідницького шляху українського діалектолога Наталі Хобзей (24. V 1964 – 21. VIII 2018): у її творчій біографії проступають визначальні ознаки діяльності в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. львівського академічного осередку мовознавців – відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, де відбувалося її формування як лінгвіста, де були зреалізовані її творчі задуми; цей відділ упродовж років вона очолювала.

Випускниця Львівського університету ім. І. Франка Наталя Данчак (Хобзей) потрапила до відділу української мови Інституту суспільних наук УРСР (нині – Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) 1986 року. У той час відділ працював за двома напрямками: історія мови, насамперед – історична лексикографія (після успішного завершення історичного словника української мови ХІV–ХV ст. колектив продовжував створення лексиконів української мови віддалених епох – укладав словник української мови ХVІ – І-ї пол. ХVІІ ст., опрацьовуючи широке коло писемних пам'яток і стародруків; керував проектом Д. Гринчишин) і діалектологія з пріоритетною увагою до лінгвістичної географії, лексикології, словотворення (очолювала напрям Я. Закревська). Хоча наукові зацікавлення співробітників сягали різних структурних рівнів української мови, різних епох і навіть різних сфер лінгвістики, проте в центрі уваги залишалося слово – лексика українських діалектів і літературної мови, історія словникового складу, ономастикон.

Діалектологи Інституту великого значення надавали лінгвогеографічним проектам, працюючи впродовж багатьох років над *Атласом української мови* (готували до видання другий том тритомового атласу), беручи участь у міжнародних програмах створення *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу* та *Загальнокарпатського діалектологічного атласу*; водночас тривало формування лексичної бази для регіонального словника гуцульського діалекту (укладали картотеку, виявляли й опрацьовували рукописні й друковані (нерідко – маловідомі) джерела, здійснювали численні експедиції на Гуцульщину). Спрямування наукових пошуків колективу спричинилися до визначення зацікавлень Н. Хобзей *словом у його діалектному бутті та змінах у часі*. Передбачуваним виявився й вибір ареалу студій – Гуцульщина. Вивчення гуцульських говірок і народної культури цього регіону в українській, польській і румунській наукових школах уже мало тривалу історію, та все ж такі дослідження зберігали особливу актуальність, оскільки багато проблем різного масштабу потребувало розв'язання в опорі на нові факти про діалект і традиційну культуру. Адже давніше пізнане, уже устійнене в науці нерідко зумовлювало формулювання нових дослідницьких завдань, спонукало до розширення вихідної емпіричної бази, відкриваючи нові етапи пізнання. Осмислення вже відомої інформації на тлі нових польових записів надавало особливі актуальності проблемі динаміки гуцульського мовного простору, з'ясуванню від-

ношення між сучасними говірками та їхнім станом, зафіксованим на попередніх часових зрізах, зокрема в кінці XIX – на початку XX ст., коли наукове зацікавлення Гуцульщиною було особливо інтенсивним і результативним.

Розпочавши наукові пошуки із спостережень над номінацією явищ природи в гуцульських говірках¹, Н. Хобзей згодом зосередилася на вербалізації в гуцульському діалекті широкого кола понять, пов'язаних із віруваннями в надприродні, демонічні сили. Студії над народною демонологією видавалися дослідниці не тільки цікавими, а й незвичними, оскільки спонукали виходити за межі традиційного лексикологічного опису слова, до поєднання мовного й етнологічного аналізу. Таке інноваційне спрямування лінгвістичних досліджень було на часі. Адже від початку 80-х років XX ст. відчутно зростало й набувало нового змісту зацікавлення проблемами взаємовпливів мови й традиційної народної культури; відбувалося активне формування окремого напрямку славістики – етнолінгвістики – зі спеціальними завданнями пізнання, прийомами опису матеріалу, оновленням змісту базових понять (як *мовний образ [картина] світу, символ [у народній культурі], мовно-ментальний стереотип* тощо), окремою системою термінів. Цей науковий напрям відкривав перспективу глибшого пізнання взаємозумовленості мови і культури, форм їх зв'язків і впливів. Становлення в славістиці окремої етнолінгвістичної дослідницької парадигми засвідчили масштабні наукові проекти, які спиралися не лише на синтез раніше зафіксованої й по-новому інтерпретованої інформації, а й на широкі нові матеріали спеціальних експедицій; важливу роль відігравали також нові дослідницькі центри, у яких розробляли масштабні загальнослов'янські наукові програми, навколо яких формувалися школи, закладалися фундаментальні видання².

Етнолінгвістичний рух захопив і Н. Хобзей: вона по-новому відкривала для себе важливий сегмент української культури – розгалужений і варіативний світ гуцульської демонології, витворений упродовж століть народною уявою й утримуваний у свідомості та культурних практиках мешканців краю. До вивчення цього незвичного сегмента традиційної культури Карпат у різний час доклали багато зусиль відомі етологи, фольклористи, лінгвісти (І. Вагилевич, В. Шухевич, І. Франко, А. Онищук, М. Зубрицький, Б. Заклинський, Л. Гарматій, М. Кобринський, Б. Кобилянський, Р. Кайндль, С. Вінценз, М. Зеленчук, Н. Вархол та ін.), які збрали й зберегли для широкого кола користувачів майбутніх поколінь цінну етнокультурну й мовну інформацію, подали інтерпретацію багатьох елементів цієї сфери буття гуцулів. Н. Хобзей синтезувала й використала свідчення опублікованих і численних рукописних діалектних та етнологічних джерел із Гуцульщини, удокладнивши наявну інформацію новими експедиційними матеріалами. Записування, аналіз різнопланових свідчень допомогли дослідниці глибше пізнати особливості народної словесної, духовної й матеріальної культури гуцулів, розуміння ними світобудови, довілля. Світоглядна система, вірування й традиційні культурні практи-

¹ Першу наукову розвідку Н. Хобзей присвятила назвам снігопаду в гуцульських говірках (Данчак 1987).

² Серед численних видань особливе значення мали Славянские древности. Этнолингвистический словарь, Ред. Н.И. Толстой, т. 1–5; М., 1995–2012; Etnolingwistyka, red. J. Bartmiński, Lublin; видання триває від 1988; Кодови словенских култура., ред. Д. Ајдачић, Београд; видання триває від 1996.

ки мешканців гір постали перед Н. Хобзей як складне утворення, багато елементів якого сягає віддалених епох, зберігає глибоку архаїку, що засвідчують насамперед народні назви різноманітних понять, реалій, розгалужена система усталених зворотів і висловів, численні наративи, зміст і форми фольклорних творів.

Матеріали про гуцульську демонологію оприявнили існування тісних зв'язків між двома світами – *людським* і *позалюдським* (паралельним, ірреальним), які, попри їх традиційне протиставлення, виявилися не розділеними неперехідною межею, а такими, що мають багато спільного: позалюдський (ірреальний) світ постає олюдненим, антропізованим, наділеним характерними рисами людського буття; з „*того світу*” „*мі*” могли приходити (повертатися) у людський світ, контактувати з людьми; водночас люди також були здатні переходити у світ „*не-людей*”, тимчасово перебувати в ньому і повертатися знову у „*свій світ*”. Н. Хобзей звернула спеціальну увагу на цю особливість світобачення гуцулів – їхню тверду віру у взаємодію й тісний зв'язок обох світів. За уявленнями гуцулів, існують люди, наділені надприродними здібностями, здатні впливати (позитивно чи негативно) на життя, здоров'я, добробут інших людей, на живу природу й довкілля; таких людей здебільшого знали (і нині знають) у своєму середовищі й ближчих околицях, до них зверталися по допомогу; за традицією їх називають *непростими; такими, що щось знають; земними (земляними) богами*. Розкриваючи неповторне й складне сприймання й моделювання гуцулами світу, дослідниця водночас прагне виявити зв'язки зі світом позагуцульським – з іншими регіонами України та поза її межами.

Результати багаторічного студіювання гуцульських назв демонічних істот і пов'язаних із ними понять Н. Хобзей оприявила в статтях (Хобзей 1996, 2000, 2003а, б) та в спеціальній праці *Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник* (Хобзей 2002). У словникові вона репрезентувала номінативні засоби, а з ними – і складну архітектоніку народних вірувань і уявлень гуцулів про міфічних істот, ширше – про надприродні сили. Задля виявлення повноти семантичної структури кожної назви, її мотивації Н. Хобзей, виходячи поза сферу народної демонології, широко залучала інформацію про різні сторони буття гуцулів: у центрі її спостережень – людина з її щоденною працею, заняттями, життям у родині, а також календарні й сімейні обряди та звичаї, близькі людині тваринний і рослинний світи, нежива природа довкілля. Такі свідчення дослідниця підпорядковувала пізнанню насамперед закономірностей називання понять, реалій народної міфології та з'ясуванню особливостей, умов їх функціонування. Істотно, що проаналізовано також численні евфемізми й перифрази для називання демонічних істот: евфемізми як вторинні номінативні одиниці уможлилювали уникнення в мовленні назв, заборонених чи небажаних відповідно до народних традицій. Крім евфемічних назв демонів зафіксовано широке коло номенів-субститутів на позначення хвороб і смерті, небезпечних для життя людини звірів, плазунів, згадування назв яких так само було небажаним, табуйованим (деякі з цих реалій осмислювано в тісному зв'язку зі світом міфічних істот); традицією табування охоплено також назви окремих фізичних станів людини (вагітність, пологи тощо), види господарської діяльності (зокрема вівчарство). Унікаючи в мовленні табуйованих назв реалій, дій, явищ та ознак, носії говірок використовували не тільки вторинні евфемічні

однослівні номінації, а й усталені (переважно клішовані) звороти, які водночас виконували функцію оберегу (напр.: *А тот, щч'ес би к'ішко, к'ішитц'і л'уц'ким гр'іхам* = 'А диявол [нехай би щез тяжко] тішиться людськими гріхами' (Хобзей 2002, 66)); на ґрунті таких словосполук поставали однослівні деривати-евфемізми (*щезби, щезник, щезун* 'диявол'). Зауважимо, що про табу та евфемізми в гуцульському діалектному просторі раніше вже було відомо чимало, насамперед зі студій етнологів і фольклористів (В. Шухевича, В. Гнатюка, І. Франка), мовознавців (М. Грицака, Й. Дзедзелівського), проте реєстр таких вербальних одиниць, зібраних Н. Хобзей, виявився значно ширшим, різноманітнішим за структуру, мотивами номінації, формами та ситуаціями використання в мовленні.

Важливо, що Н. Хобзей звернула увагу на міждіалектні й міжмовні зв'язки гуцульських традицій – на рівні понять, назв і культурних практик із ділянки демонології – з відповідними явищами в територіально суміжних і віддалених українських діалектах / культурних ареалах (зокрема в центрально- та східноукраїнському); підкреслила наявність південнослов'янських (зокрема – балканських) відповідників демонологічній лексиці українських карпатських діалектів. Адже виявлення й інтерпретацію карпато-балканських мовних і культурних спільних елементів від середини ХІХ ст. дослідники розглядають насамперед у контексті міжетнічної взаємодії, давніх і новіших взаємовпливів. Розв'язанню цих актуальних проблем славістики і балканістики свого часу були підпорядковані праці істориків слов'янських мов, дослідників писемних пам'яток та діалектологів (Ю. Венеліна, І. Панькевича, С. Бернштейна, Г. Клепікової, П. Івіча, Й. Дзедзелівського, В. Німчука та ін.), створення *Загальнокарпатського діалектологічного атласу*. Віднайдення й аналіз кожної нової лексичної чи семантичної карпато(українсько)-балканської паралелі, з'ясування її просторових параметрів залишається особливо актуальним для глибшого осмислення питань слов'янської мовної й етнічної історії.

Залученням до аналізу гуцульських міфологічних назв, зафіксованих у давніших писемних пам'ятках, етнологічних описах (яких від середини ХІХ ст. їх з'явилося чимало), Н. Хобзей актуалізувала діахронний аспект студій, зокрема з'ясування стану збереження номінативних засобів цієї тематичної групи та відповідних культурних практик. Закономірно, що в словникові гуцульської міфології подано зауваження про те, що під час сучасних польових досліджень у говірках, де давніше було зафіксовано мовні риси чи елементи традиційної культури, останні вже не функціонують, вийшли з ужитку чи зазнали відчутних трансформацій.

Структурною особливістю словника гуцульської міфології Н. Хобзей, що вирізняє його на тлі багатьох інших зібрань діалектної лексики, є поєднання власне лексикографічного опису матеріалу з монографічним: авторка часто передає й докладно коментує погляди відомих дослідників на походження, географію назв, їхню мотивацію й генезу, а також на давній зміст відповідних культурних дійств, ознак, явищ. У структурі словника помітним є широке використання текстів-ілюстрацій, розлогих наративів із діалектного мовлення в записках різного часу, у яких збережено важливі свідчення про особливості говірок на всіх структурних рівнях; отже, лінгво-етнографічне спрямування

словника не завадило збереженню багатьох фонетичних та граматичних рис гуцульських говірок.

Після опублікування словника гуцульської міфології Н. Хобзей продовжувала студії над цими говірками: записувала діалектне мовлення, зокрема численні тексти, фіксувала й аналізувала окремі маловідомі назви, опрацьовувала нові діалектні джерела відомих і нових авторів. Гуцульщина залишилася в центрі зацікавлень Н. Хобзей; до того ж увесь колектив діалектологів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича продовжував роботу над картотекою повного словника гуцульського діалекту, записував нові матеріали, розширював коло рукописних і друкованих джерел. На цей час припадає розгортання студіювання Гуцульщини етнологами, істориками, фольклористами й літературознавцями, поживлення громадського руху за збереження локальної культури і мови гуцулів.

Важливим досягненням академічного кола діалектологів стало розв'язання багатьох засадничих питань побудови словника гуцульських говірок, зокрема визначення типу лексики, обсягу залучуваних матеріалів, структури словникової статті (керувала проектом Я. Закревська)³. Згодом із картотеки гуцульського словника було дібрано виразні локальні назви, фразеологізми й оформлено цей матеріал як короткий діалектний словник, призначений насамперед для шкільної молоді краю задля поширення знань про своєрідний світ гуцулів (ГГКс) (поява словника відповідала стратегії розвитку *гуцульської школи*, одним із пріоритетів якої визначено пізнання й збереження традиційної культури і говірок гуцулів). У ці роки з архівних матеріалів відділу було підготовлено до друку й опубліковано лексичні матеріали М. Негрича з говірки села Березові Косівського району Івано-Франківської області (Негрич 2008) та М. Грицака про традиційне вівчарство в селі Росішка Рахівського району Закарпатської області (Грицак 2008). Ці публікації підтримували зацікавлення гуцульськими говірками і культурою краю, розширюючи водночас емпіричну базу їх вивчення. Проте ні добірки слів до давніших етнографічних праць, ні короткі словнички не відтворюють розмаїття лексики гуцульських говірок, специфіки мовних традицій їх носіїв. Тому визріла ідея укласти словник, у якому багатоманітне життя гуцулів було б відображене значно ширше порівняно з іншими власне діалектними лексиконами. Н. Хобзей разом з іншими авторами планованого словника прагнула охопити номінативні засоби різноманітних поняттєвих сфер – від профанного щоденного буття до небуденного, високого, сакрального, синтезувавши інформацію не лише власних записів, картотеки гуцульських говірок, а й широкого кола етнологічних студій, художніх творів, фольклорних текстів, численних матеріалів гуцулів-краєзнавців. Цю ідею втілено в словникові *Гуцульські світи. Лексикон* (Хобзей, Ястремська, Сімович, Дидик-Меуш 2013), у якому укладачі вбачали попередню спробу створення повного словника гуцульського діалекту й водночас розширення кола дослідників і аматорів, яких зацікавить Гуцульщина.

За інформаційним наповненням *Гуцульські світи* не є традиційним упорядкуванням лише діалектної лексики, як не є і власне етнографічним словником; це лексикографічний мікс – синтезована форма представлення *світу*

³ Теоретичні засади та архітектуру повного словника гуцульського діалекту подано в (ГЛе, 90–270).

гуцулів. Цей унікальний світ подано не лише через сприймання й оцінки дослідників, а й через „внутрішню оптику” – шляхом автокоментування свого життя, мови і культури його носіями. Така засаднича модель словника уможливила широке репрезентування діалектного мовлення, використання розгорнутих ілюстрацій-словосполук, фразеологізмів, паремій, мікро- і макротекстів, за допомогою яких мешканці Гуцульщини називають реалії, пояснюють сутність дій чи обставин, значення та особливості вживання окремих назв у різноманітних комунікативних ситуаціях; ці вербальні засоби передають важливі риси моволаду й мовотворення гуцулів.

Описи щоденного життя, традиційного побуту, звичаїв, обрядодій, як і зауваження щодо ситуацій та умов використання слів, зворотів, наявність обмежень (табу) у слововживанні, спричинилися до відтворення багатьох лексем, словосполук, ексклюзивних значень чи відтінків значень слів, яких раніше не зауважували дослідники гуцульських чи інших українських говірок. Наприклад, лише через докладне пояснення специфічної забави при покійникові (*при „зрушці”*), один із учасників якої мав назву *вірменин*, стає зрозумілим зміст виразу *де у селі вірменин, та і на царині не буде сіна!* ‘якщо молодь у селі зайнята іграми (= не роботою), то не буде [заготовлено] сіна’ (Хобзей et al. 2013, 142). Зумовленість семантики слова широким позамовним контекстом, можливість витлумачення змісту словосполучки лише через культурний контекст – типова ситуація для мовного буття соціуму з глибокими в часі традиціями. Нерідко семантику лексем, виразів чи фразеологічних одиниць, сутність й особливості культурних практик розуміють лише члени соціуму, а з’ясування значення особами „з-поза (відповідного) соціуму” (зокрема, і діалектологами, які прагнуть записати інформацію про говірку) нерідко відчутно утруднене, потребує спеціальної попередньої підготовки.

Зумовленість семантичної, нерідко – і формальної структури лексем, фразеологізмів, усталених словосполук позалінгвальними чинниками підтверджує справедливості положення про *діалект як явище одночасно мови і традиційної народної культури, наслідок їх взаємодії та взаємозумовленості*.

Одним із результатів лексикологічного дослідження й лексикографічної експлікації гуцульського мовно-культурного простору, що впродовж тривалого часу здійснював львівський діалектологічний осередок, а в ньому – і Н. Хобзей, є:

– аргументоване ствердження виразної самотності цього ареалу українського континууму, інформаційний потенціал якого залишається не розкритим уповні;

– наявність широкого кола елементів, ще не проаналізованих лінгвістами (насамперед етимологами, істориками мови, лінгвогеографами), хоча багато з них мають часово глибоку генезу, точні відповідники в інших зонах Славії, належать до евристично особливо цінних;

– необхідність залучення до студювання діалекту автентичних (не редагованих під час видання) діалектних текстів (розлогих наративів, діалогів і полілогів між носіями говірок), фольклорних записів (особливо – коломийок), давніших етнографічних та діалектологічних праць (опублікованих і рукописних⁴, що забезпечує зіставне вивчення окремих говірок за їх різночасовими фіксаціями).

⁴ Важливим джерелом для пізнання гуцульських говірок є упорядковані й опубліковані Я. Рігером архівні діалектні матеріали, які зібрав Я. Янов у міжвоєнний період (LAHDUL; Janów 2001).

Синтез мовної та загальнокультурної інформації як концептуальну засаду лінгвістичного дослідження Н. Хобзей разом із колегами реалізувала ще в одній фундаментальній праці – *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (Хобзей, Сімович, Ястремська, Дидик-Меуш 2009), що стала етапною в дослідженні українського мовного континууму. Це словник, у якому відтворено не тільки українську мову – *слова-назви, типові словосполучення й усталені вирази* – окремого міста, а й *місто як цілісний соціокультурний феномен, представлений у просторі лексики*.

Кожне місто має свою історію, уклад життя, традиції, свої засоби й пріоритетні формули поточного мовлення. Мовним портретом жодне місто не повторює іншого міста. Ситуація мовної індивідуалізованості, виокремленості кожного міста чи невеликого містечка типологічно ідентична відмінностям між говірками, які, належачи до одного діалектного типу, об'єднують у своїй структурі велику кількість диференційних рис. Що більше місто й глибше в часі його історія, що більш різноспрямованими були контакти містян з мешканцями інших міст, віддалених поселень, з іншими народами і культурами, то ширшим є коло сформованих специфічних ознак мовлення такого міста.

Пізнання континууму мови як цілості передбачає вивчення й урахування особливостей мовлення не тільки сіл, а й містечок і великих міст. Відомо, що локальна мовна традиція міста, вбираючи риси говірок довкілля, водночас впливає на ці говірки, на ближній мовний простір, нерідко відіграє помітну роль у їхньому розвитку. Мовлення міста у своєму впливові на мовне життя поза своїм простором може вирости до загальнонаціонального рівня, як це сталося з мовленням Львова: локальний львівський лінгвальний архетип, сформувавшись упродовж століть і зберігши, попри відчутні іншомовні впливи, українську структурну домінанту, у XIX ст. став основою одного з визначальних варіантів нової української літературної мови. На мовний портрет Львова впливали заступлення одних мовних орієнтирів іншими, зміни мови офіційної, яку приносила кожна нова влада краю і що було особливо помітним у XX ст. Та все ж, попри динаміку зовнішніх політичних умов та відчутні іншомовні впливи, лінгвальне буття Львова упродовж століть визначала мовленнєва практика не так неукраїнської аристократії й урядової верхівки, як української автохтонної людності, що забезпечило збереження до сьогодні львівського українського мовного феномену.

Українське мовлення Львова вийшло далеко за береги лише засобу повсякденного комунікування, побутового порозуміння в просторі міста: воно набуло потужності *культурного феномена*, перетворилося на пізнаваний засіб ідентифікації *свого, львівського*, на вербальний символ міста, об'єкт мовленнєвої стереотипізації й наслідування. Мода на львівське мовлення зумовила постання своєрідного явища – *львівської літератури* з притаманною їй особливою *львівською* мовою й стилістикою, які надаються чіткій ідентифікації, із розмаїтою тематикою, експериментуваннями з формою творів тощо⁵. Ці обставини спонукають дослідників до вивчення сучасного й минулого мовлення Львова як складного, багатьма рисами неповторного лінгвального явища.

⁵ Докладніше див. студію Н. Хобзей у (Хобзей, Сімович, Ястремська, Дидик-Меуш 2009, 9–40)..

У *Лексиконі львівського* (проектованого як видання *популярне*, не для спеціальних потреб мовознавчих студій) представлено елементи мовлення різних соціальних, професійних, вікових верств, культурних течій та осередків Львова, які в реальному житті могли ніколи не перетинатися чи бути пов'язані лише принагідно, проте разом творили цілість, об'єднану мовним кодом, здатністю досягати порозуміння між собою, спільними культурними концептами, локальною історичною пам'яттю, своєрідною мовною аурую міста. Важливо, що у словникові також охоплено мовлення школярів і студентів (міжвоєнного часу й сьогодення), елементи молодіжного жаргону, „балаку батярів”, „таємних мов”, а також стилістично виразно обниженої лексики. Намагання лексикографічно подати мовлення Львова, яке досі залишається остаточно не змодельованим і не описаним як соціолінгвістичний конструкт, поставило авторів перед необхідністю розв'язання низки складних завдань. З одного боку, це мав бути словник визначеного географічного простору, що нав'яже дослідження / презентацію мовлення міського соціуму до засадничих основ ареальної лінгвістики, а з іншого, ця праця мала відтворити вербальними засобами середовище Львова як сегментоване, складно організоване утворення – з мінливими в одних і консервативними в інших своїх оприявленнях.

Різноплановість завдань *Лексикону львівського* зумовила його змістове наповнення й формат, зокрема широке використання текстових вставок-інкрустацій різного часу й змісту (від рекламних оголошень, рецептів, уривків із художніх текстів та міського фольклору до „поважної” інформації довідкового зразка), репродукцій малюнків, світлин, що зближує видання з енциклопедіями міста як архетипом праць. Поєднання у викладі різнопланової інформації підтверджує засадничу орієнтацію авторів на дві концептуальні риси – на *поважне* (наукове відтворення мовної й культурної розмаїтості соціуму міста) і на *жарт* (використання в лексиконі елементів сміхової культури), що забезпечило легкість сприймання тексту й популярність праці. Обрана авторами модель організації інформації в словнику не загінула його головного змісту: відтворення побутової, культурної й мовної самотності Львова. Серед слів, словосполук, фразеологізмів, фрагментів текстів чимало таких, які належать минулому, маркують попередні епохи, передають віддалене від сучасного мовлення. Мовне тло лексикону творить поєднання різночасових і різностильових елементів, наявність текстових вставок-інкрустацій. І все ж у міксованому тексті репрезентовано чимало рис локального усного й писемного мовлення, що дозволяє використовувати *Львівський лексикон* як джерело для вивчення не тільки лексики, семантики, а й синтактики (сполучуваності елементів у мовленні), граматики та фонетики. (Звичайно, це не транскрибований текст усного мовлення, спеціально записаний для потреб мовознавчих досліджень, у якому структура лінгвального ідіому придатна до опромінення аналітичним рентгеном, проте значення, евристичну цінність подібних, здавалося б принагідних, фіксацій мовлення, уже не раз продемонстрували дослідники.)

Формат словника як лінгвістичної праці передбачає виокремлення слова (фразеологізму) як об'єкта аналізу, винесення з глибин на поверхню уваги дослідника рідковживаних, архаїчних елементів, які здебільшого приречені на втрату, забуття. Таку здатність лексиконів – убезпечувати від затирання, ревіталізувати слова, уста-

лені й вільні словосполучення – переконливо засвідчили і гуцульський словник демонімів, і *Гуцульські світи*, і *Лексикон львівський*: у цих словниках вдалося актуалізувати широке коло локальної лексики, специфічних елементів гуцульської і львівської мовленнєвої культури відповідно.

Окрема важлива сторінка діяльності Н. Хобзей та її колег – едіція діалектологічних праць інших авторів⁶. Окрім згадуваних лексиконів М. Грицака і М. Негрича, опрацьованих до друку під керівництвом Н. Хобзей, особливу цінність – змістом і форматом реалізації – становить підготовлений болахівський словник (Гнатишак 2017). За задумом Юрія Гнатишака (автора лексикону, носія говірки), словник мав би відтворити мовлення містечка Болахова початку XXI ст. і цим затримати від зникнення ті номінативні засоби, які були активно вживані й зрозумілі ще в середині XX ст.⁷. Цілеспрямоване записування локальної мовної інформації забезпечило надійне представлення в сучасному мовознавстві містечка Болахів як окремого локусу цілісного українськомовного континууму. У цій праці редактори-співупорядники застосували прийоми лексикографування, які опрацьовували й апробували в попередніх словниках, зокрема в *Гуцульських світах* і *Лексиконі львівському* (широке ілюстрування слововживання слів і фразеологізмів; їх докладне стилістичне та функційне параметризування, зокрема окреслення сфер, особливостей функціонування; наведення невербальної інформації – малюнків, фотографій тощо).

Таким чином, у львівському діалектологічному колі опрацьовано й реалізовано модель регіонального словника діалекту (сільської чи міської спільноти мовців) з пріоритетною увагою не так до усталених формальних лексикографічних канонів діалектної лексикографії, як до повноти лінгвальної інформації лексикону, його когнітивної зорієнтованості. Константними ознаками таких словників залишаються послідовне залучення інформації про позамовне буття носіїв сільської говірки чи мови міста, культурне тло функціонування вербальних елементів, широка опора на докладні тексти, що здатні забезпечити багатовимірність лінгвістичного дослідження, його відчутне поглиблення.

Увага до діалектних текстів як базового джерела інформації під час створення регіональних словників закономірно актуалізувала цілеспрямоване записування усних оповідей (розлогих, нерідко – тематично зорієнтованих, наративів⁸) під час експлорації говірок, а також аналіз зібраних давніших записів діалектного мовлення. Зокрема, Н. Хобзей проаналізувала записи текстів, зроблених (здебільшого принагідно) під час обстеження південно-західних говірок за програмою *Атласу*

⁶ Про видавничі проекти Н. Хобзей докладніше див. (Гриценко, Ястремська 2018, 7–13).

⁷ Наявність комунікативних бар'єрів між поколіннями в межах одного діалектного простору спонукала Ю. Гнатишака до записування й упорядкування матеріалів для словника: „<...> у розмові з одним із ровесників нашої Незалежності, мешканцем Болахова, з'ясувалося, що він не розуміє значень деяких слів, якими послуговується місцевий люд. Це і стало поштовхом до усвідомлення того, що зі зміною поколінь ми не тільки маємо здобутки до поступу, але і щось втрачаємо. Із цього моменту розпочалася праця над створенням Словника” (Гнатишак 2017, Двсд).

⁸ Посилення уваги до текстів, наративів як пріоритетного джерела інформації для вивчення говірок засвідчили представники різних слов'янських діалектологічних шкіл у доповідях на Міжнародній науковій конференції „Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій” (Київ, 23.–24. III 2015), див. (Двсд).

української мови (Хобзей 2011). Про актуалізацію текстологічних досліджень свідчить і спеціальна праця про наративи одного тематичного циклу (тексти про чуда) як явище словесної культури носіїв говірок (Романина 2015). І все ж доводиться констатувати, що тексти як форма реалізації говіркового мовлення, яка має значні інформаційні переваги над записаними за питальниками діалектними матеріалами, ще не достатньо використовують у дослідженнях різних структурних рівнів діалектів, і як наслідок, чимало видань текстів системно не опрацьовано, так само і чимало зон діалектного континууму не(достатньо) репрезентовано зібраннями текстів.

Отже, розглянуті дослідження Н. Хобзей та її колег репрезентують пошуки шляхів вивчення українських діалектів, спроби створити й утвердити новий формат регіональних лексиконів. Ці студії засвідчили рух дослідників до:

– пізнання розгалуженої й структурованої лексико-семантичної (тематичної) групи як мікросистеми, до урахування умов і особливостей функціонування слова в різноманітних комунікативних ситуаціях на противагу традиційному аналізу окремої лексеми;

– широкого залучення діалектного тексту – простору буття, реалізації слова – до джерельної бази структурних елементів говірок;

– утвердження етнолінгвістичної парадигми аналізу, з'ясування зумовленості форм, значень / функцій мовних одиниць тісними зв'язками з традиційною народною культурою.

Наслідком цих змін у вивченні діалектної лексики стало розширення як кола аналізованих елементів і явищ, так і змісту, результатів їх пізнання, а також розвиток прийомів опису й репрезентації мовної інформації, зокрема у форматі регіональних словників. Ці пошуки вкладаються у тріаду визначальних завдань сучасної діалектології:

– архівувати кожен структурний елемент говірки визначеного хронотопу;

– досліджувати явища говірок у континуумі окремої мови та в просторі генетично споріднених і територіально суміжних мов, ураховуючи динаміку діалектів у часі;

– повертати в інформаційний науковий простір, зберігати й віталізувати ті елементи народної мови, яким загрожує зникнення.

Література

- Гнатишак Ю. (2017), *Слова з Болехова*, співавтори-лексикографи О. Сімович, Н. Хобзей, Т. Ястремська [Hnatyshak Yu., *Slova z Bolekhova*, spivavtory-leksykografy O. Simovich, N. Khobzei, T. Yastremska], Львів.
- Грицак М. (2008), *Скарби гуцульського говору: Росішка (Вівчарство у текстах)*, упорядн. Н. Багниук, В. Шелемех; відпов. ред. Н. Хобзей, Т. Ястремська [Hrytsak M., *Skarby hutsulskoho hovoru: Rosishka [Vivcharstvo u tekstakh]*, uporiadn. N. Bahniuk, V. Shelemekh; vidpov. red. N. Khobzei, T. Yastremska], Львів.
- Гриценко П., Ястремська Т., (2018). *Наталія Хобзей: у силовому полі української мови*, [в:] *Діалектологічні студії. II. Слово – словник – корпус*, ред. П. Гриценко, Н. Хобзей [Hrytsenko P., Yastremska T., *Natalia Khobzei: u sylovami poli ukrainskoi movi*, [v:]

- Dalektolohichni studii. II. Slovo – slovnyk – korpus*, red. P. Hrytsenko, N. Khobzei], Львів, с. 7–13.
- ГГКс**, *Гуцульські говірки. Короткий словник*, укладачі Г. Гузар, Я. Закревська, У. Єдлінська, В. Зеленчук, Н. Хобзей [*Hutsulski hovirky. Korotkyi slovnyk*, ukladachi, H. Huzar, Ya. Zakrevska, U. Yedlinska, V. Zelenchuk, N. Khobzei], Львів 1997.
- ГЛе**, *Гуцульщина. Лінгвістичні етюди*, ред. Я. Закревська [*Hutsulshchyna. Lingvistychni etyudy*, red. Ya. Zakrevska], Київ 1991.
- Данчак Н.В. (1987), *Лексика на позначення снігопаду в гуцульському говорі у порівнянні з літературною нормою*, [в:] *Молоді учені-супільствознавці УРСР – 70-річчю Великого Жовтня. Тези респ. наук.-теорет. конф.* [Danchak N.V., *Leksyka na rozpachennia snigopady v hutsulskomu hovori u porivnianni z literaturnoiu normoiu*, [v:] *Molodi uchenisuspilstvoznavtsi URSS – 70-richchiu Velikoho Zhovtnia. Tezi resp. nauk.-teoret. conf.*], Львів.
- Двсд**, *Діалекти в синхронії та діахронії: тексти як джерело лінгвістичних студій*, ред. П. Гриценко [*Dialekty v synchronii ta diachronii: teksty yak dzherelo lingvistychnykh studii*, red. P. Hrytsenko], Київ 2015.
- Негрич М. (2008), *Скарби гуцульського говору: Березові*, ред. Н. Хобзей, Т. Ястремська, К. Сімович, Г. Дидик-Меуш [Nehrych M., *Skarby hutsulskoho hovoru: Berezovy*, red. N. Khobzei, T. Yastremska, K. Simovich, H. Dudyk-Meush], Львів.
- Романина І. (2015), *Структурно-семантичні особливості діалектних текстів про чуда в наддністрянському говорі: дис. ... канд. філол. наук* [Romanyna I., *Strukturmoosemantychni osoblyvosti dialektnykh tekstiv pro chuda v naddnistrianskomu hovori: dis. ... kand. filol. Nauk*], Львів.
- Хобзей Н. (2002), *Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник* [Khobzei N., *Hutsulska mifologiya. Etnolingvistychnyi slovnyk*], Львів.
- Хобзей Н. (1996), *Матеріали для дослідження української демонології (фольклористичний і мовознавчий аспекти їх збирання)*, [в:] *Українська історична та діалектна лексика, вип. 3*, відп. ред.: Д. Гринчишин [Khobzei N., *Materialy dlia doslidzhennia ukrainskoi demonologii [folklorystychnyi i movoznavchyi aspekty yikh zbyrannia]*, [v:] *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka*, vyp. 3, vidp. red.: D. Hrynchyshyn], Львів.
- Хобзей Н. (2000), *Між світом і антисвітом: чоловік, що може перемітватися на вовка*, [в:] *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*, ред. Я. Закревська [Khobzei N., *Mizh svitom i antysvitom: cholovik, shcho mozhe peremityvatysia na vovka*, [v:] *Hutsulski hovirky. Lingvistychni ta etnolingvistychni doslidzhennia*, red. Ya. Zakrevska], Львів.
- Хобзей Н. (2003а), *Міфологічні назви у Словнику української мови XVI – першої половини XVII століття*, [в:] *Діалектологічні студії. 1. Мова у часі і просторі. Збірник на пошану Дмитра Гринчишина*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей [Khobzei N., *Mifologichni nazvy u Slovniku ukrainskoi movy XVI – pershoi poloviny XVII stolittia*, [v:] *Dalektolohichni studii.1. Mova u chasi i prostori. Zbirnyk na poshanu Dmytra Hrynchyshchyna*, vidp. red. P. Hrytsenko, N. Khobzei], Львів.
- Хобзей Н. (2003б), *Мовний простір міфологічних назв*, [в:] *Діалектологічні студії. 2. Мова і культура*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей [Khobzei N., *Movnyi prostir mifolohichnykh nazv*, [v:] *Dalektolohichni studii.2. Mova i kultura*, vidp. red. P. Hrytsenko, N. Khobzei], Львів.
- Хобзей Н. (2011), *У просторах воєнного часу. Про першу світову війну в записках для „Атласу української мови”*, [в:] *Українська мова в Галичині: історичний вимір*, відп.

ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей [Khobzei N., *U prostorakh voiennoho chasu. Pro pershu svitovu viinu v zapisakh dlia „Atlasu ukrainskoi movy”*, [v:] *Ukrainska mova v Halychyni: istorychnyi vymir*, vidp. red. Ya. Isaievich, M. Mozer, N. Khobzei], Львів.

Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. (2009), *Лексикон львівський: поважно і на жарт* [Khobzei N., Simovich K., Yastremaska T., Dydik-Meush H., *Leksykon lvivskyy: povazhno i na zhart*], Львів (2 вид. 2012; 3 вид. 2015).

Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. (2013), *Гуцульські світи. Лексикон* [Khobzei N., Yastremaska T., Simovich O., Dydik-Meush H., *Hutsulski svity. Leksykon*]. Львів.

Janów J. (2001), *Słownik huculski*, opracował i przygotował do druku J. Rieger, Kraków.

LAHDUL, *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language*, compiled by J. Rieger, Warsaw 1996.

Бібліографія праць Наталії Хобзей

1990

Міфоантропоніми жіночого роду у демонології Гуцульщини // Екологія культури: історія, традиції, сучасність / відп. ред. М. Бевз, Я. Грицак. Львів, 1990. С. 71.

1993

До питання українського шкільництва у Великобританії // II Міжнародний конгрес українців: Мовознавство. Львів, 1993. С. 150–152.

1994

Другий конгрес Міжнародної асоціації українців // Хлібороб (Бразилія). 1994. №239. Квітень. С. 3.

Міфологічна лексика Гуцульщини // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного розвитку в незалежній Україні. Івано-Франківськ, 1994. С. 118–119.

Чоловік, що може перемітуватися на вовка // Просвіта. Львів, 1994. Вип. 14 (139). С. 4–5.

1995

Міфологічна лексика українських творів карпатського ареалу: автореферат дис. ... канд. філол. наук. Львів, 1995. 24 с.

1996

Матеріали для дослідження української демонології (фольклористичний і мовознавчий аспекти їх збирання) // Українська історична та діалектна лексика. Вип. 3. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. С. 181–186.

1997

[укл.:] Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я.В. Закревська. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1997. 232 с. [співукл.: Г. Гузар, Я. Закревська, В. Зеленчук].

1998

Карпато-українсько-південнослов'янські лексичні паралелі (міфологічні назви) // Матеріали міжнародної славистичної конференції пам'яті проф. К. Трофимовича, 1–3 квітня 1998 р. Т. 1. Львів, 1998. С. 90–93.

Лексика духовної культури говірки с. Бродина (за працями О. Горбача) // Українська мова на Буковині: минуле і сучасне. Чернівці, 1988. С. 59–65.

Словник як джерело дослідження міфологічної лексики // Українська філологія: шкали, постаті, проблеми. Ч. II. Львів, 1999. С. 50–59.

1999

[рец.:] Як много важить слово // Гуцульщина: Ілюстрований журнал всегуцульської єдності. Ч. 56. Торонто. Липень, 1999. С. 10–11.

2000

Обдумував її у людській мові: Ст. Вінченз “На високій полонині” // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. С. 48–54.

Між світом та антисвітом: чоловік, що може перемітуватися на вовка // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. С. 48–54.

Український діалектологічний збірник: Огляд // Український гуманітарний огляд. Вип.3. Критика, 2000. С. 275–278.

Лексика духовної культури українських гворов карпатського ареала // 3rd International Congress of Dialectologist and Geolinguists. Abstract book. Supplement. Lublin, 2000. S. 4.

Міфологічна лексика у матеріалах М. Грицака // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Вип. 3. Ужгород, 2000. С. 218–222.

[рец. на:]: Гриценко П.Ю., Воронич Г.В., Дорошенко Л.І. та ін. Говірки Чорнобильської зони. Системний опис / за ред. П.Ю. Гриценка. Київ: Довіра, 1999. 271 с. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 239: Праці Філологічної секції. Львів, 2000. С. 625–630.

[рец. на:] Мартинова Г.І. Лінгвістична географія Правобережної Черкащини. Черкаси: Відлуння, 2000. 265 с. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 239: Праці Філологічної секції. Львів, 2000. С. 635–638.

Ярослава Закревська // Гуцульщина: Ілюстрований журнал всегуцульської єдності. Ч. 60. Торонто. Липень, 2000.

Шістдесятиріччя відділу української мови // Наше слово. 2000. №51 (2264). 17 грудня. С. 8. [співавт.: Г. Дидик-Меуш].

У струну гуцульської душі // Книжковий світ. Львів, 2000. №3–4 (16). С. 12. [співавт.: Г. Дидик-Меуш].

2001

Лексеми із коренем відь в українських говірках Карпат // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Українське і слов'янське мовознавство. Вип. 4. Ужгород, 2001. С. 534–537.

До питання про лексичні та семантичні карпато-південнослов'янські паралелі // Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. №6 / ред. В. Єршов, В. Мойсієнко. Житомир, 2001. С. 170–176.

О наименовании тех, что шось знают в гуцульских говорах // Живая старина. Москва, 2001. №3 (31). С. 21–22.

До 100-річчя Язикової комісії НТШ // Вісник Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. №26. С. 14–17 [співавт.: У. Єдлінська].

Гуцульські говірки як об'єкт діалектної лексикографії // *Ukrainistika na prahu nového století a tisíciletí: Problémy jazyka, literatury a kultury*. 1. Olomoucké sympozium ukrajinistů. Sborník příspěvků. Olomouc, 2001. S. 100–106.

Про назви зі значенням 'найстарший чорт' у гуцульських говірках // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. №12 (44). Луганськ, 2001. С. 79–89.

2002

Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с.

Лексика говірки села Красний на Мараморощині в Румунії // *Język mniejszości w otoczeniu obcym* / red. J. Riger. Warszawa, 2002. S. 209–215.

Назви домашнього чорта, який приносить багатство, у говірках південно-західного наріччя // Лінгвістичні студії. Вип. 9 / за ред. А. Загнітка. Донецьк, 2002. С. 224–228.

Лексика календарної обрядовості в українських говірках Мараморощини та Сучавщини на тлі гуцульських говірок // *Rozprawy Slawistyczne*. Т. 19 / red. F. Szyżewski. Lublin: UMCS, 2002. С. 143–155.

Мова як джерело пізнання духовного світу народу (міфологічна лексика в українських говірках карпатського ареалу) // IV Міжнародний конгрес українців: Мовознавство. Київ, 2002. С. 119–124.

2003

Временные ремарки в диалектных словарях // *II Международная научная конференция “Язык и культура”: Тезисы докладов*. Москва, 2003. С. 450–451.

[відп. ред.:] Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003. 362 с. [співред.: П. Гриценко].

Міфологічні назви у Словнику української мови XVI – першої половини XVII століття // *Ibid.* С. 147–152.

[упор.:] Матеріали до бібліографії з проблем української діалектології за 2000–2001 роки // *Ibid.* С. 316–375.

Іван Панькевич – науковець, вчитель, громадський діяч [рец. на: Ivan Paňkevyc a otázky spisovného jazyka: Štúdie a materially / zost. M. Mušinka. Prešov, 2002. 207 s.] // *Ibid.* С. 402–405.

[відп. ред.:] Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003. 362 с. [співред.: П. Гриценко].

Мовний простір міфологічних назв // *Ibid.* С. 53–63.

Гончарство в мові і культурі // Ibid. С. 79–96 [співавт.: С. Литвиненко].

Była koza, wilk i kapusta: рослини у польському фольклорі [рец. на: Stanisława Niebzhęgowska, *Przestrach od przestrachu: rośliny w ludowych przekazach ustnych*. Lublin, 2000. 265 s.] // Ibid. С. 346–347 [співавт.: О. Сімович].

Порубіжжя: проблеми мови і культури [рец. на: *Język i kultura na pogranichu polsko-ukraińsko-białoruskim* / red. F. Czyżewski. Lublin, 2001. 377 s.] // Ibid. С. 334–338.

Етнолінгвістичні проблеми у східнослов'янській традиції [рец. на: Восточнославянский этнолингвистический сборник: Исследования и материалы / отв. ред. А.А. Плотникова. Москва, 2001. 496 с.] // Ibid. С. 339–343.

[відп. ред.:] Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 608 с. [співред.: П. Гриценко].

Ярослава Закревська: штрихи до портрету // Ibid. С. 9–13.

[упор.:] Листування Ярослави Закревської // Ibid. С. 40–84.

[упор.:] О. Горбач Словник говірки села Негостина (Румунія) // Ibid. С. 422–453.

[упор.:] О. Горбач Словник північно-підляської говірки села Добровода близько Гайнівки (Польща) // Ibid. С. 454–488. [співупор.: О. Тріль].

[рец.:] Дослідження українського мовного простору Румунії у студіях Івана Робчука мові // Ibid. С. 563–567.

[рец.:] Лексика українських говорів Східної Словаччини на картах Атласу Зузанни Ганудель // Ibid. С. 582–583.

Міфологічні назви у Словнику української мови XVI – першої половини XVII століття. 2 // Українська історична та діалектна лексика. Вип. 4. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. С. 137–140

До питання синонімних відношень у гуцульських говірках // *Język ukraiński: współczesność – historia* / red. F. Czyżewski, P. Hrycenko. Lublin, 2003. S. 157–169.

2004

[відп. ред.:] Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. 568 с. [співред.: П. Гриценко].

З історії львівської діалектології // Ibid. С. 63–72.

[упор.:] Матеріали до бібліографії з проблем української діалектології за 2002–2003 роки // Ibid. С. 411–459.

[рец.:] “*Зберігати сучасні явища для budoucnosti*”: записи закарпатських говірок на фонограф // Ibid. С. 544–548.

2005

[відп. ред.] Слово і доля: Збірник на пошану Уляни Єдлінської. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. 368 с.

Із когорти співців гуцульського краю: Михайло Ломацький // Ibid. С. 351–355.

Міфологічна лексика в “Галицько-руських народних приповідках” Івана Франка // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССЛ: Праці філологічної секції. Львів, 2005. С. 449–468.

[відп. ред.:] Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2005. 408 с. [співред.: П. Гриценко].

[рец.:] Записи закарпатських говірок: від давнини до сучасності // Ibid. С. 373–375.

[рец.:] Енциклопедія білоруської міфології // Ibid. С. 376–377.

[рец.:] Ювілейне видання польських діалектологів // Ibid. С. 378–380.

Діалектологічні новинки // Ibid. С. 383–385.

2006

[відп. ред.:] Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації/ відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006. 432 с. [співред.: П. Гриценко].

[рец.:] Новаторство в царині української історичної діалектології // Ibid. С. 371–378. [співавт.: Г. Дидик-Меуш].

Проблема “свій – чужий (інший)” у мовному просторі Львова // Матеріали Міжнародної етнолінгвістичної конференції “*Opozycja swój / obcy (inny) w językach i kulturach słowiańskich*”. Люблін, 2006. С. 17–18.

2007

З історії лексикографічного дослідження гуцульського говору // *Gwary dziś*. 4: Konteksty dialektologii / pod. red. J. Sierociuka. Poznań, 2007. S. 77–85.

Свій / чужий (інший) у мовному просторі Львова // *Etnolingwistyka: Problemy języka i kultury*. 20 / red. J. Bartmiński. Lublin: UMCS, 2007. s. 111–123.

Мовний простір // Історія Львова. Т. 3 / за ред. А. Козицького. Львів. С. 442–445.

2008

[відп. ред.:] Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008 (серія “Діалектологічна скриня”).

Березівська говірка на карті Гуцульщини // Ibid. С. 6–17 [співавт.: Т. Ястремська].

[відп. ред.:] Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство у текстах). Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008 [співред.: Т. Ястремська] (серія “Діалектологічна скриня”).

Невтомна праця Миколи Андрійовича Грицака // Ibid. С. 12–15.

[відп. ред.:] Діалектологічні студії. 7: Традиції і модерн / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006. 416 с. [співред.: П. Гриценко].

[рец.:] Словник однієї говірки // Ibid. С. 367–370.

[рец.:] Різномасштабні дослідження сучасного говіркового мовлення // Ibid. С. 393–395.

[рец.:] Мовознавчі проблеми у листуванні Івана Панькевича та Івана Зілинського // Ibid. С. 395–397.

[відп. ред.:] Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів; Нью-Йорк, 2008. 288 с. [співред. Л. Полюга] (серія “Діалектологічна скриня”).

Культурне явище крізь призму українського діалектного словника // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі: До 100-річчя професора Ф.Т. Жилка. Київ, 2008. С. 198–200.

Діалектний словник: автор та читач // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Вип. 12: Українська діалектна лексика як об’єкт словникарства та лінгвогеографії (до 100-річчя від дня народження М.А. Грицака). Ужгород, 2008. С. 203–205 [співавт.: Т. Ястремська].

2009

Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2009. 672 с. [співавт.: О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш] (серія “Діалектологічна скриня”).

Слова і місто, або місто в словах // Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2009. С. 7–43 (серія “Діалектологічна скриня”).

[відп. ред.:] Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2009. 372 с. [співред.: П. Гриценко].

2010

[відп. ред.:] Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2010. 616 с. [співред.: П. Гриценко].

Дещо про запозичення в мовленні львів’ян у контексті говірок південно-західного наріччя // Ibid. С. 351–358.

[рец.:] Новий здобуток польської фразеології (на тлі українського контексту) // Ibid. С. 592–594.

Книжкові новинки для мовознавців // Ibid. С. 596–601 [співавт.: Н. Багнюк].

Система дієслова в гуцульських говірках // Ювілейний збірник на честь 80-річчя від дня народження професора Петра Лизанця. Ужгород, 2010. С. 586–600 [співавт.: Т. Ястремська].

Дієслова вилітати, вилетіти у складі ідіом та паремій (на матеріалі говірок південно-західного наріччя української мови) // Лінгвістика. №3 (21). Ч. 1 / відп. ред. К. Глуховцева. Луганськ, 2010. С. 206–209.

Дієслова з префіксом ви- в говірках північного і південно-західного наріччя української мови: до пошуку паралелей // Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем / ред. В. Мойсієнко, В. Єршов. Житомир, 2010. Вип. 22 (I). С. 283–288.

Дієслова руху із префіксом ви-, або звідки та куди виходять, виїжджають і таке інше в колядках та щедрівках // Народна творчість українців в просторі та часі. Луцьк, 2010. С. 381–390.

2011

[відп. ред.:] Українська мова в Галичині: історичний вимір. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. 332 с. [співред.: Я. Ісаєвич, М. Мозер] (серія “Історія мови”).

У просторах воєнного часу. Про Першу світову війну в записках для “Атласу української мови” // *Ibid.* С. 267–310.

Багатозначні дієслова в говорах південно-західного наріччя: виводити–вивести // *Мовознавчий вісник*. Вип. 12–13 / відп. ред. Г. Мартинова. Черкаси, 2011. С. 100–105.

Багатозначні дієслова в говорах південно-західного наріччя: вискакувати / вискочити // *Лінгвістика*. №1 (22). Ч. II / гол. ред. К. Глуховцева. 2011. С. 85–90.

Дієслова руху “знизу – вгору” в говірках південно-західного наріччя // *Лінгвістика*. №3 (24). Ч. I / гол. ред. К. Глуховцева. 2011. С. 120–125.

Глагол в украинских диалектных словарях // *Славянская диалектная лексикография. Материалы конференции* / отв. ред. С.А. Мызников, О.Н. Крылова, И.В. Бакланова. Санкт-Петербург, 2011. С. 98–99.

Південно-західне наріччя української мови у студіях другої половини ХІХ століття // *Діалектна мова: сучасний стан і перспективи дослідження, присвячені пам'яті діалектолога Валентини Прокопенко* / відп. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці, 2011. С. 70–72.

Префікс ви- на українських лінгвогеографічних картах // *Науковий збірник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Вип. 24. Присвячується 90-річчю від дня народження Й.О. Дзензелівського. Ужгород, 2011. С. 195–198.

Історичний та ареальний аспекти в дослідженні дієслів із префіксом ви- // *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy* / red. B. Dunaj, M. Rak. Kraków, 2011. S. 297–310.

2012

Лексикон львівський: поважно і на жарт / 2-е вид. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. 852 с. [співавт.: О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш] (серія “Діалектологічна скриня”).

Гуцульський “всесвіт” у форматі діалектного словника // *Вісник Прикарпатського університету: Філологія*. Вип. 32–33. Івано-Франківськ, 2012. С. 281–285.

Дієслова руху із префіксом ви- в говірках південно-західного наріччя української мови: виходити / вийти // *Gwary dziś. 6: Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej* / pod. red. J. Sierociuka. Poznań, 2012. S. 97–104.

2013

Гуцульські світи. Лексикон. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. 668 с. [співавт.: Т. Ястремська, О. Сімович, Г. Дидик-Меуш] (серія “Діалектологічна скриня”).

Слова з гуцульських світів // *Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 7–14.

Украинский указатель. Index ukrainian // Общекарпатский диалектологический атлас: Указатели / под ред. Я. Ригера. Краков: Институт польского языка ПАН, 2012. С. 122–155 [співавт.: Т. Ястремська].

Місто у слові // Lwów: Lustró. Obraz wzajemny mieszkanców Lwowa w narracjach XX–XXI wieku. Warszawa: Instytut Sławistyki PAN, 2012. С. 67–78.

Атлас лінгвістичний // Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. Київ; Львів; Тернопіль, 2012. Т. 1. С. 348–350.

Атлас української мови // Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. Київ; Львів; Тернопіль, 2012. Т. 1. С. 350–351.

Дієслова із префіксом ви- в “Поученнях на євангеліє по Няговському списку 1758 г.” // Мовні обрії: Збірник пам’яті Левка Полюги / відп. ред. О. Сімович. Львів, 2013. С. 172–179 (серія “Історія мови”).

2014

Аспекти дослідження дієслівного префікса ви- у говірках південно-західного наріччя української мови // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов’янський контекст / відп. ред. П. Гриценко. Київ, 2014. С. 490–494.

2015

Лексикон львівський: поважно і на жарт / 3-е вид. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2015. 896 с. [співавт.: О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш].

[відп. ред.:] Діалектологічні студії. 10: Запозичення та інтерференція / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2015 [співред.: П. Гриценко].

Мовний світ гуцулів у форматі словника: Іван Вагилевич // Ibid. С. 51–61.

[рец.:] Українська діалектна морфологія сьогодення // Ibid. С. 585–589.

Назви Русин, руський в словниках і поза ними // Писемні пам’ятки: текст і контекст / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2015. С. 92–101 (серія “Історія мови”).

2016

Говірки суміжжя в діалектній лексикографії: до проблеми опису // Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства. Вип. 21. Ужгород, 2016. С. 162–166.

«Словник бойківського говору» о. Юрія Кміта та проблеми лексикографічного опису // Studia Ruthenica Cracoviensia. 11: Słowo u słowian. Wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiego. Studia leksykalne / red. A. Budziak, W. Hojsak. Kraków, 2016. S. 85–95.

Структура діалектного словника: ілюстрація // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Сучасна українська нація: мова, історія, культура”. Львів, 2016. С. 63–65.

2017

Слова з Болехова. Львів, 2017. 636 с. [співавт.: Гнатишак Ю., Сімович О., Ястремська Т.] (серія “Діалектологічна скриня”).

[відп. ред.:] Гнатишак Ю., Сімович О., Хобзей Н., Ястремська Т. Слова з Бо-
лехова / Львів, 2017. 636 с. (серія “Діалектологічна скриня”).

[відп. ред.:] Надсяння: Традиційна культура і побут (етнолінгвістичні матеріа-
ли) / упор. М. Глушко, Л. Хомчак. Львів, 2017. 592 с. (серія “Діалектологічна
скриня”).

Життєві та наукові стежки Івана Панькевича (до 130-річчя від дня народження)
// Лінгвістика. №2 (37) / відп. ред. К. Глуховцева. Старобільськ, 2017. С. 24–33.

2018

Етноніми південно-західного наріччя в діалектній лексикографії // IX
Міжнародний конгрес україністів: Мовознавство (До 100-річчя Національної
академії наук України) / гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2018. С. 521–531.

[відп. ред.:] Слов’янський світ Олафа Брока. Львів, 2018. [співред.:
Т. Льоннгрєн]. 262 с.

Українське тло студій Олафа Брока // Ibid. С. 246–262.

[відп. ред.:] Діалектологічні студії. 11: Слово – слоник – корпус / відп. ред.
П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН
України, 2018. 374 с. [співред.: П. Гриценко].

Упорядники Ірина Романина, Тетяна Ястремська

Наталія Хібеба

Львівський національний університет

імені Івана Франка

ORCID: 0000-0003-1098-3082; e-mail: khibeba@ukr.net

Слово *коровай*: діалектний текст та обрядовий контекст

Реферат: Записані під час експедицій на Бойківщину впродовж 1999–2016 років тексти про весілля, доступні діалектні, фольклорні, етнографічні записи від кінця XIX ст. свідчать, що до 50-х років XX століття з обрядовою метою використовували не коровай, а випечений домашній хліб із житньої чи вівсяної муки, згодом – із пшеничного борошна або ж куплений виріб.

Сучасні тексти про бойківське весілля дають змогу проілюструвати функціонування слова *коровай*. Проаналізовано семантику лексеми, її здатність утворювати деривати з обрядовим значенням, тенденцію до компонування сталих словосполучень, а також обрядовий контекст використання короваю. Лексема демонструє варіативність на фонетичному, акцентуаційному, словотвірному рівнях. Відзначено різні назви на позначення оздоб на короваю, зокрема спеціально випечених із тіста виробів. У статті наведено розповіді респондентів про вірування, ворожіння тощо, пов'язані з випіканням короваю.

Ключові слова: лексема, весільна лексика, номінація, бойківські говірки

Abstract: The word *korovay*: a dialectal text and the ritual context. Texts about weddings, recorded during expeditions to Boykivshchyna in 1999-2016 and comprising dialectal, folklore and ethnographic records from the late 19th century, are evidence that until the 1950s, it was not the *korovay* but cooked, homemade bread made from rye or oat flour (later on from wheat flour) that was used to prepare a ceremonial product. Modern texts about Boykos' weddings provide information about the word *korovay*. In this article, the semantics of the lexeme, its ability to form derivatives indicating ceremonial aspects, a tendency to form stable phrases, as well as the ritual context of the use of the word *korovay* are analysed. The lexeme demonstrates variability on the level of phonetics, accent and morphology. Various names have been used to denote decorative *korovays*, including specially baked products.

In the article, the respondents talk about their beliefs and the divinations revolving around the process of baking bread.

Key words: lexeme, wedding vocabulary, nomination, Boyko dialects

Серед обрядових атрибутів головний весільний хліб – коровай – вирізняється багатофункційним та символічним використанням на різних етапах обряду: під час сватання, барвінкових обрядодій, благословення наречених на подружжя життя, обдаровування наречених, розподілу між гостями в обряді «перепоя» чи у повесільний день та ін.

Записані під час експедицій на Бойківщину впродовж 1999–2016 років тексти про весілля (див.: Мережа обстежених населених пунктів), доступні діалектні, фольклорні, етнографічні записи від кінця XIX ст. свідчать, що до 50-х років XX століття з обрядовою метою використовували не коровай, а випечений домашній хліб із житньої чи вівсяної муки, згодом – із пшеничного борошна або ж куплений виріб (дет. див: Хібеба 2018а; про назви весільного печива див. також: Хібеба 2018b). Зокрема на Турківщині в I пол. XX ст., як зафіксував В. Кобільник, *короваєм* називали домашній хліб, який спеціально випікали значно більшим за інші хліби: „На кілька днів перед весіллям приготівляють їду. Печуть більше хліба, до 50 бохонців. Весільного тіста не солять. Роблять один бохонок хліба значно більший, званий «коровай». Печуть його вечір перед шлюбом, і дружба всаджує його на лопаті до печі. Під час весілля май цей хліб своє спеціальне призначення” (Кобільник 2009, 250). З. Кузеля, описуючи весільний обряд на Стрийщині, також відзначив: „Короваю тут не печуть зовсім, а короваєм називають хліб, який купують у місті. «Корогвай» цілком чистий, з разової муки: церемоній при печенню нема жодних, бо печуть його враз з іншими хлібами на весілі” (Кузеля 1908, 129).

Респонденти старшого віку *короваєм* називають буденний домашній хліб, здебільшого неоздоблений, який використовували під час весілля: *буў то'д'і хл'іб / ти'пер кажут коро'вай* (НГс); *зараз ўже кара'вал'і прий'шли / то пе'чут кара'вал'і / а то'д'і зви'чайний хл'іб і ўс'о* (Іл); *хл'іб / п'росто хл'іб зви'чайний / п'от'ім корог'вай пе'кли* (Кр); *хто там знаў коро'вайі 'ран'ше / два хл'іби к'ругл'і спе'чут та і ўс'о* (Ур); пор.: літ. *корова́й* ‘великий пухкий хліб із прикрасами, який печуть на весілля’ (СУМ, IV, 295).

І. Шевчик-Лукавиченко зазначив: „Бойки або «гірняки», як себе зовуть, це вбогий нарід, прибитий тьмою віків, котрий ціле життя не їсть пшеничного хліба, хиба на «річні» великі свята зість «гуску» (булка) або «паску» (пасха) з купчої муки, нарід, що не знає «благодати» природи, що на своїх плечах обірник на гори виносити мусить, щоб у зимі зісти вівсяного «опальянка», колючого і гіркого, як його життя” (Мисевич 1937, 59).

Сучасні респонденти пояснюють відсутність у ті часи короваю – випеченого весільного хліба з прикрасами – тогочасною бідністю, зумовлену низькою врожайністю сільськогосподарських культур, здебільшого жита та вівса, через особливості природного ландшафту Бойківщини: *ко'лис' 'ран'че і коро'вай не пе'кли / ше за 'того / аш ти'пер'ка ўже / ўже йак буў кал'госп // а 'ран'че / 'заки ше мойа 'мати / то коро'вайі то'д'і не пе'кли // бо тог'ди 'л'уди не так 'жили / а пос'тавиў на с'ц'іў / тог'ди оден с'тароста / 'л'уди пос'ідали / то од'ным кел'ішком обхо'диў у'с'іх гос'тей // йак маў там 'п'іўтора 'літри гор'іўкы / то вес'іл'а в'ідбу'лос'а / о'так 'було // а хл'іб буў 'житний / в'іў'с'аний / пос'тавиў на с'ц'іў в'іў'с'аний хл'іб і 'житний і с'тароста пок'райаў по кус'кови / по кус'кови і то // а так не 'било та'кого 'їд'ін'а / йак 'зараз / шо ми понак'ладуєм по стол'і / ўс'о / с'толи г'нуц'а п'ід у'с'ім* (Бк); *то'ди пше'ниці ў нас не 'було / то йак 'було 'житний хл'іб / то пе'кли 'житний // [...] а ти'пер' йе коро'вай / так / 'торти / та'к'е ў'с'а-ке // а 'зараз то не то / шо 'було ко'лис'* (Лб); – А коровай? – *буўло аш п'із'н'іше // спек'ли хл'іба ў с'воїм пе'чи і ўс'о // пос'тавили по д'воє на 'купу / так пок'рай-али / на'р'ізали / та йої! // не буўло 'ничи* (Лс); *спек'ли св'ії хл'іб / коро'вайу не*

було та'к'ех / йак ко'лис' / йак |зарає коро'вайі не'чут // не'кли св'її хл'їб / йо'го к'расно ўбрали тої хл'їб / та ї с хл'їбом ішли // а'би хл'їб буў // хто ко'лис' знаў з'даўна / то по'тому ўже поча'ли так посту'ново-посту'ново зача'ли корова'їі ве'лик'ї (Мл).

У сучасних бойківських говірках лексема *коровай* демонструє варіативність фонетичну: *коро'вай* – *кора'вай* – *каро'вай* – *кара'вай* – *коро'вал'* – *кара'вал'* – *куру'вай*; акцентуаційну: *кара'вал'ї*, *коро'вайї*; словотвірну: *короз'вайец'* – *короз'вайчик*.

На підставі аналізу текстів про бойківське весілля окреслено семантичну структуру слова *коровай*, яку формують такі компоненти:

– **‘обрядовий хліб нареченого, який наречений чи його гості приносили до нареченої’:**

при'шоў до молодо'дой / дру'жба не'се ко'сиц'у / а коро'вай |пот'ім при'несут' с'вах'и (Бг); *|зарає ве'с'їла |разом // йак окре'мо / то не'чут два коро'вайї // при'ход'ат |гос'т'ї до молодо'дой і при'нос'ат коро'вай / а по'тому об'м'ін'уїут / тої ли'шайут з рушні'ком / а тої заби'райут // а йак'шо |разом / то о'дин коро'вай // ідут до |росписки / с'тел'ут рушні'к |вишитї / рушні'кы / п'їт коро'вай рушні'к кра'с'ївий не'сут* (Бк); *во'ни приїшли |перед |хатоў / то с'тароста вихо'диў і коро'вай с'тавили |перед |хату / і го'р'їўку і ўс'ї с'вати ўгош'чали |перед |хатоў го'р'їўкоў* (Мт); *то'д'ї там зби'райу'а і їде // на'перет ідут' по бо'ках дру'жби і моло'дїї / на'перет їде му'зика / їде с'тароста с коро'вайем / ідут там т'ї ку'харки / т'ї с'вашики / йак ви |кажете / з го'р'їл'коїу / з:а'кус'коїу / сп'ївайут' / при'сн'ївуїут'* (Лс); *йак моло'дїї їшоў до молодо'дой / то н'їс коро'вай // ну / а по'тому моло'да їде до моло'дого / тиш коро'вай бе'ре / ве'лик'ї коро'вайї* (Рс); *Буў коро'вай ў |нейї / і ў н'ого // і в'їн ішоў за неў і |першїї дру'жба н'їс коро'вай // на |самїї |перет ішоў дру'жба / по'тому ўже в'їн їшоў / по'том му'зик'е / по'том ўс'ї |л'уде // в'їн н'їс коро'вай до |нейї / і заби'раў їїїї з їїїї коро'вайем // а св'її ли'шаў там* (Лб); *моло'дїї йак їшоў за моло'доў / не'сли коро'вай / коро'вайнічка не'сла коро'вай // і там коро'вай ўже ли'шали / не б'рали тої коро'вай* (Вч);

– **‘обрядовий хліб, який клали на стіл, коли весільні гості нареченої перегороджували дорогу весільним гостям нареченого’:**

перего'роджуїут / перего'роджували |ран'че і |зарає // кла'дут там ст'їў / на стол'ї шо там / кара'вай стоїїт на стол'ї (Лб);

– **‘обрядовий хліб, із яким танцювала коровайнічка (‘жінка, яка на голові несла коровай’), вимагаючи викупу’:**

коро'вай то буў так // коро'вай спек'ли / на коро'вайї / тої коро'вай нама'їели / і йак їшли моло'дїї за моло'доў / не'сла коро'вайнічка на голо'в'ї коро'вай до молодо'дой // там коро'вай |клали на с'т'їў і коро'вайнічка запла'т'їт ми // с тим коро'вайом гул'ала на под'в'їр'їу коро'вайнічка с коро'вайом на голо'в'ї / на голо'в'ї дер'жала і гул'ала з дру'жебоў // дру'жба дер'жаў / би не ў'пала коро'вайнічка / бо во'на хл'їб дер'жит / коро'вай // і по'тому хо'дили до |хати / і во'на |клала коро'вай на с'т'їў / і пла'тили / купу'вали (Вч);

– **‘обрядовий хліб, яким батьки благословляли наречених’:**

по'тому захо'дили благосло'вити // та'кож вер'талис'а до |хати ўс'а ро'дина / ц'їлу'вали коро'вай / на коро'вайу в'їнец' / йак'шо моло'д'її / то'то шо на |го'лову (Лб);

– ‘хліб, який приносили до церкви й залишали його священникові після шлюбу’:

короваї само собою печут / шо несут до церкви / і ў хаті лиш'ейут (Ул); короваї печут' ўже йак на вес'іл'а і с т'іейі сторони / і с т'іейі сторони / два короваїі // молодий їде с коровайем до молодойі // а ў молодойі теж печут' короваї і с тим коровайем їдут' ў церкву // коли берут' шл'уба / тої короваї молодойі лишайут' ў церкві (Рп); та короваї пекли // ўби'рали тої короваї так файно ў с'акими к'вітами // староста на рушнику н'іс до церкви // рушник великий / а староста н'іс (ВСт); а ти'пер ўже печут короваїі до того / до церкви // йак їдут до шл'убу / то їде і короваї несе староста йі'ден короваї / а ў молодойі другий // то йі'ден лиш'ейут ў церкві короваї / а йі'ден берут заби'райут ўже йак їдут іс шл'убу до молодойі чи до молодого / то несут то'то // а'бо ў молодого лиш'ейут короваї / а'бо ў молодойі ў церкві // а ти'пер так (Дб); ў н'ого староста / і ў нейі // несут два короваїі до церкви / рушник'і в'ішет'і // в'ін несе в'ід нейі / а в'ін в'ід н'ого // їдут до церкви і тої короваї с'таў'лат на с'толик (Ям); т'реба їти с коровайом до церкви / йі'ден несут п'ерд молодойі (Тр); короваї те'пер несут до церкви / короваї несут до церкви // тої короваї да'їут св'іш'чеников'і там / св'іш'чеников'і да'їут тої короваї (Рс); ўже зби'райуц'і до шл'убу / і с корогвайяма так само їдут до церкви (СНб);

– ‘обрядовий хліб із запханими грошима, які мала знайти наречена’ (ці гроші, за бойківським звичаєм, наречена витягала зубами):

принесли короваї / то'тої короваї половину лишали ў молодойі / а половину завертали до своїх л'удей // перекрайували наполовину тої короваї / і ше нав'іт там г'рош'і п'хали ў тої короваї // мо'лда то'то в'іт'а'гала / зубами вит'а'гала / бо так сил'но п'хали г'рош'і / шо во'на не мо'гла // по'тому то'то перекрайували / половину браў староста со'бою до своїх л'удей / тих / шо з молодим // а половину лишали ў молодойі (Дн); то'д'і ўже кла'дут' тої короваї і ўс'і / хто за стол'ом сид'ат' / да'їут г'рош'і // запи'хайут' ў тої короваї і пот'ім / йак принос'ат' до молодойі / то мо'лда цеї короваї розби'рає і т'і г'рош'і заби'рає (Рп);

– ‘обрядовий хліб, призначений для розподілу між гостями в обряді «пропою»’:

а короваї пекли тої / шо р'ізали у великому тан'ц'у / то того короваїа р'ізали / розум'ійете // – А що таке великий танець? – великий танець / то кожний йшоў з молодю / кру'тиў коло'мику і кожний г'рош'і метаў // ўже мо'лда по'ч'іпчана / ўже хустка на голо'ві / а то'то (Мт); корогаї ў проп'ії р'ізали // то були ў корогаїу три йайці мали бути / то ўже дружба маў шу'кати то'т'і йайці // а корогаї р'ізали на куски та розда'вали ўс'ім г'ос'там (Бг); то'ди йак за'їдут' мо'лду і то'ди р'іжут корогаї // дружба а'бо староста / то дружба р'іже корогаї // то'ди три йайці к'лали / т'реба ше ўга'дати / де йайце йе // шу'каїут то'го йайце / та ї бере по кускови д'іл'ат кожному (Бг); так було шо родина ўс'а пила го'р'їўку со'лотку / то во'ни да'вали г'рош'і і там го'р'їўку пили // а ў нас то'го ни'ма // то не ў нас було // ў йенчому сел'і то так йе / то так шо йе пере'п'ії такиї // викли'каїут ўс'іх / на'л'аїут йо'му го'р'їўку / в'ін

кляде з'рош'і і там да'їут йа'когос' кара'вал'а на за'куски / і ло'жці з'рош'і (Іл); 'зараз кара'вал' р'іжукт у'же / йак да'їут по'дарк'і // у'же да'їут по'дарок на та'р'ілку / і 'каждому ку'сок кара'вал'а // с'тароста да'їе і моло'да // бат'ки там викли'каїут 'тата / 'маму / 'дружбу / 'каждий бе'ре по'дарок // ро'дина да'їе з'рош'і моло'дим / а хто не 'хоци та не да'їе // і да'їут коро'вал' (Іл). На позначення головного весільного хліба, призначеного для розподілу між гостями в обряді «перепую» або в повесільний день фіксуємо низку атрибутивних словосполучень: великий коро'ваї (Гл, Ос), вишчий коро'ваї (Лс), кра'сивий коро'ваї (Ям), фаїній коро'ваї (Ям), за'казуваний коро'ваї (Мш), ко'ро'ваї з гус'ками (СР) та ін.;

– ‘обрядовий хліб, призначений для розподілу між гостями в повесільний день’:

то в'ідійістки у'же 'були / то коро'ваїі р'ізали (Нб); у' не'д'іл'у при'ходила с'воїм чо'лов'іком і там ше зноу' л'уди // ба'гато л'удеї не при'ходило / при'ходила до с'воїейі 'мами / і 'гостилис'а // і тої коро'ваї розк'райували / і 'гостилис'а у' с'воїй 'мами / і то'гда во'на у'же 'мала п'раво іти до с'воїй 'мами / ко'ли хо'т'іла (Дн); а по'тому на в'ідійістк'е с'ход'іц'і ро'дина / с'тарос'ти / дру'жби / дру'ш'ки / р'іжукт коро'ваї і д'іл'ат тої коро'ваї по ку'сочкови і там у'же ко'ждому / то ка'зали шо в'ідійістк'е // то'же го'стину п'ідго'ту'л'аїут ж'інк'е / го'тоу'л'ат // маї'же ц'ілий ден' про'ходило (СНб).

Респонденти наголошують, що сучасний коровай відрізняється від того, що пекли колись: коро'ваї п'еред с'таростоу' сто'їоу' // йеден коро'ваї биу' п'еред с'таростоу' // а ти'пер коро'ваїіу' ц'і'лих 'сорок // коро'ваї биу' йеден / йшли до ш'л'убу / у'с'о (Трл); йак іде моло'диї по моло'ду / то то'д'і коро'ваї в'ін несе св'ії / а п'із'н'іше во'ни 'маїут тоїй д'і'їчини св'ії коро'ваї // за'казуїут / була та'ка ж'інка ко'лис' // та'к'і ж'інк'и с'тари'і пек'ли // ну / 'думайте / йа'к'і то коро'ваїі? // хл'іб великий спек'ли у' та'к'ії брит'ван'ці велик'ії і у'с'о / в'іночки нап'хали і у'с'о // ти'пер коро'ваї у'б'раніі хтозна-йа'кими ле'бед'ами (Крш).

Із випіканням короваю пов'язано чимало вірувань, ворожінь тощо. Зокрема в коровай запікали яйця, які наречені мали з'їсти разом зі шкаралупою, щоб мати багато здорових дітей: к'лали три йаї'ца / а'би з'нати // так дру'жба мау' в'ир'ізати / і моло'диї мау' з моло'доїу з'їісти ш:кара'лупоїу / а'би д'іти 'були здо'ров'і / ба'гато 'було д'ітеї // йа 'йіла ше ш:кара'лупоїу / так йа'зик про'колола // і так тих д'ітеї 'маїеш! (Сд).

Існували й „неписані” вимоги до жінок, які брали участь в обрядодії випікання й прикрашання короваю: а коро'ваї пек'ли у' чет'вер у' моло'дого // то с'вах'і пек'ли / то 'чес'ні ж'інк'и / по'р'едні ж'інк'и // та'к'і / йа'к'і мо'зли спе'чи // мо'лдого 'мама да'вала на коро'ваї то у'с'о // а с'вахи при'ходили с 'цукром / а'би 'було моло'дим 'солодко (Бг); у' нас йак коро'ваї пел'чут' / то у' нас та'к'і ж'інк'и пел'чут' / мо'лodiц'і / од'ружен'і (Рп). Пекти коровай забороняли вдовицям, розлученим жінкам, вагітним: у'до'виц'у не б'рали // во'на с'а і не п'хала 'дуже / бо то / 'кажукт / у'до'виц'і і та'к'е-та'к'е // і не чу'била у'до'виц'а / йак с'а чу'били мо'лда з дру'шкоу' // дру'шк'у мо'гла чу'бити / мо'лду н'е (Вч); у'до'ва н'е / н'і до в'інка / н'і до коро'ваїа / н'і до 'чого (Бг); тої коро'ваї 'мала м'ісити 'мама зачи'нати // сест'ра 'мала 'бути 'замуж'на / а'би не у'до'виц'і // а дон'ка 'була та'ка велика / шче д'і'їчинка / сест'ра м'ісила (Сд); – А вагітна могла місити? – н'е / бо 'т'ешко

ж'ін'кам (Сд); *йак йа же'нила сина / йа зак'ликала с'вою ку'му і ми вобид'в'і пек'ли // не ўдо'виц'а м'ае п'ечи коро'ваї (Мж).*

Цікаво, що, за бойківським звичаєм, хоча і є спеціальна жінка, яка випікає коровай, проте тісто має замішувати дівчина: – Хто пік коровай? – *кухарка п'ече коро'ваї / але м'ае м'ісити д'іўчина а'бо сист'ра м'ае м'ісити (Глбк).*

Коровай заборонено пекти в так звані пісні дні – у середу та п'ятницю: *в'іўторок / чет'вер і субота та'к'і бу'ли дн'і п'ечи коро'ваї // шоб п'існий // і ў п'іятниц'у / кажут / зр'іх пек'ти (Бг); ў чет'вер ли'шен' пек'ли коро'ваї / ў скоромній ден' / а'би не ў п'існий // а приво'зили ўже ў суботу до моло'дой коро'ваї (Бг); коро'ваї пек'ли пере'важно ў чит'вер // середу / п'іятниц'у н'е / бо то п'іс'ні дн'і / так за'ведено (Сд); т'іл'ки ў чет'вер пек'ли коро'ваї (Мж); зи'моў було вес'іл'а / мало л'іто // на м'яс'ниц'і // а ў суботу / кажут / посл'ідній / і н'іх'то ў суботу не ро'биў вес'іл'а (Вч).*

Не можна замішувати короваю в посудині, яка стоїть безпосередньо на землі: *ди'в'іц'і / йак пек'ли коро'ваї / моло'дї маў запла'тити / коро'ваї м'ісила // м'ае бутилка го'р'іўки сто'їати так / йак ў'би'раїут моло'ду / і нал'ето то'то / сто грам ше нал'ето // і м'ісит / йак'шо м'ісит / коро'ваї / к'лали / йак'шо к'лали / то не кла'дут на зем'лу / там на к'р'ісло та'к'е чи ў д'і'жи м'іс'ім // ўсе шос' ки'дали / на зем'лу так не к'лали (Глбк).*

Випікаючи коровай, бойки спостерігали, чи вдало він випечеться, чи ні; вірили, що від цього залежало майбутнє подружнє життя наречених: *йак с'а гарній коро'ваї ўда'їе / то кажут / моло'д'ата будут добре ўжити // і того так / чуйіте? / бо йа ўже хо'дила не раз коро'ваї т'і п'ечи // ну м'ойім ро'дич'ам / ну росчи'нили / бо коро'ваї с'і не солит / а тако с'а росчи'нит / ну ти'пер на йеїц'ох / моло'ц'і / н'і'чого / х'іба цукру с'і да'їе / а соли си не да'їе / ну то ї д'р'іждж'іў // та то к'істо не к'исне / та ї не к'исне / то ко'мед'їа // ўже ў п'ечи зато'пили / мо не та ф'орма / йак на коро'ваї? / ну нич // тої коро'ваї так / йак би му за'кл'ало / йак кажут // там од'ні кажут / з'найіте шчо? / йої / то буде зле / не будут ўжити / бо то коро'ваї нич не їде ў'гору // за'хали ў п'іч / коро'ваїу к'істо ўпаў / нийакоїї ф'орми не м'ае // йолки-мо'талки / шо ро'бити? // д'ругї раз м'ісити // а то ше гет / то було аж ў Дро'гобиц'ім ра'йон'і / то / йа'ке то'то село було? / то'та моло'да в'іт'ам була // но мо д'ругї раз зак'ликали д'ругу су'с'ідку / каже / хо'д'ім / може ви коро'ваї ви'ладите / то не так / йак ти'пер коро'ваї за'ка'зали / то мус ў моло'дого сп'ечи коро'ваї // ну і шо / д'умайіте? / ўжили мо оди'найц'іт' р'ік і порос'ходилис'і і ўс'о (Вч); йак ко'лис' ви'роб'л'ели коро'ваї / то ўже не ба'жано було / а'би д'іти рикали / хо'дили с'у'да-ту'да / бо то не'добре / м'іг бухнути коро'ваї // – А якщо «бухнув» коровай? – то ўже ка'зали / шо не'добре жит'е' буде моло'дим // ста'ралис'а / а'би в'ін буў фаї'нен'кї / глад'кї // д'уже ко'сиц'ами ў'би'рали (Бг).*

У бойківських говірках фіксуємо аналітичні назви дво'повер'ховїй коро'ваї (Лк, Тр), дво'повер'ховїй кара'вал' (Лл) 'коровай, що складається зі двох хлібів, складених один на один, що, очевидно, символізувало єднання двох родів: *а йа п'ечу ў чит'вер // ў чит'вер йа пек'ла / шоби за'несла ў п'іятниц'у // бо во'ни при'ходили / х'т'іли по'ма'гати // ну йа м'ус'іла кара'вал'і нести ў п'іятниц'у // йа пек'ла два / моло'дому і моло'д'ї // ў п'іятниц'у йа не'сла // а то т'аш'к'і кара'вал'і /*

дваповер'хов'і // то'д'і ўже йак моло'дойі с'а ли'шиць / а моло'дому п'іс'лалі х'лоп-ца / шоб в'ід'н'іс // ран'ше дару'вали моло'д'ії / йак на вес'іл'а про'сила // йа с'а в'ід'а'вала / зам'іж виход'ила / м'ойа сист'ра (Гл); 'зараз коро'ваї за'казу'ють / та'к'ія двоповер'хов'ий (Тр). У "латканках" виявляємо коро'г'вайец', коро'г'вайчик, коро'вайко та ін.

Зі значенням 'випікати та прикрашати коровай' в обстежених говірках фіксуємо такі назви: *пек'ти, пе'чи, вип'ікати коро(а)(є)ваї* (б.н.пп.), *го'товити коро'ваї* (Гл), *лагодити коро'г'ваї* (Пт), *ро'бити коро'г'ваї* (Нб), *вироб'л'ети коро'г'ваї* (Бг), *ўби'рати коро'ваї* (ВСт, Гл, Кз, Мж, Мл, Снб, Ул), *приби'рати коро'ваї* (Ям), *прикра'шати коро'ваї* (Мт, Рп), *прик'рашувати коро'ваї* (Вч), *од'івати коро'ваї* (Лс), *ма'йети коро'ваї* (Вч) та ін.; 'ділити коровай між усіма гостями' – *д'ілити коро'ваї* (Б, Гл), *к'райати коро'г'ваї* (Кз, Ос, Сл, Снб), *р'ізати коро(є)ваї* (Вч, Гл, Лс, Мт, Нб), *розр'ізати коро'ваї* (Рп), *розри'вати куру'ваї* (Вл) та ін.

Лексему *коро'ваї* засвідчено як компонент стійкого словосполучення *за'гул'увати коро'ваї* 'розпочинати весільне святкування, танцюючи коломиюку (про наречену і друзів)': *а коро'ваї за'гул'у'ють // моло'диї з дру'жбоў коро'ваї за'гул'у'ють / і там ўже / там тан'ц'у'ють у моло'дого / так забаў'л'айу'ц'а // моло'д'і / і ўже стар'і так'і при'ходат // то ў моло'дого / а моло'д'і ўже їдут по со'рочку до моло'дойі // ну і там при'ход'ат ж'ін'ки / о'там та'ке ў'с'ако // – Коровай «загулюють»? – ну коро'ваї / в'іс'іл'а почи'найец'а / почи'найец'а в'іс'іл'а // – Це особливий танець? – ну та'к'ий / коло'мыйка / три |рази ў йі'ден б'ік // ту ў нас в'іс'іл'а ро'били / там то скоро'тили / бо то т'реба дв'і го'дини то в'іс'іл'е іде |наше // ну і то во / і то'д'і ўже йшли по со'рочку / ў'з'али со'рочку / і ўже там с'а по'гостили ў моло'дойі / і п'ішли ўже на коро'ваї (Вч); а також: *за'бава с коро'ваї*ем 'повесільний обряд, під час якого розподіляють коровай' (Гл), *коро'ваї на стол'і* 'весілля' (Пт) та ін.*

Спорадично в досліджуваних говірках назва *коро'ваї* функціює зі значенням 'передвесільний вечір', утворена в результаті метонімічного перенесення 'весільний хліб' → 'обряд': *а ў моло'дого коро'ваї буў / х'лопц'і по со'рочку зби'рали / то було ў поне'д'ілок / а в'іў'торок ўже вес'іл'а |било // по'тому моло'да до'м'іў не йшла аж |тижден' (Вч); ў поне'д'ілок чу'билис'а і биў коро'ваї // то ў моло'дого коро'ваї / і ў моло'дойі / йа'ку хто з'могу моў / так музику си най'нали // йак дес' |дал'ше буў моло'диї в'ід моло'дойі / то з'найіте / то ўже за'просили |музику / |музика з'рала і тан'ц'у'вали / по'том при'ходили х'лопц'і по со'рочку / а то'то // а йак то'то / а ў моло'дого коро'ваї буў / х'лопц'і по со'рочку зби'рали / то було ў поне'д'ілок / а в'іў'торок ўже вес'іл'а |било (Вч); ў поне'д'ілок коро'ваї / а в'іў'торок вес'іл'а // по'тому ў |середу коро'ваї / ў ч'іт'вер вес'іл'а / так |було (Вч); дру'шка |каже / там прив'і'талас'а // слава І'сусу Хри'сту! / слава |Богу на'в'і-ки! // п'росит моло'да / п'рошу йа / |бести при'йшли |нис'ка на коро'ваї / заўтра на вес'іл'а // і ц'ілу'вала ўс'іх ж'інок / хто ў |хат'і буў / ж'ін'кы // [...] ше ї поц'і-лу'вала чо'лов'іка йа'кого // а пак моло'да / п'росит дру'шка / п'рошу йа / |бести при'йшли |нис'ка на коро'ваї / заўтра на вес'іл'а // так про'сили // то та'ке ін-те'ресне |було (Вч).*

Аналізоване слово слугувало основою для творення атрибутива – назви жінки, яка несе на голові весільний хліб, а також бере участь в обряді покривання наре-

ченої головним убором заміжньої жінки: *коро(г)ваїниця* (Мж, Тхл); демінутив *короваїничка* 'тс.' (Вч): – Кого запрошували за «коровайничку»? – *йа'кас' з ро'дини* / *била* / *чи* / *може йа'ка бра'това* / *чи сест'ра* / *чи йа'ка* / *бо короваїничка во'на ўже по'том моло'ду поў'йазувала* // – «Коровайничка» пов'язувала? – *короваїничка* / *бо йа са'ма то'же короваїничкоў* / *була* (Вч).

На західній Бойківщині зафіксовано назву чоловіка, який на голові несе для нареченої зав'язані в хустину коровай, гроші, барвінкові вінки (Мисевич 1937, 19), – **підкоровайник**, мотивація якого прозора.

У говірці села Головецько Старосамбірського району засвідчено дериват *короваїчик* в аналітичних назвах: *ма'лен'кий короваїчик*, *ме'нший короваїчик*, *неве'личкий короваїчик* 'весільний хліб, який беруть до церкви або ж на якому несуть рушники'; а також: **малий коровайчик** на позначення хлібного виробу як викупу для хлопця, який сидів за весільним столом, не пускаючи *бояр* (Мисевич 1937, 25).

У деяких селах засвідчено спеціальні назви для нижньої частини короваю (*по'дешва*, *по'дешва з'долу*), яку часто віддавали музикантам: *р'їзали короваї* / *а по'дешву музи'кантам* / *по'дешву з'долу* (Мт), хоча деякі інформанти наголошували на цілісності короваю; пор.: – Як називали нижню частину короваю? – *н'е* / *то йе спло'шний корогаї* (Кз).

Оздоблювали коровай квітами, зокрема барвінком, миртом, аспарагусом, васильками та ін., які часто покривати сухозліткою (золотистий порошок): *а ў суботу* / *ко'ли ўже р'їжут б'їр'в'інку* / *пе'рше ўби'райут моло'ду* / *а по'тому ўби'райут кара'ваї ў'с'акими цв'їтами* / *б'їр'в'інком* (Лб); *корогаї прикра'шали і бар'в'інком* / *і м'їртоў прикра'шали* / *знайіте* / *та та'к'і к'в'їти гар'ні куп'л'али* / *за'тикували у корогаї* (Мт); *корогаї прикра'шайут' пе'реважно к'в'їтами* // *йа'к'шо ў'зимку* / *то ш'тучн'і к'в'їти* / *а йа'к ў'л'їтку* / *то б'їл'ше бар'в'інок* // *ўйут' з бар'в'інку в'їнок і кла'дуть ўсе'редину* / *а по'т'ім к'в'їти* // *по'т'ім в'їнок брали і кл'али йо'го* / *шоб в'ін ви'сушуваўс'а* / *по'т'ім моло'дим ў' поду'шку заши'вали* (Рп); – Як прикрашають коровай? – *к'в'їтами* // *шпа'рагус кла'дуть* / *і та'к'і к'расно шо ўби'райут* (Ур).

Часто оздоблювали коровай штучними квіти, які номіновано *к'в'їти* (Мт), *ко'сиці* (Бг, Пт), *кол'оров'і руж'ї с па'перу* (Нб), *папе'ров'і руж'ї* (Ос): *ро'били корогаїї* // *от йа'к йа Ми'хаїлови пек'ла корогаї* / *ну то* / *фаїн'ї корогаї йа пек'ла* / *с к'їста* / *та'к'і фаїн'ї* // *йа'к'і ўже ми'н'ї фаїн'ї корогаїї спек'ла то'та во* / *шо пек'ла с Пе'рег'ін'с'ка* / *ж'їнка* // *ну йа'к'і ўже фаїн'ї корогаїї спек'ла* / *була тог'ди* // *ус'ек'і с па'перу* / *н'їби ро'били та'к'і руж'ї кол'оров'і* (Нб); – Як прикрашали коровай? – *ну* / *так* / *йа'к ти'перка* // *руж'ами та'кими ви'сокими* // *то'же с па'пер'їу* / *але не так* / *знайіте* / *тон:о* / *йа'к ти'пер* / *б'їл'ї* / *лиш ус'а'кун'к'і-ўс'а'кун'к'і* // *чер'вон'е* / *зелен'е* / *було* / *ў'с'аке-ў'с'аке* (Ос).

Звичай записати в коровай застромлене на паличці яблуко зберігся від початку ХХ ст. (Левинський, 113); *запи'хали ў куру'ваї йа'пка* // *та'к'і во поро'били пати'чки* / *запи'хали йа'пка на пати'чках* // *пати'чок об'мотали йа'ким па'пером кв'їт'ним і там на чубок йа'бк'їу на'клали і то ў куру'ваї позапи'хали* / *позапи'хали* // *прибрали куру'ваї* / *бо йа'к са'мий?* // *прикра'силиси* / *там йа'кус' к'в'їтку запи'хали* // *та да'вали* / *може по п'їет'* / *по ш'їс'т' йа'пк'їу* // *куру'ваї не би'ў ве'ликий* / *там сто'їаў пе'ред ста'ростоў* (Трл) та ін.

Коровай прикрашали, обв'язуючи:

– стрічкою (л'ента, бинда, с'тончка): а ж'ін'к'и та'к'і ўби'райут ко'сиц'у і тої коро'гдаї так уби'райут / л'ентоїу об'їезуїут / і шна'рагусом / к'в'ітами ўби'райут // і ўже од'на не'се коро'гдаї / а д'руга ко'сиц'у не'се (Мж); а шче с'тончкоў атласноў ши'рокоў так об'їезували коро'гдаї тої наў'коло / а з'верха к'в'іти // ўни'зу бар'в'іночку (СНБ);

– рушником: коро'гдаї вигл'а'даў / то та'кої величи'ни та'кії хл'іб / і так коро'гдаї опе'р'їзували рушн'іком / і так йо'го тої / і при'крашували // та'к'і робили к'в'іти / та'к'і спец'їал'но ку'нуйес'і штучн'і к'в'іти / і так ўби'рали коро'гдаї // – Робили прикраси з тіста? – не / ў нас не // ў нас тої коро'гдаї сам / йак в'ін с'печениї / то на н'ім йе при'краси // там та'к'і п'ташки в'їробл'яїут / та'ке шос' / але то в'їт'ак позап'їхайут то'то / к'в'іти / шо ї не в'идно то'го // – То п'ташки роблять з тіста і разом з коро'гдаєм запікають? – та / пе'чут разом з ним // та'ке шос' та'ке / а'би ўже ч'исто хл'іб не гла'дон'кії // а'би шос' та'ке було (Кз);

– крайкою ('тканий жіночий пояс'): ше п'ї'коро'гдаїа так в'їд'р'їзували ку'сочок // та'кії ку'сок / і так / бо то йе та'ке к'райкоў / з'найїте / к'райки даўн'і // так коро'гдаї ко'лис' к'райкоў ўб'рали // к'райка та'ка / ну даўн'а / не те'пер'їшна // коро'гдаї з'боку так то ў'с'о ўб'ранїї і з'верх'і т'рошечки шна'рагусу шос' па'ру к'в'іточок // і йак'шо то'ту к'райку заби'рали / то по'том / ч'уйїти / ли'шили к'валок коро'гдаїа так четве'р'тину і зав'ївали ў ту са'му к'райку (Глбк).

Деякі респонденти детально описують, як саме прикрашали весільний хліб: йо'го прибрала к'ра'с'їво / ше там ў'с'ак'і п'ташки / прибрала к'ї'стом // м'їсила к'ї'сто ок'ремо так / бар'в'інок с'а ўп'їнало там з'верху по'межи то // і к'ра'с'їв'і та'к'і коро'гдаїї // – Що це за «пташки»? – та йа так л'ї'нула с' к'ї'ста // йа по'пекла йїх на то'му / а по'тому с'їрн'їчок ў'д'їну / бо в'ін би с'а не ўт'римаў / го'луби два насе'р'єдин'і коро'гдаїа / а по'тому ту та'к'і в'їночки к'ра'с'їв'і / та'к'і па'ц'ор'ки пекла то'же // по'тому так к'ра'с'їво об'горну / об'горну // то та'к'і к'ра'с'їв'і коро'гдаїї / не так / йак з'араз пе'чут / там то'ту ко'су ви'плетут і ў'с'о (Бк); а тї'пер ўже коро'гдаїї пе'чут // ви'п'їкаїут коро'гдаїї ў'с'ак'і // та то п'ташк'і на т'їм коро'гдаїу ви'п'їкан'і / та то при'бранїї та'кії ве'ликиї шо то'то (Дб); та та'кії во к'расив'ї / тї'пер' кла'дут го'луби / то ше запи'хайут / а то'д'ї н'ї / то'д'ї с'а нало'мїло та'ких ви'соких тих п'рутик'їў з' вербы / ф'айно с'а обва'вило / то'д'ї с'а м'їсило к'ї'сто і то с'а обраб'їувало с' та'кими ў'с'ак'їми р'ї'ж'ками на тої б'їк / і на тої б'їк / і то'то с'а запи'хало // йак ўже спеклос'а коро'гдаї / запи'халос'а у коро'гдаї і ў'с'о (Вч); йа пе'чу каравал'ї / пок'лали на руш'ник і так несли // а то'д'ї хл'іб заўй'а'зоў ў хустку і так несли // йа пекла два каравал'ї / то молод'одому и'накше / молод'її и'накше // а то'му шо так йе / йа молод'її пекла ан'гела / і доў'кола к'в'іти / вино'град // а молод'одому ко'шик с' ц'в'ї'тами // молод'її т'реба / шоб хоро'ниў йї ан'гел (Л); сест'ра за'м'їшувала тої коро'гдаї / ми при'шли / поро'били к'в'іточки / мол'ац'ї'а / йак пе'чут коро'гдаї / а'би ў'даўс'а // часто ро'біў су'боту ве'с'їл'а / то ў чит'вер пекли коро'гдаї (Бг); ос' рош'чинемо / та ї дал'ї / за'м'їсимо / ви'робл'ейемо то'ти бурош'ки / йаїц'а там кла'дут / бо по'тому ви'р'їзуїут // то'то ва'рен'ї йаїц'ї кл'али // а по'тому / йак ви'р'їзуїе молод'її / д'ружба ви'р'їзуїе / та ї то'гда то'то йаїце обл'уш'чит /

к'райут і ʒос'ц'ац'і тим йай'цем // і то'т'і ко'сиц'і / і стибил'ц'і з о'зимого ʒжита так поскла'дають / с'тончкоў об'їежжут тої коро'г'вай та'к'ий / кар'зи по'робл'ат на чотир'ох ʒбоках // і'дуть / сп'ївайут (Мж); с пр'їсного т'їста робили / не с' того та'кого др'їж:о'вого / а с пр'їсного т'їста // виробл'али ʒголуби / кв'їточ'ки / листоч'ки // обоўїас'ково ʒмус'їло ʒбути з:ер'на колос'ки / бо то символ'їзувало дос'таток молод'дой с'їм'її (Кр); ну та то на коро'г'вайї / йак пе'чут / та'к'ї ў'с'ек'ї кривул'к'е // йа'к'їс' там листоч'к'и / кв'їточ'к'и в'їроблен'ї з ʒк'їста // то та'к'е робили і там прил'їпл'ували з'верх'ї / і йак то с'ї пек'ло / то во'но та'ке со'б'ї ф'айне вигл'адало // помас'т'ет то'то / а'би ʒжоўте ʒбуло / жоўт'ком тим мас'тили / йак пе'чут // а ʒзараз ў'же робл'ат з ʒїного ʒк'їста / с кр'ем'ового (СНб).

На позначення спеціально випечених із тіста виробів для оздоби короваю фіксуємо назви: ʒангел (Іл); коло'соч'ки (Б), коло'соч'ки пше'ниц'ї (Кз, Лс); лист'ки (Ур), листоч'ок (Лк), листоч'ки(у) (Кр, СНб); кв'їти (Вч, Іл, Кз, Лс, Прг, Рп, СНб), кв'їточ'ки(у) (Кр, Лс, СНб), ц'в'їти (Лб), ʒкошик с ц'в'їтами (Іл), ʒбу'кет (Вч), ʒруж'ї (Кс); вино'град (Іл); п'таш'ки(е, і) (Бк, Вч, Дб, Кз, Мл, Ул, Яс, Ям), п'таше'н'ата (Б, Кз, Ул, Ям), п'тах'ї (Вч), ʒголуби (Бк, Вч, Кр, Прг, Цн), ʒголуби два насе'редин'ї (Бк), ʒкур'ята (Мл), ʒлебед'ї (Крш); в'їночки (Бк, Крш), в'їнчки (Кс); дожд'ж (Вч), ʒго'рошички (Б), пац'ор'ки (Бк); ʒкоса (Бк, Вч), ʒко'сич'ки (Кс, Ос, Сд); кривул'к'и (СНб) та ін.

На Бойківщині короваї часто прикрашали кількома запеченими в тісті гілочками, які називають саш'ки: коро'вай пек'ли / по'тому саш'ки / ну та коро'вай пек'ли і по'тому та'к'ї саш'ки / та'к'ї на'мотували / та'к'ї коро'вай кра'сивий буў // саш'кы та'к'ї / з'їлоч'кы ʒк'їстом за'печен'ї // то'то ок'ремо пек'ли (Вч); стрипан'к'е: с ʒк'їста ли'ше / з'найїте / та'к'ї ʒбули чотир'и / ʒзаб'їють пати'чок і ў'же ʒпекар пе'че та ї там та'к'ї стрипан'к'е з ʒк'їста ʒбули // а то'то так у'б'їўют ў'же йа'койус' л'енточкоў а'бо и'чо / н'їби то не ʒвидко / шо то з ʒк'їста // і та'к'ї коро'г'вайї ʒбули // а в'їт:ак у'же то'то заст'ромл'ат та в'їт:ак у'же ʒруж'ї // пати'ч'к'е / бер'в'їнок ʒнизом (Ос); рога'чки, рога'тинки (Гл): ў'брали та за'пихали та'к'ї рога'чки / на'в'їшували л'ент'їў та ў'с'аких ʒруж'їў / шо ў' го'род'ї рос'тут' / та ї з'рош'ї на'пхали (Гл); з з'рушки чи з чо'го-небуд' / три ʒз'їлки та'к'ї // і туд'а на т'ї з'їлки пови'вали т'їсто / так др'їбон'ко-др'їбон'ко / др'їбон'ко та'кими рога'тинками (Гл); ʒк'їчки: коро'вай пек'ли / зама'йели ʒк'їчками р'їжними / бу'к'ет в'їт:и і в'їт:и по'напи'нали та ї ў'с'о (Трл).

Обрядовий контекст використання весільного хліба – короваю – в обстежених бойківських говірках демонструє розгалужену семантичну структуру лексеми, виявляє тенденцію до творення словотвірних дериватів з обрядовим значенням (коро'вайниц'я, підкоровайник та ін.), семантичних дериватів (коро'вай 'обрядовий хліб', коро'вай 'передвесільний вечір' та ін.), демінутивів (коро'вайничка, коро'вайко та ін.), а також компонування сталих словосполучень (за'гул'увати коро'вай, за'бава с коро'вай'ем та ін.). Аналізоване слово слугує основою творення аналітичних назв (дво'поверх'овий коро'вай, од'ївати коро'вай та ін.) та засвідчує варіативність на різних мовних рівнях.

Мережа обстежених населених пунктів

- Б – Бабино Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Бг – Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
Бгт – Багнувате Турківського р-ну Львівської обл.
Бк – Боберка Турківського р-ну Львівської обл.
Бкв – Буковець Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Бл – Біласовиця Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Бн – Бачина Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Бнв – Беньова Турківського р-ну Львівської обл.
Бр – Бориня Турківського р-ну Львівської обл.
Бс – Бусовисько Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Бт – Бітля Турківського р-ну Львівської обл.
Бч – Біличі Старосамбірського р-ну Львівської обл.
В – Воля Старосамбірського р-ну Львівської обл.
ВБ – Верхій Бистрий Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
ВВ – Верхнє Висоцьке Турківського р-ну Львівської обл.
ВВл – Велика Волосянка Старосамбірського р-ну Львівської обл.
ВВт – смт Верхні Ворота Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Вл – Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл.
Влв – смт Воловець Закарпатської обл.
Влс – Волосянка Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.
ВЛн – Велика Лінина Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Влж – Верхній Лужок Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Влк – Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Влш – Волошиново Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Вн – Винники Дрогобицького р-ну Львівської обл.
ВС – Верхній Студений Міжгірський р-н Закарпатської обл.
ВСт – Верхня Стинава Сколівського р-ну Львівської обл.
ВСш – Велика Сушиця Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Вч – Вовче Турківського р-ну Львівської обл.
Вш – Вишків Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
ВЯб – Верхня Яблунька Турківського р-ну Львівської обл.
Гв – Гвоздець Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Гк – Галівка Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Гкл — Гукливий Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Гл – Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Глб – Глибока Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Глбк – Глибоке Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
Гр – Грозово (Грзова) Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Грб – Грабовець Сколівського р-ну Львівської обл.
Гт – Голятин Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Д – Дидьова Турківського р-ну Львівської обл.
Дб – Доброгостів Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Дз – Дзвиняч Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл..
Дл – м. Долина Івано-Франківської обл.

- Дн – Дністрик Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Ж – Жукотин Турківського р-ну Львівської обл.
Жд – Жденієво Воловецького р-ну Львівської обл.
Жп – Жупани Сколівського р-ну Львівської обл.
Зб – Зубриця Турківського р-ну Львівської обл.
Зв – Завадка Сколівського р-ну Львівської обл.
Звд – Завадка Воловецького р-ну Закарпатської обл.
І – Ісаїв Турківського р-ну Львівської обл.
Із – Ізки Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Іл – Ільник Турківського р-ну Львівської обл.
Кз – Кузьминець Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Кзв – Козеве Сколівського р-ну Львівської обл.
Кзк – Козаківка Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
Кк – Кривка Турківського р-ну Львівської обл.
Кл – Келечин Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Км – Комарники Турківського р-ну Львівської обл.
Кр – Коростів Сколівського р-ну Львівської обл.
Крн – Кринята Турківського р-ну Львівської обл.
Крш – Крушельниця Сколівського р-ну Львівської обл.
Кс – Красне Рожнятівського р-ну Львівської обл.
Кт – Катино Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Кч – Корчин Сколівського р-ну Львівської обл.
Л – Лолин Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
Лб – Либохора Турківського р-ну Львівської обл.
Лбх – Лібухова Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Лв – Лавочне Сколівського р-ну Львівської обл.
Лг – Луги Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Лз – Лозянський Міжгірського р-ну Львівської обл.
Лк – Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
Лм – Лімна Турківського р-ну Львівської обл.
Лк – Лісковець Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Лп – Лопушанка Турківського р-ну Львівської обл.
Лпв – Липовиця Рожнятівського р-ну Львівської обл.
Лпш – Лопушне Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Лс – Лосинець Турківського р-ну Львівської обл.
Лт – Латірка Воловецького р-ну Львівської обл.
Лц – Лецівка Рожнятівського району Івано-Франківської обл.
Мжг – смт Міжгір'я Закарпатської обл.
Мж – Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
Мл – Мельничне Турківського р-ну Львівської обл.
Мр – Муроване Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Мт – Матків Турківського р-ну Львівської обл.
Мх – Махнівець Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Мхн – Мохнате Турківського р-ну Львівської обл.
Мш – Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл.

- Н – Нижнє Самбірського р-ну Львівської обл.
Нб – Небилів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Нв – Новоселиця Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
НГс – Нижнє Гусне Турківського р-ну Львівської обл.
Нд – Недільна Старосамбірського р-ну Львівської обл.
НРж – Нижня Рожанка Сколівського р-ну Львівської обл.
Нч – Нагуєвичі Дрогобицького р-ну Львівської обл.
НЯб – Нижня Яблунька Турківського р-ну Львівської обл.
Оп – Опорець Сколівського р-ну Львівської обл.
Ор – Орів Сколівського р-ну Львівської обл.
Орв – Орявчик Сколівського р-ну Львівської обл.
Ос – Осмолода Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Пг – Погар Сколівського р-ну Львівської обл.
Пд – Підгородці Сколівського р-ну Львівської обл.
Пдс – Підсухе Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Пк – Побук Сколівського р-ну Львівської обл.
Пл – Плав'я Сколівського р-ну Львівської обл.
Пр – Присліп Турківського р-ну Львівської обл.
Прг – смт Перегінське Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Прс – Присліп Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Пт – Петранка Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Рз – Розлуч Турківського р-ну Львівської обл.
Рк – Рекіти Міжгірського р-ну Львівської обл.
Рп – Ріп'яна Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Рпн – Репинне Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Рс – Росохи Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Рч – Річка Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Св – Свидник Турківського р-ну Львівської обл.
Сд – Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
Сбч – Стрільбище Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Ск – Солуків Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
Скл – м. Сколе Сколівського р-ну Львівської обл.
Скт – Скотарське Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Сл – Сливки Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Слв – смт Славське Сколівського р-ну Львівської обл.
См – Соїми Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Сн – Сенечів Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
СНб – Слобода-Небилівська Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
СР – Стара Ропа Старосамбірського р-ну Львівської обл.
СС – м. Старий Самбір Львівської обл.
Ств – Старява Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Стр – Стрільки Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Стрг – Стригальня Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Сх – Східниця Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Схд – Суходіл Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.

Сш – Страшевичі Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Сщц – Сушиця Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Т – Тур'є Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Тв – Тершів Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Тн – Торунь Між гірського р-ну Львівської обл.
 Тр – Труханів Сколівського р-ну Львівської обл.
 Трл – Терло Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Тс – Тисовиця Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Тсв – Тисів Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
 Тх – Тухолька Сколівського р-ну Львівської обл.
 Тхл – Тухля Сколівського р-ну Львівської обл.
 Тш – Тишівниця Сколівського р-ну Львівської обл.
 Тшв – Тишів Воловецького р-ну Закарпатської обл.
 Тшк – Тюшка Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
 Уж – Уріж Дрогобицького р-ну Львівської обл.
 Ул – Уличне Дрогобицького р-ну Львівської обл.
 Ур – Урич Сколівського р-ну Львівської обл.
 Хв – Хащів Турківського р-ну Львівської обл.
 Ч – Чаплі Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Цн – Цінева Рожнятівського р-ну Львівської обл.
 Шм – Шум'яч Турківського р-ну Львівської обл.
 Шн – Шандровець Турківського р-ну Львівської обл.
 Яб – Яблунів Турківського р-ну Львівської обл.
 Яв – Явора Турківського р-ну Львівської обл.
 ЯЗм – Ясениця-Замкова Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Ял – Ялинкувате Сколівського р-ну Львівської обл.
 Ям – Ямельниця Сколівського р-ну Львівської обл.
 Яс – Ясень Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
 ЯСл – Ясениця-Сільна Дрогобицького р-ну Львівської обл.
 Ясн – Ясениця Турківського р-ну Львівської обл.

Література

- Кобільник В. (2009), *Матеріальна культура села Жукотин Турчанського повіту. Ч. III. Одяг*, [в:] *Літопис Бойківщини. Перевидання часопису*, вип. 3, ч. 7–9 за 1936–1937 рр., упоряд., підг. до пуб., заг. ред. Р. Данчин [Kobilnyk V., *Materiialna kultura sela Zhukotyn Turchanskoho povitu. Ch. Sh. Obiah*, [v:] *Litopys Boikivshchyny. Perevydannia chasopysu*, впр. 3, ч. 7-9 за 1936-1937 гт. uporiad. pidg. do pub., zag. red. R. Danchyn], Львів, с. 228–243.
- Левинський, Левинський В. *Бойківське весілля в Доброгостові (Дрогобицького повіта)*, [в:] *Матеріали до українсько-руської етнології*, т. X [Levynskiy V., *Boikivske vesilie v Dobrohostovi (Drohobitskoho povita)*, [v:] *Materialy do ukrainsko-ruskoï etnolohii*], Львів, 1908, с. 101–120.

- Мисевич О. (1937), *Український весільний обряд у Бойківщині* [Mysevych O., *Ukrainskyi vesilnyi obriad u Boikivshchyni*], Львів.
- СУМ, *Словник української мови*, т. I–X, ред. І. Білодід та ін. [*Slovnuk ukrainskoi movy*, t, I–X, red. I. Bilodid ta in.], Київ 1971–1981.
- Хібеба Н. (2018a), *Номінація весільного хліба в бойківських говірках*, [в:] *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, вип. 68 [Khibeba N., *Nominaciia vesilnoho khliba v boikivskykh hovirkakh*, [v:] *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filolohichna*, vip. 68], Львів, с. 240–249.
- Хібеба Н. (2018b), *Обрядова функція весільного печива та його мовна проекція в бойківських говірках*, [в:] *Діалектологічні студії. 11. Слово – словник – корпус*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей [Khibeba N., *Obriadova funktsiia vesilnoho pechyva ta ioho movna proektsiia v boikivskikh hovirkakh*, [v:] *Dalektolohichni studii. 11. Slovo – slovnyk – korpus*, red. P. Hrytsenko, N. Khobzei], Львів, с. 152–166.

Марина Ткачук

Інститут української мови

Національної академії наук України

ORCID: 0000-0002-4165-7741; e-mail: tkachuk_maryna@ukr.net

Текстове представлення українських переселенських говірок Башкортостану: емпірична база й теоретичне осмислення

Реферат: Статтю присвячено характеристиці корпусу фонозаписів переселенських українських говірок с. Золотоношка Стерлітамакського району та с. Степанівка Аургазинського району Республіки Башкортостан (РФ), які зберігаються в Інституті української мови НАН України і на підставі яких створюється зібрання транскрибованих діалектних текстів як емпірична база діалектологічних досліджень. Схарактеризовано їхню діалектну основу, напрямки переселення людності, тематичне розмаїття наративів, що входять у таку текстову базу. Увагу приділено характеристиці соціокомунікативних умов в українських громадах у Башкортостані та особливостям експлорації носіїв говірок. Описано деякі риси цих говірок на фонетичному, морфологічному та лексичному рівнях.

Ключові слова: переселенські говірки, українські діалекти, текстотека, емпірична база діалектологічних досліджень

Abstract: Textual representations of resettled Ukrainian dialects in the Republic of Bashkortostan: empiral base and theoretical terms. The article deals with the characteristics of the sound library of resettled Ukrainian dialects in the Republic of Bashkortostan (Russian Federation), which are repositied at the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. On the basis of these records, a collection of transcribed dialectal texts is created as an empirical basis for dialectological research. The formation of library of dialectal texts of Ukrainian resettled dialects of Bashkortostan is subjected to the idea of creating a large empirical base for dialectological research that will cover the maximum number of dialects and be available for a wide range of researchers.

This study describes the phonographs from the dialects of Zolotonoshka, Sterlitamak district, and Stepanivka, Aurgazinsky district, Republic of Bashkortostan, in particular their dialectal background, the directions of population relocation, the thematic variety of narratives, on the basis of which such an empirical basis will be formed.

Attention is paid to the characteristics of socio-communicative conditions in Ukrainian communities in the Republic of Belarus and the peculiarities of the exploration of the dialectal speakers. The defining features of these dialects on phonetic, morphological and lexical levels are described. The textbook of Ukrainian dialects of Bashkortostan will promote the preservation of information about reduced resettled dialects being in a state of transformation as a valuable source for studying their structure, in particular, archaic elements (units and phenomena) that could have survived in an island area remoted from the continuum of mother dialects and still waiting for their researcher.

Key words: resettled dialects, reduced dialects, Ukrainian dialects, text library, empirical basis for dialectological research

Останніми роками в українській діалектології відбувається часткова зміна дослідницької парадигми й переорієнтація емпіричної бази. Насамперед це видно з того, що джерелом студій стають не лише матеріали анкетування (усного чи письмового) за спеціальною програмою, а діалектні тексти, які доповнюють дані питальника чи виявляються головним і навіть єдиним джерелом дослідження. За останні десятиліття вже накопичено бази даних (такі як „Український діалектний фонофонд” [УДФ]), що охоплюють значну кількість записів українських діалектів. Для користувачів деякі з них удоступнені у формі опублікованих збірників діалектних текстів, придатних як основа дослідження (а не як лінгводидактичний матеріал). Водночас важливим завданням діалектологів залишається продовження формування подібних текстових баз з увагою до максимальної кількості охоплених говірок і з урахуванням їх тематичного розмаїття та соціолінгвістичних характеристик інформантів¹; адже діалектний текст – це мовна пам’ятка, що фіксує говірку на відповідному етапі її функціонування.

Особливо важливо й актуально сьогодні зафіксувати говірки переселенські, надто ті, що функціонують поза межами основного українського континууму, на теренах інших держав. Адже такі говірки особливо загрожено – і не лише з огляду на лінгвальні особливості розвитку, які докладно описала Л. Баранникова (Баранникова 1975), а й через те, що часто піддаються системному позамовному впливу. Так, зміну в напрямку зниження чисельності українського населення та відсотка українців, які вважають рідною мовою українську, демонструють острівні анклавні українців Башкортостану (РФ), що, зокрема, відтворено в атласі „Українці. Східна діаспора” (УСД). Офіційна статистика (дані переписів) свідчить, що кількість українців у Республіці Башкортостан складає 0,98 % від загальної чисельності населення. У зв’язку з активною зміною чисельності українців у Росії актуальним є комплексне вивчення всіх українських етномовних анклавів, зокрема підготовка та оприлюднення діалектних текстів, що репрезентують переселенські українські говірки Передуралля.

У відділі діалектології Інституту української мови НАН України зберігаються записи українських говірок Башкортостану, опрацювання яких триває, зокрема формується зібрання текстів, які будуть доступні дослідникам. Корпус текстів переселенських діалектів не лише дає змогу проаналізувати мовні особливості говірок на основі репрезентованого емпіричного матеріалу, окреслити мовний образ діалектного ареалу, відірваного від материнського континууму, а й відтворює мовну картину світу переселенців, їхнє ставлення до власної говірки, усвідомлення важливості збереження питомого мовного коду (докладніше див. у: [Ткачук 2015]).

Характеристика записів. Експедиція в башкирські села відбулася в 2012 році і стала можливою завдяки співпраці Національної академії наук України та Академії наук Республіки Башкортостан². В експедиції було записано понад 50 годин діалектного мовлення українців, що проживають у кількох населених пунктах:

¹ Теоретичним і практичним питанням діалектної текстології і текстології присвячено науковий збірник (ДТ), у якому окреслено потенціал діалектного тексту як основного джерела лінгвістичних студій, на відміну від інших джерел мовної інформації.

² Докладно про історію співпраці гуманітарних інститутів НАН України та АН Республіки Башкортостан див.: (Гриченко 2011).

Золотоношка Стерлітамакського р-ну; Степанівка та Терешківка Аургазинського р-ну. Зауважимо, що експедиції в українські села проводять і науковці з Уфі, збираючи матеріали переважно для історичних, фольклорних та етнографічних студій (див., напр., дослідження [Черниенко, Пилипак 2012; Пилипак 2016] та ін.).

Зазначені населені пункти було обрано для обстеження з огляду на кількість мешканців, що ідентифікують себе українцями: за офіційними даними, вони вважаються місцями компактного проживання українців (ЧНБ). Для загальної довідки: за даними офіційного перепису населення, 2010 р. у Золотоношці проживало 563 особи (ЧНБ, 123), у Степанівці – 381 особа; Терешківка, населення якої становило 17 осіб, належить до Степанівської селищної ради і територіально прилягає до Степанівки (ЧНБ, 24–25).

Свідчення про переселення українців до Башкортостану ще почасти живі в пам'яті селян і переповідаються від діда до онука, однак частіше обмежуються вказівкою на район, звідки приїхали прашури:

// ну дога'вар'увалис'а тут і по'том пр'її'ж':али вже 'с'ем'ями // ют / це Бал... Т'ер'еш'коўка 'ч'о_то й'ого Бала'банам / бала'бан'ц'ї ми // а туди Мар'їа-наўка / во'ни с_Пол'тавс'коїі губ'ерн'ї // а от Сте'пан'ївка на'в'ерно 'тоже с_Хар'ковской / їа не_знаїу 'ч'о_то / не_їнт'ер'есу'валас' / і в розго'вор'е не'коли не_бу'ло шоб' /мама ка'зали шо мар'їанаўц'ї іс Пол'тави пр'її'їхали / Пол'таўс'ка губ'ерн'їїа // (С).

Башкирські Степанівку та Терешківку в ХІХ ст. заснували вихідці із Сумського повіту Харківської губернії. У с. Золотоношка проживають здебільшого нащадки українців з колишньої Полтавської губернії, зокрема Золотоніського та Костянтиноградського повітів (нині це Дрaбівський і Золотоніський р-ни Черкаської обл. та Красноградський р-н Харківської обл.); про „деевських”, тобто мешканців колишньої Малої Деевки, що наразі є частиною с. Золотоношка, односельці зазначають, що вони „київські”, однак на початку ХІХ ст. до Київської губернії належали зокрема й північні райони Черкаської обл.:

Там 'Мала 'Д'ейейка // Ма'к'ейейка бу'ла // по'том шо ї'ш'е тут? // ну Ма-ла'д'ейейка це 'киїї'с'к'ї / бу'ли // їак їїх / 'киїї'с'к'ї трубол'готи назївали // во'ни їсе то ї_в'ед'м 'в'їрили / то вс'о та'ке // (З).

Мовлення „деевських”, за спостереженнями односельців, відрізняється від мовлення інших мешканців Золотоношки, проте лише окремими рисами, що не впливає на його загальну типологію. Отже, основний масив населення обстежених говірок – носії південно-східного наріччя української мови, зокрема середньонадніпрянських говірок давньої формації (Золотоношка) та контактних із ними слобожанських говірок (Степанівка) (АУМ, 1, к. ІХ).

Для формування надійної емпіричної бази необхідна насамперед текстова репрезентація зазначених говірок на основі наявних цифрових аудіозаписів із максимальним збереженням усіх мовних особливостей. Тематика текстів охоплює різні важливі сфери життя мовців, зокрема: переселення, міжнаціональні стосунки, згадки про подорожі до України, тексти про власне мовлення, народні

традиції та звичаї, зокрема Різдво, Великдень, весілля, хрестини; спогади про Голодомор і колективізацію; оповіді про побут українців – родину, дитинство, виховання дітей, домашнє господарство, кулінарію та народний одяг, сільське господарство і будівництво, церкву і мораль.

Діалектні записи представлені мовленням різних вікових та соціальних груп інформантів (освіта, професія, посада), що відповідно відбиватимуть і затранскрибовані тексти: основний масив становлять зразки мовлення середнього (від 40 років) та старшого покоління (від 60 років), хоча наявні окремі записи мовлення молодших носіїв говірок, які здебільшого втрачають (або вже втратили) мовні навички щоденного спілкування українською мовою:

– *Йу¹нак Ми¹кола Олек¹сандрович // ро¹ди¹с¹а у¹тиш¹а дев¹ам¹сот дев¹а¹носто т¹рет¹ому ро¹ц¹і // ну шо / у¹ч¹і¹с¹а ў¹ц¹і¹ей¹ ш¹кол¹іе ос¹ / ¹дев¹ам¹ ра¹к¹і¹у // ўс¹і ¹дев¹ам¹ ра¹к¹і¹у ви¹у¹ча¹у укра¹ін¹с¹к¹у мову // ¹ду¹же ба¹гата ми ¹ї¹зди¹ли на й¹а¹к¹іс¹ ¹кон¹курси // ви¹ст¹уп¹али / сп¹і¹вали / та¹н¹ц¹у¹вали / в¹і¹р¹ш¹і ра¹с¹ка¹зу¹вали // ос¹ на / м¹і¹ж¹на¹род¹ний кон¹курс Пет¹ра Й¹а¹це¹ка ба¹гата⁰ ра¹з¹і¹у ¹ї¹зди¹ / там / ц¹і¹ла с¹то¹пка ¹дра¹мат м¹е¹не за¹ли¹ши¹лас¹ // так ну шо ш¹е? //*

– Вдома українською говориш з батьками?

– *Де ка⁰ли // коли укра¹їн¹с¹ко¹у / коли ро¹с¹їс¹ко¹у // це¹ж о¹ц... / хот¹ і ви¹у¹ч¹а¹йеш у ш¹кол¹і / це¹ж ¹на¹да пра¹кти¹ку¹вати пос... на¹с¹т¹їно⁰ // а / де ¹бол¹на с¹жим? // т¹і¹ки з¹бат¹ка¹ми / з¹д¹і¹да¹ми // та¹ва¹риш¹і ¹мало роз¹мо¹у¹л¹а¹йт¹ на¹у¹кра¹їн¹с¹ко¹ї мов¹е / так т¹і¹ки / дей¹ак¹і сла⁰ва // так і полу¹ч¹а¹йе¹ц¹а шо / де ¹мо¹жна по¹ба¹ла¹кат¹ йа / ба¹ла¹ка¹йу / с¹у¹да⁰вол¹ст¹в¹і¹єм ¹да¹же ба¹ла¹ка¹йу / на укра¹їн¹с¹к¹е¹ї мов¹е //*

– А з дідом, кажеш, українською, да?

– *Да-а / б¹і¹ш¹ ста¹ра¹й¹ус¹ укра¹їн¹с¹ко¹у мово¹у // це ¹йа¹ко⁰с¹ р¹ід¹н¹іше полу¹ч¹а¹йе¹ц¹а ¹да¹же // (С).*

Особливості експлорації. Записування матеріалу в зазначених українських говірках Башкирії відбувалося в різних комунікативних умовах, звичайно, з орієнтацією на невимушене спілкування. З огляду на це, у зібранні текстів представлено різні форми мовлення: розлогі монологи одного інформанта та різні за тривалістю діалоги та полілоги носіїв говірки. Показовими є ситуації спілкування носіїв різних мовних кодів – українського та російського: у побутовому комунікуванні українці та росіяни зберігають свій мовний код, не переходять на іншу мову і при цьому досягають порозуміння.

Однією з проблем під час записування мовлення діалектоносіїв існує ймовірність зміни свого мовного коду під час контакту із носієм іншого. Іншими словами, під час розмови з експлоратором – носієм літературної мови – трапляються випадки, коли носії говірки намагаються підлаштовуватись під ситуацію й уникати, на їхню думку, незрозумілих експлоратору фраз, слів чи конструкцій чи навпаки, надмірно деталізують виклад, що зумовлює особливості текстотворення (Гриценко 2015, 33–34). Ситуація зміни мовного коду майже повністю виключена із українськими говірками Башкирії, адже мовці практично ізольовані від контакту з материнськими говірками чи українською літературною

мовою: українське телебачення, радіо та інші засоби масової інформації відсутні, у школі українську мову старше та середнє покоління мовців не вивчали. Це, з одного боку, дозволяє зберігати діалектні риси в мовленні українців-переселенців, а з іншого – зумовлює неминучу й швидку мовну асиміляцію в майбутньому молодшого покоління діалектоносіїв із місцевим, здебільшого слов'янським населенням:

а в с'таршого це ўже д'воіе д'і... |д'іток |їес'т' // так х|лѡц'і во|ни ба|лакайт' ут' по|рус'к'і // а пун'імайт' усе // у нас сна|ха |рус'ка ос' у |Тан'і // і |тоже во|на все ба|лакайе по_рус... // во|на ба|лакайе по_рус'к'і / а пон'іма ўсе |ч'істо // (3).

Аналогічні свідчення зафіксовані і в с. Степанівка:

ў_нас у_же ў_нуки ў_от у_же де во|ни| / ў_от у_мене д'в'е |доч'к'і / от во|ни| о|бойе / во|ни| ў_же по_ха|лац'к'і |не_ба|лакайт' у_же // пото_му_шо во|ни у_же |ето... // ну по_рус'к'і // (С).

Водночас спостережено збереження „свого” мовного коду діалектоносіїв, які активно користуються говіркою в побуті, та протиставлення свого мовлення чужому:

– в_Саф'іпол'і там нам|ного ближе к... / к_укра|інска^ому // у |їх <...> / а у_нас не_знат' // у |їх там |е от |кажут' / ми не_пон'імаєм // а_а|ни |луч:е / ў_їх |говар крас'і|в'еї // |як ва|ни ба|лакайт' // (С);

– а на Молод'ейейц'і от україн'ц'і // там во|ш'е д|руг'ї| буў разго|вор // (3);

– а от по^ч'і|му сл|ухайте / о|це_ї ви україн'ц'і / ну_ї нас до / до вас пре^пис... / вот с'ораў|но |мова ни_та_ка |праўда? // у_нас |л'і во|на ў_же ско|веркана / із_о|ц'іми |рус'к'іми / шо ў_вас та_ка / та_кий розго|вор / а ў_нас соў^с'ім д|ругий // (3);

– та |раз'в'е тут у_нас хах|лац'к'ї? / на_Укра|їн'е соў^с'ім д|ругий розго|вор (3).

Відносна „закритість” соціуму зумовлює як повільне входження елементів інших українських говірок чи літературної української мови в словник, так і подекуди – комунікативні невдачі під час спілкування із носієм *не свого* мовного коду:

[Респондент запитує в експлоратора]: *А ви не пон'імаєте / да? / шо ми |кажем? // <...> ну слова то ў_їх д|руг'і / ў_нас д|руг'і // (С);*

а во|на ме|н'і ска|зала |борошн'у зане|си / а |я с'тала і див'л'ус'а / ка|жу а шо ж во|но та_ке? // а в нас |правда / |я ц'о|го не |чула сл|ова (С)³.

Що вдається виявити на матеріалі записів українських говірок Башкирії?

Аналіз опрацьованих текстів показує, що в мовленні носіїв українських говірок Башкирії наявні риси різного порядку: як притаманні українським материнським говіркам основного ареалу (такі риси переважають), так і риси, набуті під впли-

³ Теоретичним і практичним питанням діалектної текстології і текстології присвячено науковий збірник (ДТ), у якому окреслено потенціал діалектного тексту як основного джерела лінгвістичних студій, на відміну від інших джерел мовної інформації.

вом нового мовного оточення. Ці особливості виявляються на всіх мовних рівнях і часто залежать від мовної компетенції діалектоносія.

Серед основних **фонетичних рис**, властивих говіркам З⁴ і С, зафіксовано: перехід ненаголошеного [e] > [e^h], [и^e], [и]; [і] > [и] і загалом висока функціональність фонем /и/ (у_ди_ре_ї_н'і, свик_ру_ха, ви_би_ри_чи, с_сис_т_ро_ї_у); (й_а_к_ис'); властиве окремим ідіолектам альвеолярне [л] (л_ї_ч':і, бу_лі, хва_тало, при_ї_ї_хали із_Зо_ло_то_но_ш'і); [e] > [і] (с'ім'і_на, м'і_н'і, ф'і_рма 'ферма'); [и] > [e] (на_пе_сат', пе_тали, кре_ч'а_ї, де_вис'а); фонема /о/ в новоутворених закритих складах змінилась на /і/ непослідовно: п'і_ї_года, п'і_д'н'і_меш, в'і_н, п'лоск'і_н', сп'і_д_ни_ц'а, хоча паралельно засвідчено: ко_ски, воз'ми, ко_ї_ш, спод_ни_ц'у; збережено артикуляцію нескладотворчих голосних [й], [ї] (ї_ка_та_ї, во_ї_ни, ї_от, бу_ї, ї_пала, у_ї_оду); спорадично відбувся перехід [а] > [e], [і] (засвідчено лише в окремих словоформах і в окремих діалектоносіїв): зл'і_д'ешк'і; пл'і_сат'; відзначено спорадичне „акання”, підсилене впливом російської мови (ка_ров_ник, до_ва_ї_ни); непослідовне збереження м'якості шиплячих (ви_ч'ешеш, мо_ч'і_ли, д'ів_ч'ата, кач'ка, ш'ас); м'якість [р'] (оч_кур', пр'а_д_ут', з_р'є_б_н'і); оглушення дзвінких приголосних в кінці слова чи складу перед глухим (хл'і_н, ба_нки, ко_лот_ка, гот, го_рот); пом'якшена вимова приголосних [д], [т], [з], [с], [л], [н] перед [і]: д'і_д, ко_ло_д'і_с', мо_ло_т'і_лка, н'і_коли тощо; різна рефлексія губного + /j/: й_а_к_ес' вре_м'а, од_на с'є_м'н'а; м'н'ала л'он, ї_ї_ї_х сем'ї_а; ї_се вре_м'а; ва_вре_м'ї_а, м'асо; непослідовна реалізація [ф] як [х], [хв] (х_рон_т, хва_м'і_ї_ї_ї_а) та ін. Усі ці риси в цілому відбивають.

Морфологічні риси. У досліджуваних говірках здебільшого збережено морфологічні риси материнських говірок, напр.: усічені форми дієслів 3 ос. одн. теп. ч. дійсного та 2 ос. одн. наказового способу: пон'і_ма, а шо во_но оз_на_ч'а?, не пере_ки_са, ди_ви, типові для середньонадніпряньського ареалу; змішування закінчень у дієсловах I і II дієвідмін: кон'а_ми м'і_с'у_т' / і стан_ками / но стан_ки йес'т' та_к'і / но_сі_ли ї_ї_х // топ_чут' і ви_нос'у_т'; су_щут'; возе; с_л_уж_е (див.: (АУМ, 1, к. 258, 259)); поширені інфінітиви дієслів як на -т' (переважають), так і на -ти: ни_мо_з_ла ви_тер_н'і_т'; перероб_л'ат' на_з_р'і_б'і_н_ц'і; соромно хо_ди_ти, нач'н_ут' тика_ти (АУМ, 1, к. 250) тощо.

Водночас спорадично засвідчено заступлення закінчень м'якої групи іменників закінченням твердої в Ор. в. одн.: ква_сол'о_ї_у; вирівнювання закінчень твердої групи прикметників під впливом м'якої: ч'а_ма_дан у_ї_ого здо_ров'ї_ї; пер_в'ї_ї_рас; накладання українського і російського типів відмінювання іменників: у нас у_ї_же по_ї_но і ба_ш_к'і_р'і_ї_ї / і ч'у_ва_ш'ї_ї / і мор_д_в'і (З).

Засвідчено закінчення -ої в Ор. в. іменників I відм. жін. р. (очевидно, під впливом російської мови, оскільки для таке закінчення властиве для говірок Східного (та спорадично – Середнього) Полісся, що межують із російським діалектним ареалом; див., напр.: (АУМ, 1, 183–185)): ї_же н'є_н_ко_ї_ї_з'а_лос' (С); во_до_ї_ зал'у_т' (С); вес_но_ї_у с_к_рат'во_ї_ ва_ри_ли; за_вар'у_ї_ут' га_р'а_ч'о_ї во_до_ї_ му_ку; со_ло_мо_ї_ га_лан_ки [топили]; у х_ат'і га_лан_ка бу_ла с_пл_ї_то_ї / с_пл_ї_жан_ко_ї (С); пел'у_ш_ко_ї за_мо_това_ла; іс_с_ви_к_ру_хо_ї. Такі форми вживаються паралельно із українським закінченням -ої: з_реч_ко_ї_у (С), із_во_до_ї_у, сви_нар_ко_ї_у, за_ц'і_ли_но_ї (З).

⁴ Докладніше характеристику фонетичних особливостей говірки с. Золотоношка див. у: (Ткачук 2018).

Впливом російської мови позначені форми вищого ступеня порівняння прикметників, напр.: *волок¹но* ¹н'ежне / *а із_мате¹ринки* *гру¹б'еї* (С); *хто ум'іє та¹ке тонке* *п'р'асти* / *а хто не_ум'ію* *погру¹б'еї* (С). Так, дані АУМ свідчать про те, що в говірках Середньої Наддніпрянщини (в усьому континуумі) поширені форми із суфіксом *-іш-* (рідко – *-ішч-*) (АУМ, 1, к. 247).

Лексичні особливості. Найстарше покоління мовців зберігає характерні лексичні риси своїх материнських говорів. Носії обстежених українських говірок у Башкортостані активно вживають назви давнього походження, які репрезентують різні фрагменти позамовної дійсності, зокрема й назви обрядової і побутової сфер: *стрі¹чки* 'прикраса на весільному короваї', *к¹лечання* 'зелень, якою на Трійцю прикрашають хату', *по¹йарок* 'вовна від першої стрижки ягнят навесні', *чепчик* 'чебрець', *ковбик* 'сальтисон', *к¹ваша* 'солодкувати страва із перебродженого житнього борошна', *затірка* 'рідка страва', *д'і¹жа* 'низька широка дерев'яна посудина, у якій готують тісто', *кух¹торит* 'багато куховарити', *долівка* 'глиняна підлога'; *с'ід'олка*, *поперешник*, *п'ідбр'ушник*, *шлийя*, *гу¹ж'і*, *су¹пон'а*, *о¹длобл'а* 'частини збруї' тощо.

Чимало слів виходить з ужитку внаслідок зникнення самих реалій: *рид¹ван*, *таран¹тас* – види возів, *ланті* 'постоли', *са¹ман* 'глиняна хата, з'єднана з хлівом'; чи заміни старих назв новими: *оч¹кур* 'чоловічий пояс', *лава* 'лавка в хаті', *п'шінка* 'сорт кукурудзи, яка швидко досягає'; *іс¹подн'іца* 'спідня спідниця'; *перемі¹сло* 'джгут, яким скручували снопи'; *полик* 'лава, розміщена між піччю і протилежною до печі стіною'; *галанка* 'різновид печі'.

Закономірною є мовна інтерференція внаслідок контактування різних народів – як слов'янських, так і неслов'янських. Найбільше запозичень виявлено в лексиці, зокрема з російської мови або через її посередництво із тюркських мов (башкирської, татарської). Найчастіше це слова, що належать до активної частини словникового складу говірки – тих тематичних груп, які можна вважати ядром лексичної системи цих говірок, зокрема: назв спорідненості і свояцтва – активно функціонують рос. лексеми *папа*, *сна¹ха*, *зо¹лоўка*, *бабушка*; назви предметів побуту – *ш'олак*, *с'п'ічк'і*, *кашолка*, *ч'імадан*; назви на позначення географічних та об'єктів адміністративно-територіального устрою – *пруд*, *де¹реўн'а*, *горат*; назви страв – *масло* *посне*; назви суспільних понять – *юч'ество* тощо. Засвоюється також дієслівна лексика різних тематичних груп: *о¹так йа* *пола¹гайу*, *пр'ідпола¹гайу*, *не_роп¹тали*, *пл'асат*'; кальковані російські сполуки: *вн'іман'йя* *не_обраш¹чайут*'; *на_с¹ч'от* *летого*. Чимало лексем та кількаслівних номінативних одиниць, перейнятих з російської мови, належать до радянізмів й канцеляризмів, зокрема: *подо¹ходний* *налог*, *колхоз*, *на_пар¹т'ійном* *у¹ч'от'е*, *госу¹дарство*, *придси¹дател*, *с'ел'с'кохоз'айств'ена_проіз¹воцтв'ений* *кап'ера¹т'іф* та ін.

Деякі запозичення з російської мови вживані паралельно з українськими відповідниками; при цьому міжмовних синонімів функціонують як дублети, тобто семантично, функційно та стилістично не диференційовані, напр.: *родитил'і* // *бат'ки*, *сна¹ха* // *не'в'істка*, *пл'ет'ен'* // *тин*.

Риси, зафіксовані в діалектних текстах, засвідчують цінність формування корпусу фонозаписів та текстотеки українських говірок Башкортостану зокрема і переселенських діалектів загалом. Така база, охоплюючи різні за тематикою

наративи, може слугувати джерелом історичної та етнолінгвальної інформації. Текстотека українських говірок Башкортостану сприятиме збереженню інформації про редуковані переселенські говірки, що перебувають у стані трансформації, і є цінним джерелом для вивчення їх структури, зокрема архаїчних елементів (одиниць і явищ), які могли зберегтися в острівному ареалі, віддаленому від континууму материнських говорів, і ще чекають на свого дослідника.

Скорочення

З – Золотоношка Стерлітамакського р-ну;
С – Степанівка Аургазинського р-ну, Республіка Башкортостан, РФ.

Література

- АУМ, *Атлас української мови: в 3 т.*, т. 1: *Полісся, Наддніпрянина і суміжні землі*, Київ, 1984; т. 3: *Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я та суміжні землі* [*Atlas ukraïnskoi movy: v 3 t., T. 1: Polissia, Naddnïprianshchyna i sumizhni zemli*, Kyiv, 1984; T. 3: *Slobozhanshchyna, Donechchyna, Nizhnia Naddnïprianshchyna, Prychornomor'ia ta sumizhni zemli*], Київ 2001.
- Баранникова Л.И. (1975), *Говоры территорий позднего заселения и проблема их классификации*, „Вопросы языкознания” [Barannikova L.I., *Govory territorij pozdnego zaselenija i problema ih klassifikacii*, „Voprosy jazykoznanija”], № 2, с. 22–31.
- Гриценко П.Ю. (2011), *Уфімський період в історії інститутів гуманітарного профілю НАН України*, „Вісник НАН України” [Hrytsenko P.Yu., *Ufimskij period v istorii institutiv humanitarnoho profiliiu NAN Ukrainy*, “Vesnyk NAN Ukrainy”], № 12, с. 87–93.
- Гриценко П.Ю. (2015), *Феномен діалектного явлення: онтологія і гносеологія*, [в:] *Исследования по славянской диалектологии*. т. 17: *Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке* [Gricenko P.Ju., *Fenomen dialektного javlenija: ontologija i gnoseologija*, [v:] *Issledovanija po slavjanskoj dialektologii*, t. 17. *Sud'ba slavjanskikh dialektov i perspektivy slavjanskoj dialektologii v XX veke*], Москва, с. 9–59.
- ДТ, *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*, відп. ред. П.Ю. Гриценко [*Dialekty v sinkhronii ta diakhronii: tekst yak dzherelo lingvistychnykh studii*, відп. red. P.Yu. Hrytsenko], Київ 2015.
- Пилипак М. (2016), *Традиційна культура українців Республіки Башкортостан (за матеріалами експедиції 2016 р.)* [Pilipak M. (2016), *Tradyciina kultura ukraintsiv Respubliki Bashkortostan (za materialamy ekspedytsii 2016 r.)*], режим доступу: http://теплик-лайф.рф/news/tradicijna_kultura_ukrajinciv_respubliki_bashkortostan_za_materialami_ekspedicij_2016_r/2017-05-31-708, 10.02.2019.
- Ткачук М.М. (2015), *Метатекст редукованого говірки*, [в:] *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* [Tkachuk M.M., *Metatekst reduktiv + noi hovirky*, [v:] *Dialekty v sinkhronii ta diakhronii: tekst yak dzherelo lingvistychnykh studii*], Київ, с. 388–397.

- Ткачук М.М. (2018), *Переселенська говірка с. Золотоношка в полідіалектному та полікультурному середовищі (фонетичні особливості)*, „Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету”, вип. 38, серія „Філологічні науки”, с. 32–38 [Tkachuk M.M., *Pereselenska hovirka s. Zolotonoshka v polidialektalnomu ta polikulturalnomu seredovishchi (fonetyczni osoblyvosti)*, „Naukovyi visnyk Izmail'skoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu”, vyp. 38, seriia “Filolohichni nauki”, s. 32-38].
- УДФ**, *Український діалектний фонофонд*, упоряд. П.Ю. Гриценко, О.А.Малахівська, М.В.Поїстогова [Ukrainskyi dialektnyi fonofond, uporjad. P.Yu. Hrytsenko, O.A. Malakhivska, M.V. Poistohova], Київ 2004.
- УСД**, *Українці. Східна діаспора. Атлас* [Ukrainci. Shkhidna diaspora. Atlas], Київ 1992.
- Черниенко Д.А., Пилипак М.А. (2012), *Села Казанка и украинцы Альшеевского района, К 120-летию села Казанка, 30-летию народного украинского фольклорного ансамбля «Чаровницы»* [Chernienko D.A., Pilipak M.A., *Selo Kazanka i ukraincy Al'sheevskogo rajona. K 120-letiju sela Kasanka, 30-letiju narodnogo ukrainskogo fol'klornogo ansamblya „Charovnicy”*], Уфа.
- ЧНБ**, *Численность населения по населенным пунктам Республики Башкортостан по данным Всероссийской переписи населения 2010 года: статистический бюллетень*, [Chislennost' naselenija po naseleennyim punktam Respubliki Bashkortostan po dannym Vserossijskoj perepisi naselenija 2010 goda: statisticheskij bjuletен'], Уфа 2012.

Тетяна Ястремська

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

Національної академії наук України, Львів

ORCID: 0000-0001-9619-7730; e-mail: tetyana.yastremaska@gmail.com

Семантична опозиція „верх” – „низ”: прислівники в говорах української мови (епідигматичний аспект)

Реферат: У статті запропоновано аналіз семантичних та мотиваційних особливостей прислівників, які репрезентують семантичну опозицію „верх” – „низ”.

Мета дослідження – сформулювати узагальнену семантичну структуру дериватів відповідно до семантичних субкомплексів базових слів, виявити епідигматичні особливості дериватів. Основну увагу зосереджено на таких основних моментах, як: кореляція семантичної структури базових слів та дериватів-прислівників, семантичні особливості обставинних (простору – географічного та соціального – та часу) та означальних (способу дії, міри та ступеня), а також функції мовця у формуванні семантики аналізованих прислівників.

Джерелами дослідження слугували записи українського говіркового мовлення, діалектні словники та картотеки, тексти, етнографічні й діалектні матеріали від XIX ст. і дотепер.

Ключові слова: дериват, семантична структура, мотивація, прислівники, говори української мови

Abstract: The Semantic Opposition *верх* ('upper part') – *низ* ('lower part'): Adverbs in Dialects of the Ukrainian Language (epidigmatic aspect). The article presents an analysis of a system of derivatives in the context of adverbs. It presents information on word formation, motivation and the semantics of derivatives.

The adverbs represented a spatial opposition ('upper part' – 'lower part'); there are fragments of derivative clusters of the basic words of the opposition: *верх, гора* ('upper part') and *низ, діл, нід* ('lower part'). The issues of the semantics of the lexeme are studied in the light of the words' use in live contexts. The semantic structure of these lexemes was modelled and presented in comparative tables.

The analysis was carried out on more than 2,000 micro-contexts of the function of the adverbs in dialects of the Ukrainian language (first of all, the south-west dialect).

The sources included dialect dictionaries, card indices and texts, regional linguistic atlases, ethnographic and dialectal materials since the 19th c. (Yakiv Holovatskyj, Volodymyr Shukhevych, Volodymyr Hnatiuk, Antin Onyshchuk, Ivan Verkhratskyj, Ivan Franko and others).

Keywords: derivative, structure of semantics, motivation, adverbs, dialects of the Ukrainian language

Ця стаття продовжує цикл наукових розвідок про систему прислівників – репрезентантів семантичної опозиції „верх – низ”, у яких порушено проблеми аналізу парних прислівників (*гори – доли*), прислівників статичної та динамічної ло-

кації, формально-структурних особливостей (див.: Ястремська 2017; 2018a; 2019a). Важливим сегментом дослідження стала ідея лексикографічного моделювання дериватів – створення „Епідигматичного діалектного словника”, який пропонує комплексний підхід до представлення діалектних явищ – аналіз мотивації, деривації та семантики дериватів, дає змогу простежувати шляхи і способи творення слів, виявляти семантичні зв’язки між дериватами, глибинні механізми формування та особливості їх семантики (детально: Ястремська 2018b; 2018c; 2019b).

У студії зосередимо увагу на епідигматичному аспекті дослідження корпусу прислівників, що входять до словотвірних гнізд (далі – СГ) із вершинами *верх*, *гора* („верх”) – *низ*, *діл*, *під* („низ”). Цей аспект вивчення мовних одиниць є одним із домінантних для дослідження компонентів СГ, адже насамперед виявляє семантичні та мотиваційні зв’язки між дериватами – базовим і похідним словом, демонструє переваги системного аналізу мовних явищ.

Джерельною базою слугували записи українського говіркового мовлення, діалектні словники та картотеки, діалектні тексти, етнографічні й діалектні матеріали від XIX ст. і дотепер (Яків Головацький, Володимир Шухевич, Володимир Гнатюк, Антін Онишук, Іван Верхратський, Іван Франко та ін.), „Матеріали до українсько-руської етнології”, „Літопис Бойківщини”, „Етнографічний збірник” та ін.

Вершини СГ. Базові слова

Усі прислівники-деривати зберігають семантичний зв’язок із базовими словами – вершинами аналізованих СГ. Моделювання семантичної структури слів *верх*, *гора*, *низ*, *діл*, *під* дало змогу виявити специфіку кореляції семантичної структури базових слів та дериватів-прислівників.

Семантичну структуру базових слів формують три „семантичні субкомплекси із своїм внутрішнім підпорядкуванням похідних значень”, об’єднані навколо „центрів-домінант” (Гриценко 1990, 154, 175): I – ‘верхня / нижня частина (об’єкта)’; II – ‘верхній / нижній край, межа’; III – ‘поверхня (‘верхній шар’ та ‘зовнішній бік’)’.

Основою для утворення значень дериватів слугували семантичні структури – епідигми – базових слів (див.: таблицю 1); деривати репрезентують усі семантичні субкомплекси (далі – ССК), виокремлені в межах семантичних структур базових слів.

Таблиця 1. Моделювання семантичної структури базових слів
*верх, гора – низ, діл, під*¹

		верх	гора	низ	діл	під
I. 'ВЕРХНЯ / НИЖНЯ ЧАСТИНА (ОБ'ЄКТА)'		↑	↑	↓	↓	↓
'~ рослини / дерева (її елементів)'		↑	↑			↓
'верховіття'	['стовбур']	↑				
'верхній кінець колоди'	['нижній кінець колоди']	↑				
'~ будівлі (її елементів)'		↑	↑		↓	↑
'верхня частина даху; покрівля'	['фундамент']	↑				
'верхній поверх'	['нижній поверх']					↑
'горище'	['фундамент']		↑			↑
'стеля'	'підлога, долівка'		↑		↓	↑↓
'поміст із дощок'						↑
'оборіг'						↑
'~ копиці'		↑				
	'підстилка під копицю'					↓
'~ пристосування'		↑	↑	↓	↓	↓
	'основа пристосування'					↓
'~ посудини'		↑	↑			↓
'покришка; віко'	['дно']	↑				
'~ тіла людини (тварини)'		↑				↓
'верхня частина голови; маківка'		↑				
'~ одягу (взуття)'		↑		↓	↓	↓
'вершина гори'	['підніжжя гори']	↑	↑			
'гора; пагорб'	'долина, низина, западина'	↑	↑	↓	↑↓	↓
'невелике підвищення, горбок'	'яма'		↑		↑↓	
'гірська місцевість'	'негірська, негориста місцевість'	↑	↑	↓	↓	↓
['рл. мешканці гір']	'рл. мешканці долин'				↓	

¹ Таблицю уклала авторка статті за діалектними матеріалами. У квадратних дужках подано значення, із якими слова не засвідчені в аналізованих джерелах, проте ці значення слугували основою для значень аналізованих дериватів. Стрілка ↑ сигналізує, що значення стосується „верху”, а стрілка ↓ – „низу” (у деяких випадках для слів діл і під характерне явище енантіосемії, про це – у подальших дослідженнях).

‘поле в горах чи на горбах’		↑	↑		↑	↑
‘могила, курган’	[‘яма, могила’]		↑			
‘багато чогось; купа’			↑			
[‘верхній кінець села’]	‘нижній кінець села’				↓	
‘верхів’я річки’	‘пониззя річки’			↓		
	‘землі Війська Запорізького у пониззі Дніпра’			↓		
‘небо; небесна сфера’	[‘земля, підземелля’]		↑			
‘небесний світ; обитель Бога’	‘пекло, ад’		↑	↓		
II. ‘ВЕРХНІЙ / НИЖНІЙ КРАЙ’						
‘найвищий ступінь, міра вияву’	‘найнижчий ступінь, міра вияву’	↑	↑			
‘надлишок, надмір’	[‘нестача, брак’]	↑				
‘перевага, вищість, пріоритет’	[‘недосконалість, недолік’]	↑				
‘зверхність, пиха’		↑				
‘влада; керівництво’		↑				
‘найвищі прошарки суспільства’	‘найнижчі прошарки суспільства’	↑		↓		
III. ‘ПОВЕРХНЯ’						
‘верхній шар; поверхня’	‘нижній шар; дно’	↑				
‘поверхня (землі)’						↓
[‘поверхня (води)’]	‘дно (річки, моря)’					↓
‘сметанка, вершки’	[‘осад’]	↑				
‘зовнішній бік; лицевий бік’	‘внутрішній бік; виворіт’	↑		↓		↓
‘зовнішній бік одягу, який має підкладку’	‘підкладка’	↑				↓
‘пошивка, наволочка’		↑				
‘гладь (вид вишивки)’	‘низинка (вид вишивки)’			↓		

Семантика прислівників

Обставинні прислівники

Місце і напрямок. Географічний простір

Аналізовані прислівники (*вверх, вгору, догори, вверху, зверху, вгорі / вділ, вниз, вслід, долини, віднизу, зісподу* та ін.) переважно кваліфікують як просторові, локативні, прислівники місця та напрямку – вони можуть виражати статичну характеристику (місце об’єкта) або динамічну (напрямок, траєкторію руху).

Просторові прислівники в аналізованих говірках формують досить значний корпус, вони допомагають окреслити місце об'єкта у просторі щодо орієнтира – іншого об'єкта або суб'єкта (мовця); слугують засобом просторового опису – місця розташування щодо інших об'єктів на вертикальній осі, вказують на простір під орієнтиром (*вдолині, надоліні, здолині, вдолі, зділі, надолі, здолу, всподі, зіспід, зісподу, насподі, наспіду, підспід, понідспід*) чи над орієнтиром (*вверху, зверху, наверху, поверх, вгорі, ізгорі, нагорі*). При цьому орієнтована лінія / точка, яка розділяє об'єкт на дві частини (верхню і нижню) – у деяких випадках досить умовний. Такі прислівники характеризують ситуацію у статичному аспекті. Динамічний аспект й орієнтацію ‘угору / униз’ відображають прислівники, які репрезентують значення, підпорядковані усім локативним семантичним центрам, при цьому значення II ССК – ‘верхній / нижній край’, а також III – поверхня (верхній шар) – передбачають вихідний чи кінцевий пункт дії чи руху, містять вказівку на крайню точку, точку відліку, а I – вказує на загальний напрямок руху. Статичний характер прислівників доповнюють і посилюють дієслова *бути, перебувати, мешкати* та ін., а динамічний – дієслова, які передають значення: руху (*іти, їхати, вилізати, злізати, падати*); зміни положення об'єкта (*опускати, піднімати, класти, кидати*) чи суб'єкта (*лягати, сідати, падати, підніматися*).

Діалектні словники, фіксуючи просторові прислівники, здебільшого наводять спрощену семантику, яка за відсутності мовної ілюстрації майже не несе корисної інформації, адже, як виявив аналіз „живих” контекстів, семантика локативних прислівників не може обмежуватися значенням „угорі – угору”, „униз – унизу”.

На підставі аналізу діалектних матеріалів змодельовано узагальнену семантичну структуру прислівників, яка охоплює понад 200 компонентів у межах зазначених ССК (див.: таблиці 2–4), формування якої є досить умовною, адже „класифікація об'єктів за їх семантичними ознаками [...] ризикує стати безконечною, оскільки шляхи можливостей деталізації в принципі безмежні” (Апресян 1966, 16). Виокремлені значення базуються передусім на епідигмі базових слів, яка й орієнтувала на окреслення т.зв. „об'єктів” (рослина, будівля, копиця, тіло, одяг, гора, річка, небо / земля), що підтвердили засвідчені приклади.

Виокремлені значення прислівників вказують передусім на географічний простір – місце і напрямок, чимало прикладів підтверджують вживання прислівників на позначення соціального простору, а також часу, способу дії, міри та ступеня (про це див. далі).

Найбільш семантично розгалуженим є I ССК ‘верхня / нижня частина об'єкта’, елементи якого об'єднано за диференційною ознакою ‘розташований угорі’.

Аналізовані прислівники, виражаючи значення протилежності, здебільшого зберігають тотожність семантичної організації, що представлено у таблиці 2, проте у деяких випадках зафіксовано вживання прислівника, що реалізує семантику тільки одного з полюсів опозиції. Наприклад, „верх” репрезентують значення: ‘зліва (про місце запрягання підпряжного коня, який іде „верхом”, не борозною)’ (*Іде гур'іхом* [Арк С, 111], *Став гнідого в бурузьні, а кáруго – звáрху* [Корз., 126]); ‘на почесному, чільному місці’ <ставати>: *Старші староста стáнє гóре от стóла і так прегвáрі... [...]; І пан староста відзі, же уж готóве, стáнє гóре за столом* (Гнатюк, 58, 68) та ін.; проте аналогічних репрезентантів „низу” не засвідчено.

Таблиця 2. Узагальнена семантична структура прислівників².

ССК I 'верхня / нижня частина об'єкта'

'вище щодо іншого об'єкта (частини об'єкта)' <бути, стояти, писати, говорити>	'нижче щодо іншого об'єкта (частини об'єкта)' <бути, стояти, писати, говорити >
'у напрямку знизу вверх' <іти, підніматися>	'у напрямку зверху вниз' <іти, спускатися>
'зліва (про місце запрягання коня)' <ставити, іти>	
'на почесному, чільному місці' <сидіти>	
'піднятий угору' <бути>	'опущений униз' <бути>
'повернувши угору' <впасти, вхопити, обертати>	'повернувши вниз' <повернути, вродитися >
'дибом, стійма, на задні ноги (про коня)' <ставити, підніматися>	
'дибом, стійма, на задніх ногах (про коня, собаку)' <стояти>	
'раніше, перед чимось' <написати, сказати>	'пізніше, після чогось' <написати>
'наперед, заздалегідь; авансом' <дякувати, платити>	'після виконання роботи; післяплатою' <платити>
'верхня / нижня частина рослини (дерева)'	
'у верхній частині рослини / дерева' <бути>	'у нижній частині рослини / дерева' <бути>
'на верхівку дерева' <вилізати, чіпляти>	'із верхівки дерева' <падати, кидати>
'у напрямку від нижньої до верхньої частини гілки' <обмотувати, прикрашати>	'у напрямку від верхньої до нижньої частини гілки' <обмотувати, прикрашати>
'верхня / нижня частина будівлі чи її елементів'	
'у верхній частині будівлі (її елемента)' <бути, прибивати>	'у нижній частині будівлі (її елемента)' <бути, прибивати>
'на верхньому поверсі / на горіщі; вище щодо місця перебування суб'єкта' <бути>	'на нижньому поверсі / у погребі; нижче щодо місця знаходження суб'єкта' <бути>
'із верхньої частини будівлі; із горіща' <скидати>	'із нижньої частини будівлі; із погребу' <приносити>
'у напрямку до верхньої частини будівлі (її елементів)' <будувати>	'у напрямку до нижньої частини будівлі (її елементів)' <спускати>
'на верхній поверх', 'на горіще' <іти>	'із верхнього поверху, із горіща' <іти> 'на нижній поверх', 'у погреб' <спускатися>

² Таблицю уклала авторка статті за діалектними матеріалами. Компоненти семантичної структури прислівників подано за семантичними блоками – відповідно до об'єкта. Після значення дериватів наведено дієслова (курсивом у куткових дужках), із якими поєднується прислівник.

‘у напрямку до стелі’ <кидати>	‘у напрямку до долівки (про елементи будівлі)’ <кидати, бути>
‘верхня / нижня частина копиці’	
‘на верхівці копиці’ <стояти>	
‘у напрямку до верхньої частини копиці’ <складати>	‘у напрямку до нижньої частини копиці’ <складати> ‘із верхівки копиці’ <спускатися>
‘верхня / нижня частина пристосування’	
‘у верхній частині пристосування’ <бути>	‘у нижній частині пристосування’ <бути>
‘у напрямку до верхньої частини пристосування’ <іти>	‘у напрямку до нижньої частини пристосування’ <іти> ‘із верхньої частини пристосування’ <надати>
‘верхня / нижня частина посудини’	
‘у верхній частині посудини’ <бути>	‘у нижній частині посудини’ <бути>
	‘у напрямку до нижньої частини посудини, до дна’ <тиснути>
‘верхня / нижня частина тіла’	
‘у верхній частині тіла; вище від пояса; до пояса’ <бути>	‘у нижній частині тіла; нижче від пояса’ <бути, дивитися>
‘у напрямку вгору уздовж тіла чи його частин’ <гладити>	‘у напрямку вниз уздовж тіла чи його частин (органів)’ <висіти, текти, гладити>
‘у верхній частині голови (живота)’ <боліти, бути>	‘у нижній частині живота’ <боліти, бути>
‘у верхній частині тіла тварини’ <бути, мати>	‘у нижній частині тіла тварини’ <бути, мати>
‘у напрямку від ніг до голови’ <гладити>	‘у напрямку від голови до ніг’ <гладити>
‘у напрямку від нижньої частини ноги доверху’ <обмотувати>	‘у напрямку від верхньої частини ноги донизу’ <обмотувати>
‘у напрямку до верхньої частини тварини’ <бути>	‘у напрямку до нижньої частини тварини’ <бути>
‘за шкіру’ <піднімати>	‘по голові’ <бити>
‘верхня / нижня частина одягу (взуття)’	
‘у верхній частині одягу’ <бути>	‘у нижній частині одягу’ <бути>
‘у верхній частині взуття’ <бути>	‘у нижній частині взуття’ <бути>
‘у верхній частині головного убору’ <бути>	‘у нижній частині головного убору’ <бути>

‘у напрямку вгору від пояса’ <обмотувати>	‘у напрямку вниз від пояса’ <обмотувати>
‘гора – вершина / підніжжя’	
‘на горі, на вершині гори’ <бути> ‘високо в горах’ <рости, бути, жити>	‘біля підніжжя гори’ <бути>
‘у гірській місцевості’ <мешкати, бути>	‘у низинній місцевості; у низині’ <мешкати, бути>
‘у верхній частині похилої площини’ <бути>	‘у нижній частині похилої площини’ <мешкати, бути>
‘із гірської місцевості; із гір’ <бути, прийти>	‘із низинної місцевості; із долів’ <бути, прийти>
‘у напрямку до вершини гори; на гору’ ‘на вершину гори; на гору’ <вийти, винести>	‘у напрямку до підніжжя’ <іти> ‘із вершини гори; із пагорба’ <іти, спускатися>
‘у гірську місцевість’ <іти, підійматися>	‘у низинну місцевість’ <іти, підійматися>
‘із гір (про напрямок вітру)’ <дути>	‘із долів (про напрямок вітру)’ <дути>
‘у напрямку вгору вздовж похилої площини’	‘у напрямку вниз уздовж похилої площини’
‘дуже стрімко, круто’	
‘високо вгору’ <підніматися>	
‘у вигляді гори’ <ходити>	
‘верхній / нижній кінець села’	
‘у верхньому кінці села’ <мешкати, бути>	‘у нижньому кінці села’ <мешкати, бути>
‘із верхнього кінця села’ <бути, іти>	‘із нижнього кінця села’ <бути>
‘у напрямку до верхнього кінця села’ <іти, податися>	‘у напрямку до нижнього кінця села’ <іти>
‘річка – верхів’я / пониззя’	
‘у верхній течії річки’ <бути> ‘у верхів’ї річки’ <затити>	‘у нижній течії річки’ <бути> ‘у пониззі річки’ <затити>
‘біля верхів’я річки’ <бути>	‘біля пониззя річки’ <бути>
‘у напрямку проти течії річки’ <плисти, іти>	‘у напрямку за течією річки’ <плисти, іти>
‘уздовж берега у напрямку до верхів’я річки’ <бути>	‘уздовж берега у напрямку до пониззя річки’ <бігти>
	‘від води, із моря (про напрямок вітру)’ <дути>

‘небо; небесна сфера / земля’	
‘високо в небі; у повітрі’ <летіти>	‘нижче від поверхні землі, під землею’ <бути> ‘близько від землі’ <бути>
‘високо в небі; у Божому царстві’ <промовляти>	‘під землею, у пеклі’ <бути>
‘у напрямку до неба, увись’ <летіти, дивитися, стрілити>	‘у напрямку від неба до землі’ <летіти, дивитися>
‘у напрямку до Сонця’ <летіти>	‘у напрямку під землю (у глибину)’ <бути, досягати, опускатися>
‘до Бога’ <молитися>	‘від Бога, із боку вищих сил’ <чути, карати>

ССК II ‘верхній / нижній край’

‘вище, ніж потрібно; надто високо; зависоко’ <бути>	‘нижче, ніж потрібно; надто низько; занизько’ <бути>
‘із верхнього краю; на самому верху’ <бути>	‘на самому низу; на дні’ <бути>
‘у зеніті, у найвищій точці (про Сонце)’ <бути>	‘не в зеніті, на заході (про Сонце)’ <бути>
	‘із заходу’ <бути>
‘у напрямку до найвищої точки, до зеніту (про Сонце)’ ‘якнайвище; до найвищої точки, до зеніту (про Сонце)’ <підніматися>	‘у напрямку до заходу (про Сонце)’ <знати> ‘якнайнижче до землі; до самого низу’ <кланятися>
‘у напрямку до найвищої точки, до зеніту (про Сонце)’ <підніматися>	‘у напрямку зеніту до лінії горизонту (про Сонце)’ <опускатися>
‘із верхнього краю; із самого верху’ <запихати>	‘із нижнього краю; зі самого низу’ <вдарити>
‘на самий верх’ <ставити>	‘на самий низ; на дно’ <ставити>
‘із верхнього краю’ <обробляти>	‘із нижнього краю’ <обробляти>
‘до верхнього краю, до верхньої межі’ <накладати, плести>	‘до нижнього краю, до нижньої межі’ <проколювати, тиснути>
‘у напрямку від нижнього краю; від самого низу’ <зрізати, рахувати>	‘у напрямку від верхнього краю; від самого верху’ <зрізати>
	‘спіднизу, з-під нижнього краю’ <витягати>
‘від меншого до більшого числа’ <іти рахувати>	‘від більшого до меншого числа’ <іти рахувати>
‘спосіб пришивання деталей кожуха (облямовування)’	

‘спосіб оранки всклад (від середини до краю)	
‘швидко’ <читати>	‘повільно’ <рати>
	‘низько, грубо <звучати>
‘надлишок, надмір / нестача, брак’	
‘через край об’єкта’ <збігати, переливатися>	
‘більше як; понад’ <мати>	
‘понад норму; забагато; більше, ніж потрібно’ <мати>	
‘перевага, вищість, пріоритет / недосконалість, недолік’	
‘попереду, у вигідному становищі’ <бути>	‘позаду, у гіршому становищі’ <бути>
‘керівна особа; голова’ / ‘підлегла особа’; ‘влада; керівництво’ / ‘низи’	
‘у панівному становищі’ <бути>	‘у пригнобленому становищі’ <бути>
‘із боку влади, керівництва’ <ити, дістати>	
‘серед багатих людей’	‘серед бідних, простих людей’
‘категорично, владно, рішуче’	
‘найвищий / найнижчий ступінь, рівень; міра вияву’	
‘на вищий рівень’ <підніматися>	‘на нижчий рівень’ <опускатися>
‘на верхній рівень’ <вилізти>	‘із верхнього рівня’ <впасти>
‘вище за об’єкт (ступінь вияву ознаки) <досягати>’	

ССК III ‘поверхня’

‘поверхня об’єкта (земля, водойма, предмет...)’	
‘зверху на землі’, ‘на поверхні землі’ <лежати>	
‘зверху на поверхні водойми, у верхньому прошарку рідини’ <бути, плавати, варити>	‘на дні водойми (посудини, пристосування)’ <лежати>

‘поверх іншого об’єкта (одне на одне)’ <сипати, класти>	
‘у напрямку вгору – на поверхню водойми (рідини) <випливати> ‘у напрямку вгору – до поверхні землі (із глибини)’ <вилізати, підходити>	‘у напрямку вниз – на поверхню землі (з неба); на дно’ <надати> ‘у напрямку вниз – під землю’ <провалитися> ‘у напрямку вниз – до дна’ <пірнати>
‘із поверхні води’ <черпати>	‘із дна водойми (посудини)’ <набирати>
‘поверхово; неглибоко’ <бути>	
‘поверхово; неретельно’ <прибирати>	
‘близько; поряд, поруч’ <бути>	
‘зовнішній / внутрішній бік – поверхня об’єкта (предмет, одяг)’	
‘із зовнішнього боку – на об’єкті, поверх об’єкта’ <мати, вишивати >	‘із внутрішнього боку – під об’єкт’ <класти>
‘із зовнішнього боку – на об’єкт, поверх об’єкта’ <одягати, покривати>	‘із внутрішнього боку – під об’єкт; наспід’ <одягати, накривати>
‘із зовнішнього боку – по поверхні об’єкта’ <прибивати, оббивати, стікати>	‘із внутрішнього боку – під об’єктом’ <текти>
‘із зовнішнього – лицевого боку; зовні’ <бути>	‘із внутрішнього – зворотного боку; із вивороту’ <бути>
‘із зовнішнього боку, за зовнішніми ознаками; зовні’ <бути, мати>	‘із внутрішнього – духовного – боку; із середини’ <бути>
‘із зовнішнього боку, від зовнішньої дії; зовні’ <хоронити>	‘із внутрішнього боку; із середини <червонити>
‘із зовнішнього боку, за межами певного простору; зовні’ <бути>	‘усередині, у межах певного простору’ <бути>
‘на зовнішній бік; назовні’ <втягнути>	‘усередину; ззовні’ <затягнути>
‘на зовнішній бік; внутрішнім боком назовні’ <втягнути, перевертати, одягати, шити>	‘на внутрішній бік; назовні внутрішнім боком; навиворіт’ <перевертати, одягати>
‘довкола, навколо об’єкта <обмотувати>	

Соціальний простір

Зазначмо, що більшість значень об’єднує інтегральний компонент – локативне значення, проте деякі значення згруповано навколо таких значень базових слів, як ‘керівна особа; голова’, ‘влада; керівництво’, ‘перевага, вищість’, ‘найвищий ступінь, міра вияву’ стосуються не фізичного, а „соціального простору”, зокрема інтелектуального чи емоційного стану людини, а також соціальної ієрархії, а саме: ‘попереду, на висоті, у вигідному становищі’ / ‘позаду, у гіршому становищі’ (Все в сподѣ не на верха [Ільк., 15], Все в споді – не на версі [Ном., 23; Гр., IV, 358]); ‘у панівному становищі’ / ‘у пригнобленому становищі’ (Щоб святе

було наверху [Ном., 3]; *Мое навирьху* [Матіїв, 292]; *Мое має бути звирьха* [Матіїв, 178]; *Ти на мні верхом не поїдеш* [Франко, I, 216 – „знач<ить> не будеш верховодити наді мною”]; *Твоє мусит бути зверха* [Франко, II, 221 – „ти мусиш поставити на своїм, показати себе правим”]; *Скрізь бідні сподом, багаті зверху* [СУМ, IX, 558; за М. Коцюбинським]; *Во так було нирáz: бра́ли молодóйї вéл’он і зак’їдували молодóму. І záраз ж’інк’і збóку бу́ли і ск’їдували, шоб дівчина не командувала хлопцém. [...] І там старáлас’і молодá, шоб ту прикл’асті, бо прикл’асті, би вона бу́ла вéрха* [Надсяння, 188]; ‘з боку влади’ (*Не те, що мете, а те, що зверху йде* [Ном., 140], *Одначе часом такий післанець дістає від вітця хлопця згори директиву* [Макс., 21]), ‘серед багатих людей’ / ‘серед бідних, простих людей’ <бути>: *Долиною сльози, верхами глум* (СУМ, I, 335; СУМ₂₀, 281 [за М. Коцюбинським]). Засвідчено також прислівник згори зі значенням ‘категорично, серйозно, владно, рішуче’: *Кáу* (кажу – Т.Я.) *то’б’і згорі, ли’шії йі, бо ўже м ни гóдна к’їл’ко тоб’і казáти* (КСГГ).

Значення ‘на вищий / нижчий рівень розвитку, життя’ репрезентує, зокрема, цитата-міні-текст, записаний у лемківських говірках: *Бóг є од вікá і на вікы буде а ўсе чинить рíтлы* [‘драбина’ – Т.Я.]. *Звїдалася цариця, од коли є Бóг і докы буде. Міністерия удповіла: Бóг є од вікá і на вікы буде. Цариця почала просити ся уд міністéрийї: кой такий старый Бóг од вікá і на вікы буде, та што робить, кой такий старый? Міністерия удповіла, ож драбіны (рíтлы) чинить. А цариця я́лá міністерию звїдати: што із тых рíтэл? Міністерия удповіла так, ож люде лъзуть ними: єдні горі, а єдні долъ, а котрый ўльíze горі та постóйть там горі та тот далеко уттóдь видить, а котрый оберне ся долъ дуже швидко уттóдь (удтóдь) ізльíze. Котрый чьоловік угаздує та крóтко побуде із газдóвством своїм, далеко видить; а котрый долó оберне ся, дуже тяжко му за отó, ож як овóн у газдóвстві быў, а на ничь прийшоў* (Верхр ЗнД, 153); пор. також **їдіомн**: *драбіна вгору і вдолину* ‘успіхи, щастя і невдачі, нещастя’: *Бог даіє драбіну йенним л’удóм вгору, другім вдолину* ‘Бог одним дає щастя, іншим нещастя’ (Он., I, 231); *Бог дає драбинки вгору і вдолинку* (БГ Т, 376); а також *ити до горі* ‘підніматися на вищий рівень; удосконалюватися’: *По через добиване старикіў світ зачеў си нієчіти, зачеў ити ни до горі, але у долину бо ни було старих мудрих голоў, аби учіли молодих, ек то си має таздувати и жити на світі* (Гк, 44), *ити дгорі* ‘підніматися на вищий рівень; прогресувати’, *ити у долину* ‘опускатися на нижчий рівень; деградувати’: *По через добиване старикіў світ зачеў си нієчіти, зачеў ити ни до горі, але у долину бо ни було старих мудрих голоў, аби учіли молодих, ек то си має таздувати и жити на світі* (Гк, 44); приказки: *Ти хочеш угору, а чорт за ногу – підожди!* (Ном., 24), формули побажання: *аби всьо росло в гору* ‘побажання успіхів, щастя’: *Кладут молодетам руки до купи так, ек витают си, а старости перетинают хлібом з долини в гору, „аби всьо росло в гору”, – так приказуют – і се є заручини* (Голуб., 178).

Час

Із-поміж аналізованих прислівників незначну групу формують такі, які засвідчені із часовим значенням, зокрема: ‘перед виконанням роботи; авансом’, ‘наперед, заздалегідь’: *Умова того змісту, що та сторона, котра відступає односторонне від женитьби (від „згоди”), має заплатити другій стороні, що хоче*

додержати згоду, якусь згори означену грошеву суму; *Обов'язаний був по віки вічні платити щорічно перед празником св. О. Миколая, патрона старосамбірської церкви, якусь згори умовлену квоту* (Макс., 59, 64); *Нарешті рішає тут і „дат” депутата, що з гори прорікає чи дасть 9, 10, 11 чи 12 разів більше бриндзі* (Шух., II, 197); *В деяких селах, на пр. в Космачи закупають брата церковні усю „коляду”, платять з гори умовлену квоту до скарбони церковної і, дібравши собі людий, ідуть на свою руку з колядою* (Шух., IV, 17); *Згори щиро дякую; Я згори знаю, що з цієї муки хліба не буде* (КСГГ). Ці приклади демонструють деривати базових слів *верх* і *гора*. Спорадично вдалося зафіксувати в бойківських говірках з долу *заплатити* ‘заплатити після виконання роботи’ (Он., I, 220) із покликанням на І. Франка, який, однак, наводить цілком інше значення: „жартливо: покарали його, надавали буків на долішню часть тіла” (Франко, II, 570).

Означальні прислівники

Прислівники способу дії

Просторова семантика прислівників може трансформуватися у семантику способу дії. Аналізовані прислівники демонструють унікальні приклади діалектної семантики та слововживання, наприклад:

– ‘піднятий угору’: *Кирилиця* [‘кролиця’ – Т.Я.] *вибігла с переверненими вухами, одно вухо висит, одно догори* (БГ С, 200); *Співали/ ло’вилиси за |руки/ так |руки підой’мали уго’ру і до’го’ри три’мали// і усе кот’рі |задні тай |майут пирий’ти |попід всі* (БГ Т, 197)), <Єдин> *піднімає ногу і дирж’ють до’гори, а тот єго вд’арит по ноз’и, зд’оли по подеш’ві і то’гді му розкр’іют о’чы, а він г’адат, хто го вд’арив* (Кміт, 5); *Оден чоловік найшоу дев’ять гадині’у у купі – одна коло другої у колесо, а головами до середини – и усі 9 так у гору головами гулькали* (Онищук М, 10);

– ‘повернувши вгору’ / ‘повернувши униз’: *А тот ві’учьир ухопи’ї борзо сокиру та – гоп! з перед него обухові, а вістр’им у гору* (Онищук М, 61–62); *Підчас ораня перевертає полиця землю „морозом” – травою, у спід, а глиною на верх [...]; Аби снопи у кладни не перемакали, укривають її „шепкою” – сет-то гузарем снопа у гору, а розчепірем колосом у долину* (Шух., II, 165–166); *Приберуть одного за козу, убираючи єго в кожух обернений волосом у гору; так перебравшись, ходять від хати до хати* (Шух., IV, 195); *Найліпше є [...] перевісити го и покласти черевом на своє коліно головою на долину и потискати му груди, аби вийшла вода из легких и трунку* (Гк, 194); *Снопі ст’авили к’ірихами [‘грубша частина’ – Т.Я.] на сп’ід* (Арк С, 222);

– ‘дибом, стійма, на задні ноги (про коня)’: *А коні собіж з’ячили с’ї в зньили с’ї горі – и замало с’ї коні не стратили у тих вільхах...* (Онищук М, 95); *К’ін’ з’ви’є”а до’го’ри/ чут’ ни скок/ |але не” |вискок* (ПЗН Т², 73);

– ‘дибом, стійма, на задніх ногах (про коня, собаку)’: *Вискочи’ї конем в го’ру/ Показа’ї свою славу* (Верхр Б, 143); *Пес стоїт гороніж* (Кміт, 49; Он., I, 186);

– ‘сидячи верхи (на коні)’, ‘сидячи на чомусь, як на коні’: *Не їдь до мене тр’юма верхами, приїдь до мене тр’юма возами* (Гр., I, 335); *Циган, мала дитина, а юж зна ити верхи на кони* (Пиртей, 147); *На лівий кінець садовить ся верхи робітник і поклавши перед собою у розріз ступицю, щоб вона не хитала ся,*

долотом та молотком робить дірки задля спиць [...]; Робітник сідає верхи на свободньому кінці лави і устромлює вироб (наприкл[ад] лопату), піднімаючи трохи планку (Русов, 65, 70); *Всі йїхали звѣрхе^a на кón'ах. Кónі ў дзвінках, ш'е плѣли вінкі на кónі, на шійї* (КСГГ); пор.: *йїхати вѣрхи на пáлицы 'іти пішки': Пойїдеш, алѣ вѣрхи на пáлицы* (КСГГ);

– ‘повільно’ <грати> – *вдоліну заграти* ‘грати повільні мелодії, під які танцюють великим колом, приспівуючи коломийки’: *Ой заграйте, музичуки, вдолину, вдолину, та най собі вигуляю свою білявину* (КСГГ); виявляє семантичний зв'язок із *низький* ‘невеликий, незначний щодо кількості, сили, інтенсивності’; пор. також: *поверха читати* ‘плавно [швидко? – Т.Я.] читати (не по складах)’: *Він уже по верха читає* (Франко, I, 216; Он., II, 87);

– ‘поверхово; неретельно, поверхово’ <прибирати>: *Парáска прибрáла у хáкі повѣрѣха* (БГ С, 435 – „незм. зверху”³); *Вона помелом повѣрѣха по'дмела тик* (Арк С, 411 – „злегка”);

– ‘близько; поруч; поряд’ <бути>: *Дай молотка, йак дес' звѣрху лижїт* (Арк С, 182); *Шо бóрше стрáбитиси* [‘що буде насамперед потрібно’ – Т.Я.], *кладї навѣрѣх* (БГ С, 525); *Мар'їка лиш гур'ї Йїуром сидит* (Сокирниця, 51); *Вун за мноў ходїў/ йак то'тá т'ін'/ на ви'чурніц'ах лиш гор'ї мноў с'а чўхтаў/ де^a йа/ там і вун* (УЗГТ, 156); *Но шо иче баранд'їа* [‘зб. барани’ – Т.Я.] *горї мноў л'їзе* (КГ).

Прислівники міри та ступеня

Прислівники, об'єднані у II ССК, розвивають значення, номінуючи міру та ступінь вияву ознаки, а саме:

– ‘понад норму; забагато; більше, ніж потрібно’: *Бик то два рóки звѣрху, а назїмок – то до двóх рóк'їў, то молоде* (КСГГ); *Слухай, мені вже то набридло, я вже маю того згори* (ЗА); у складі **ідіом**: *ити згорї* ‘про період труднощів, тривалої, надмірної скрути’: *З гори пошло* (Ном., 37); *Иде-иде вгору, та як піде и з гори!* (Ном., 41); *Якь пóдѣ чоловѣкови згорї, то хоть двѣрї вóтворї* (Гол., 508–509 – „о крайнемъ несчастьѣ”); *Колї згорї, то і двѣрї отворї* ‘тс.’: *Ше одноїї бідї ни позбу'уси, ужѣ прийшла дру́га. Так б́уват, ќумо: „Колї згорї, то і двѣрї отворї”* (КСГГ); *Одно йайце далам йїуї напóвир'х* (Сокирниця, 192); *У його вже й презвїрх є, а все загрїбає* (Гр., III, 404 – презвїрх „через край”);

– ‘через край’: *Ой б́ѣда тóму тай жонáтому, Якь тóму горшкóви тай щербáтому. Зóспóду кипїть, звѣрху зб́ѣгає, Кудá сá обѣрне, щаст́ья не мáє* (Гол., 486); в **ідіомах** – *пїти поверхи* ‘перелитися через край’: *Пїшла повѣр'хи, вїл'л'алас'а* (КГ) та ін.

Точка відліку. Місце мовця

Для визначення семантики важливо „знайти” точку відліку, місце перебування мовця, виокремити просторові параметри, які усвідомлює мовець; „не загубити” його у формуванні семантики. За словами Юрія Апресяна (1997), „фігура мовця організовує семантичний простір тексту, [...] є тим орієнтиром, щодо якого в акті

³ Після бібліографічного покликання у деяких випадках у лапках („”) подано значення слів, наведене в першоджерелі, що дає змогу порівняти важливість деталізації семантики.

комунікації починається відлік часу і простору” (Апресян 1997, 274). Це, зокрема, підтверджують приклади: *Стоять будзі́ ота́м, зверху́* (ЗА); *Йа́к то ў нас на бере"з'і/ хата́ була он там ўго́р'і/ а тутка́ була с'тайн'а* (ПЗН Т, 17); *Ўго́р'і на полі́це сто́йаў ба́н'ечо́к* (КСГГ); *Я то́гди був на гру́сьці, удо́ліні пєс дити́ну вку́сив* (БГ С, 561). У наведених прикладах *отам зверху*, *там угорі* вказують на те, що мовець стоїть десь внизу, нижче щодо іншого об'єкта; вони містять вказівку на додаткову локалізацію – на місце перебування мовця – вище або нижче щодо іншого об'єкта.

Як відомо, прислівники відображають світосприйняття мовців, їхнє розуміння простору. Наступні приклади демонструють інтравертивність діалектного мовлення, яке значення мовці вкладають у слово:

– *дго́р'і* ‘на північ’ (через перевал, через гори; цитату записано в селі Підполоззя Закарпатської обл., яке розташоване 365 м над рівнем моря, Львівщина – 290 м): *Онi ўже пак забра́лис'а і п'ішли́ дго́р'і // туды́ дис' на Л'в'іушчину* (УЗГТ, с. 124);

– з *гори* ‘із заходу’ (пояснення – у цитаті „від заходу – в селі повідають з гори”): *При будинку „нід одним покритьом” в такий порядок дупліє* [‘частини будинку’ – Т.Я.]: *від заходу – в селі повідають з гори – комора, хижса, сіни, бойце, стайня. [...] Від сходу сонця буває такий порядок: сіни, хижса, комора, бойце, стайня, у декого і друга* (Зубр., 1).

Чимало цитат фіксують прислівники для позначення напрямку вітру (можлива орієнтація або на природний об'єкт [гори, річка, море], на напрямок – одна із чотирьох сторін світу або й обидві), деякі містять підказки щодо цього, інші – на жаль, не дають такої інформації, а напрямок визначити складно, адже він залежить не тільки від локації мовця, а й від його світобачення, як-от:

із *долів* ‘із низовин, із півночі’: *Ой з долу, з долу вітер повіват, / Гой дай Боже!! Вітер повіват, Дунай висихат* (Шух., IV, 109); пор.: *Як хмари ідуть на доли (північ), то буде у горах веремя, а як ідуть із долів у гори, то буде слота довго тримати ся, буде „негóда”* (Шух., IV, 6); а також: *Вітер горішний віє з Угорщини (з верхів гір), [...] долишний з півночі з долів* (Шух., IV, 5);

з *низу* ‘із моря’: *„Подай то нам, Господи, / А з неба дробен дощик, / А з низу буйний вітер!” Гей, чи не стала б то/ На Чорному морі/ А бистрая хвиля...* (Кол., 166);

здо́лы ‘із річки’: *Подувай <вітрику> здо́лы од Дуная, / Ozдай мі придучи, кого віджу рада* (Верхр ЗнС, 213);

з *гори* ‘із гір’: *Подувай вітрику з гори од Бєскыда* (Верхр ЗнС, 213); *Подувай вітричку з гори до Дуная./ Бо юж хлопцы ідут з угерского краю* (Верхр Л, 357);

з *гори на долину* ‘із гір’: *Ой буйнен'кий вітер віє з гори на долину* (КГ);

із *го́ры* ‘із гір’, із *до́лы* ‘із низовини’: *Подувай вітричку із го́ры, із до́лы, / Потыи пане Боже сіроты і гдовы! / Уже-м та подувал із го́ры, із до́лы, / Уже -м потыишвал сіроты і гдовы!* (Верхр ЗнС, 201); *Подувай вітричку на мою главичьку./ Подувай із до́лы, най ми охолодне* (Верхр Л, 368);

з *го́ру* ‘із гір, із півдня’, *здо́лу* ‘із низовини’: *Повѣи вѣтре буйнесенькій то зго́ру, то здо́лу, Чей розвѣєши, вѣтре буйный, мою лиху до́лу* (Гол., 595); пор. коментар Я. Головацького – „отъ карпатскихъ горъ, съ юга”;

зго|ри ‘із гір’, з|долу ‘із низовини’: |В’ітер n|раво гор’іш’нец |дуїє, зго|ри, ко|ли |в’ііє |в’ітер, а дол’іш’нец, ко|ли з|долу (КСГГ; КГ); підказками слугують назви вітрів: слово *гор’іш’нец* пояснено як „вітер з гір” (Кміт, 49; Он., I, 185), *Гор’іш’нець, в’ітеръ изъ стороны горъ* (Гоц., 159), а також коментар Миколи Грицака *згори* „з горішньої сторони”.

Як засвідчують аналізовані матеріали, напрямок вітру залежить передусім від географічного розташування, а також – від просторового уявлення носіїв говору, зокрема, горішнім (рідко – верховим) називають вітер:

– ‘західний вітер’ („горішній у місцевім значінні західній”): *Горішний вітер без дожджу не обийде сі; Горішний вітер все дожджу нарве* (Франко, II, 421);

– ‘південно-західний’: В. Шухевич пояснює, що *Вітер „горішний” віє з Угорщини (з верхів гір)*, яка локалізована на південний захід від Галицької Гуцульщини (місце запису матеріалів); натомість для „долішнього” – уточнює: *Вітер [...] „долішний” з півночі з долів* (Шух., IV, 5);

– ‘північний вітер’: *О в’ітръ: с’верный (на Днѣпрѣ)* (Гр., I, 312); ‘північний вітер, який дме у напрямку течії річки (СУМ, II, 131; СУМ₂₀, 484);

– ‘південно-східний вітер’: *С’веро-восточный (Кубань)* (Гр., I, 312).

Дослідження епідигматичних особливостей – передусім аналіз семантики в контексті деривації – корпусу прислівників у говірках української мови дало дійти таких **висновків**:

часткове гніздування – аналіз дериватів словотвірних гнізд бінарної опозиції – як один із аспектів системної організації лексики доводить свої переваги, адже дає змогу змодельовати узагальнену семантичну структуру дериватів, виокремити семантичні субкомплекси та групи, які можуть слугувати моделлю для формування семантики прислівників у лексикографічних працях;

прислівники-деривати зберігають тісний семантичний зв’язок із базовими словами – вершинами аналізованих СГ;

прислівники на зразок аналізованих традиційно належать до групи обставинних і номінують місце та напрямок, тобто географічний простір; однак виявлено тенденцію до розвитку семантики – вони також можуть репрезентувати не тільки простір соціальний, а й час. Просторова семантика прислівників може трансформуватися в семантику способу дії і міри та ступеня (група означальних прислівників);

прислівники демонструють унікальні приклади діалектної семантики та слововживання, наприклад: ‘зліва (про місце запрягання коня)’ (*горіхом, зверху*); ‘на почесному, чільному місці’ (*горі*), ‘дибом, стійма’ (*вгору, гороніж*), ‘повільно’ (*вдолину*), ‘близько; поруч; поряд’ (*зверху, наверх, горі*), ‘забагато; більше, ніж потрібно’ (*зверху, згори*);

семантика прислівників часто розкривається у ідіомах та пареміях (*драбина вгору і вдолину; ити дгорі; ити згори; ніти поверхи* та ін.);

важливе значення у формуванні семантики має мовець (носій говору), при цьому не тільки його місцезнаходження, а й світобачення, його розуміння картини світу (як, наприклад, у визначенні напрямку вітру).

Література

- Апресян Ю. (1966), *Идеи и методы современной структурной лингвистики* [Аргесян Ю., *Ideji i metody sovremennoj strukturnoj lingvistiki*], Москва.
- Апресян Ю. (1997), *Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира*, „Семиотика и информатика”, [Аргесян Ю., *Dejiksijis v leksike i grammatike i naivnaja model' mira*, „Semiotika i informatika”], вып. 35, с. 272–298.
- Арк С., Аркушин Г. (2016), *Словник західнополіських говірок* [Arkushyn H., *Slovník zaxhidnopoliskyx hovirok*], Луцьк.
- БГ С, *Словник буковинських говірок*, ред. Н. Гуїванюк [*Slovník bukovynskyx hovirok*, red. N. Huivaniuk], Чернівці 2005.
- БГ Т, *Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів*, ред. Н. Гуїванюк [*Bukovynski hovirky: Khrestomatiia dialektnykh tekstiv*, red. N. Huivaniuk], Чернівці 2006.
- Верхр Б, Верхратський І. (1912), *Говір батюків*, „Збірник філологічної секції НТШ” [Verkhratskij I., *Hovir batjukiv*, „Zbirnyk filolohichnoi sektsiji NTSh”], т. XV.
- Верхр ЗнД, Верхратський І. (1899), *Знадоби до пізнання угорско-руських говорів*, [Verkhratskij I., *Znadoby do piznaniia uhorsko-ruskykh hovoriv*], ч. II: *Говори з наголосом дивижимим*, „Записки Наукового товариства імени Шевченка” [*Hovory z naholosom divizhytym*, „Zapysy Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka”], т. XX, с. 127–200.
- Верхр ЗнС, Верхратський І. (1901–1902), *Знадоби для пізнання угорско-руських говорів. Говори з наголосом сталим*, „Записки Наукового товариства імени Шевченка” [Verkhratskij I., *Znadoby do piznaniia uhorsko-ruskykh hovoriv. Hovory z naholosom stalym*, „Zapysy Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka”], т. XL, XLII–XLV.
- Верхр Л, Верхратський І. (1902), *Про говір галицьких лемків*, „Збірник філологічної секції НТШ” [Verkhratskij I., *Pro hovir halitskikh lemki*, „Zbirnyk filolohichnoi sektsiji NTSh”], т. V.
- Гк, *Календар гуцулський на рік 1935* [Kalendar hutsulskij na rik 1935], Накладом т-ва приятелів Гуцулщини.
- Гнатюк, Гнатюк В. (1908), *Весіле в Керестурі (бач-бодротської столиці, в полудневій Угоршчуні)* [Hnatiuk V., *Vesilie v Kerestyri [bach-bodrotskoj stolitsi, v poludnievii Uhorshchyni]*], [в:] *Матеріали до українсько-руської етнології*, [Materiialy do ukrainsko-ruskoj etnologii] т. I., ч. II, Львів, с. 30–78.
- Гол., Головацкий Я. (1982), *Материалы для словаря малорусского наречия*, „Науковий збірник Музею української культури у Свиднику” [Holovatskij Ya., *Materiyaly dliia slovaria malorysskoho narechia*, „Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainsoi kultury u Svydnyku”], т. 10, с. 311–612.
- Голуб., *Весіле в селі Линцях, Снятинського пов[іту] (1914 р.)*, запис. О. Голубовичева [Vesilie v seli llyntsiakh, Sniatynskoho pov[itu] [1914 r.], zapys. O. Holubovicheva], [в:] *Матеріали до української етнології* [Materiyaly do ukrainskoj etnologii], т. XIX–XX, Львів, 1919, с. 177–193.
- Гоц., Гоцкий Й. (1895–1903), *Бойковский словарь (слова, употребляемые бойками в селе Ясене в наближней окрестности села Перегинска в Стрийских горах*, „Временник Ставропигийского института” [Gockij J., *Bojkovskij slovarac [slova, upotrebljaemye bojkami v sele Jasene v najblizhshej okresnosti sela Pereginska v Strijskikh gorakh*, „Vremennik Stavropigijskogo instituta”].

- Гр.**, *Словарь української мови*, ред. Б. Грінченко [*Slovar ukrainskoi movy*, red. B. Hrinchenko], Київ, 1907–1909.
- Гриценко П. (1990), *Ареальне варіювання лексики*, (Hrycenko P., *Arealne varirovannia leksyky*), Київ.
- ЗА**, записи авторки статті [zapysy avtoriki statti].
- Зубр.**, Зубрицький М. (1905), *Годівля, купно і продаж овець у Мианци старосамбірського повіту* [Zubrytskyi M., *Hodivlia, kupno i prodazh oviets u Mshantsy starosambirskoho povitu*], [в:] *Матеріяли до української етнології*, ред. Хв. Вовк, [Materialy do ukrainskoi etnologii, red. Khv. Vovk] т. 6, Львів, с. 1–40.
- Ільк.**, *Галицкіи приповѣдки и загадки, збрании Григорим Илькевичом* [Halyskiy pryprov'dky i zagadki, zbraniy Hrigorym Ilkevichom], Відень, 1841.
- КГ**, *Картотека Словника говірок Закарпатської обл. М.А. Грицака* [Kartoteka Slovnuka hovirok Zakarpatskoi obl. M. A. Hrytsaka], (зберігається в Інституті української мови НАН України [Київ]).
- Кміт**, Кміт Ю. (1934–1939), *Словник бойківського говору*, „Літопис Бойківщини”, [Kmit Yu., *Slovnuk bojkivskoho hovoru*, „Litopys Bojkivshchny”], ч. III–XI.
- Кол.**, *Мелодії українських народніх дум, списав і зредав. Ф. Колесса* [Melodii ukrainskykh narodnikh dum, spysav i zredah. F.Kolessa], Львів, 1910, с. 1–178.
- Корз.**, Корзонюк М. (1987), *Матеріали до словника західно-волинських говірок* [Korzonjuk M., *Materialy do slovnuka zakhidno-bolinskykh hovirok*], [в:] *Українська діалектна лексика* [Ukrainska dialektna leksyka], Київ, с. 62–267.
- КСГГ**, *Картотека Словника гуцульських говірок* [Kartoteka slovnuka hutsulskykh hovirok] (зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ [Львів]).
- Макс.**, Максимчук І. (1935), *Домашня й кухонна посудина в Старім Самборі*, „Літопис Бойківщини” [Maksymchuk I., *Domashnia i kukhonna posudyna v Starim Sambori*, „Litopys Boikivshchny”], т. IXр.
- Матіїв**, Матіїв М. (2013), *Словник говірок Центральної Бойківщини* [Matiiv M., *Slovnuk hovirok Tsentralnoi Boikivshchny*], Київ – Сімферополь.
- Надсяння**, *Надсяння: Традиційна культура і побут (етнолінгвістичні матеріали)*, укл. М. Глушко, Л. Хомчак [Nadsiannia: Tradyciina kultura i pobut [etnolinhvistichni materialy], uкл. M. Hlushko, L. Khomchak], Львів, 2017.
- Ном.**, Номис М. (1864), *Українські приказки, прислів'я, і таке инше* [Nomys M., *Ukrainski prykazky, prysliv'ia, i take insze*], Санкт-Петербург.
- Он.**, Онишкевич М. (1984), *Словник бойківських говірок*, [Onyshkevych M., *Slovnuk boikivskykh hovirok*], т. 1–2, Київ.
- Онищук М**, Онищук А. (1909), *Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907–1908* [Onyshchuk M., *Materialy do hutsulskoi demonologii. Zapysani u Zelenitsy, nadvirnianskoho povita, 1907-1908*] [в:] *Матеріяли до української етнології* [Materialy do ukrainskoi etnologii], т. XI, Львів, с. 1–139.
- ПЗН Т**, *Говірки південно-західного наріччя української мови. Збірник текстів*, упор. Н. Глібчук [Hovirky pivdenno-zakhidnoho narichchia. Zbirnyk tekstiv, upor. N. Hlibchuk], Львів, 2000.
- ПЗН Т2**, *Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти*, упор. Н. Глібчук [Ukrainski hovirky pivdenno-zakhidnoho narichchia. Teksty, upor. N. Hlibchuk], Львів, 2005.

- Пиртей**, Пиртей П. (1986), *Словник лемківської говірки* (Pyrtei P., *Slovník lemківskoi hovirky*), Івано-Франківськ.
- Русов**, Русов М. (1905), *Вироби з дерева у с. Груні у Полтавщині* [Rusov M., *Uroby z dereva u s. Hruni u Poltavshchyni*], [в:] *Матеріали до української етнології*, ред. Хв. Вовк [Materials do ukrainskoi etnologii, red. Khv. Vovk], т. VI, Львів, с. 60–73.
- Сокирниця**, Сабадош І. (2008), *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району* [Sabadosh I., *Slovník zakarpatskoi hovirky sela Sokirnytsia Khustskoho raionu*], Ужгород.
- СУМ**, *Словник української мови*, ред. І. Білодід та ін. [Slovník ukrainskoi movy, red. I. Bilodid ta in.], т. I–XI, Київ, 1970–1981.
- СУМ20**, *Тлумачний словник української мови: в 20-ти томах* [Tlumachnyi slovník ukrainskoi movy: v 20-ti tomach], електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, <http://test.ulif.org.ua>, 15.02.2019.
- УЗГ Т**, *Українські закарпатські говірки. Тексти*, ред. О. Миголинець, О. Пискач [Ukrainski zakarpatski hovirky. Teksty, red. O. Myholynets, O. Pyskach], Ужгород, 2004.
- Франко**, *Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив др Іван Франко*, [Halitsko-ruski narodni prypovidky. Zibrav, uporiadkouyav i poiasnyv dr Ivan Franko], т. 1–3, [в:] *Етнографічний збірник* [Etnohrafichnyi zbirnyk], т. 10, 16, 23–24, 27–28, Львів, 1901–1910.
- Шух.**, Шухевич В. (1899–1908), *Гуцульщина* [Shukhevych V., *Hutsulshchyna*], ч. I–V, Львів.
- Ястремська Т.** (2017), *Семантична опозиція гори – доли в говірках південно-західного наріччя української мови*, [Yastremaska T., *Semantychna opozitsia hori – doli v hovirkakh pıvdenno-zakhidnoho narichchia ukrainskoi movy*], „Gwary Dziś”, т. 9, с. 159–174.
- Ястремська Т.** (2018a), *Прислівники місця в говорах української мови: статична локалізація*, „Лінгвістика”, [Yastremaska T., *Pryslivnyky mistsia v hovorakh ukrainskoi movy: statychna lokalizatsiia*, „Lingvistyka”], №1 (38), с. 70–84.
- Ястремська Т.** (2018b), *Система дериватів у контексті лексикографії* [Yastremaska T., *Systema deryvativ u konteksti leksykografii*], [в:] *IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство*, гол. ред. Г. Скрипник [IX Mizhnarodnyi konhres ukrainistiv. Movoznavstvo, hol. red. H. Skrypnyk], Київ, с. 588–599.
- Ястремська Т.** (2018c), *Епідигматичний діалектний словник: ідея, концепція, засади* [Yastremaska T., *Epidyhmatychnyi dialektnyj slovník: ideia, kontseptsia, zasady*], [в:] *Діалектологічні студії* [Dialektolohichni studii], т. 11: *Слово – словник – корпус*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей [Slovo – slovník – korpus vidp. red. P. Hrytsenko, N. Khobzei], Львів, с. 273–301.
- Ястремська Т.** (2019a), *Семантична опозиція „верх” – „низ”: прислівники в говорах української мови (формально-структурний аспект)*, [Yastremaska T., *Semantychna opozitsia „verkh” – „niz”: pryslivnyky b hovorakh ukrainskoi movy [formalno-strukturnyi aspekt]*], [в:] *Język w regionie – region w języku*, т. I, Poznań [у друці].
- Ястремська Т.** (2019b), *Локативні прислівники в говірках української мови: лексикографічне моделювання* [Yastremaska T., *Lokatyvni pryslivnyky v hovirkakh ukrainskoi movy: leksykohrafichne modelovannia*], [в:] *90. urodziny Prof. Janusza Siatkowskiego*, Warszawa [у друці].

Halina Karaś

Uniwersytet Warszawski

Instytut Języka Polskiego

ORCID: 0000-0003-4383-9626; e-mail: h.a.karas@uw.edu.pl

Formy oboczne miejscownika liczby pojedynczej (w) *domu* – (w) *domie* w gwarach polskich na Litwie

Abstrakt: W niniejszym artykule omówiono oboczne formy miejscownika liczby pojedynczej rzeczownika męskiego *dom*: (w) *domu* – (w) *domie* (a więc zgodną z normą ogólnopolską i analogiczną, powstałą w wyniku wyrównania końcówki fleksyjnej do pozostałych rzeczowników męskich twar-dotematowych) w gwarach polskich na Litwie, ich zakres i zasięg oraz frekwencję. Podstawą materia-łową rozważań jest zbiór 235 form miejscownika lp. rzeczownika *dom* (*domu*, *domie*) i 3 przykłady formy *doma* wyekscerpowane z nagrań dokonanych w 4 podstawowych enklawach polskojęzycznych, tj. na obszarze ignalińskim, jezioroskim, kowieńskim i wileńskim.

Słowa kluczowe: rzeczownik, fleksja, analogia, gwary polskie na Litwie

Abstract: Alternations of the locative case, singular (w) *domu* – (w) *domie* in polish dialects in Lithuania. In this article, the author presents alternative forms of the locative case in the singular of the masculine noun *dom*: (w) *domu* – (w) *domie* (i.e. one which complies with the general Polish standard and a parallel one, a result of levelling an inflection ending to the remaining hard-stem masculine nouns) in Polish dialects in Lithuania, their ranges and frequency. The article is based on a collection of 235 forms of the locative case singular of the noun *dom* (*domu*, *domie*) and 3 examples of the form *doma*, excerpted from recordings made in 4 major Polish-speaking enclaves i.e. Ignalin, Jeziorosk, Kaunas and Vilnius.

Keywords: noun, inflection, analogy, Polish dialects in Lithuania

Celem niniejszego artykułu jest omówienie występowania obocznych form miej-scownika liczby pojedynczej rzeczownika męskiego *dom*: (w) *domu* – (w) *domie* w gwarach polskich na Litwie. W wielu publikacjach poświęconych różnym odmia-nom polszczyzny północnokresowej pojawiają się informacje o wariantach lokatiwu tego rzeczownika. Obok formy zgodnej z normą ogólnopolską z końcówką *-u* jako nieregularną dla rzeczowników twar-dotematowych (z wyjątkiem zakończonych na spółgłoski tylnojęzykowe), która jest dziedzictwem dawnych stosunków językowych (psł. deklinacja *-ū-*), występuje tam forma analogiczna *w domie*, wyrównana do innych rzeczowników twar-dotematowych, którym właściwa jest końcówka *-e* z towarzyszącą jej alternacją tematyczną spółgłoski wygłosowej. Nie jest to jednak osobliwość wy-łącznie kresowa, gdyż omawianą formę fleksyjną charakteryzuje szeroki zasięg teryto-

rialny, znana jest zarówno gwarom Polski etnicznej, polszczyźnie potocznej, jak i językowi polskiemu na dawnych Kresach Wschodnich, zwłaszcza północno-wschodnich. Tożsame wariantywne formy analogiczne mają również dwa inne rzeczowniki twarodomatowe: *syn* (także z dawnej deklinacji *-ū-*) i *pan*.

W literaturze przedmiotu poświęconej polszczyźnie kresowej zazwyczaj podaje się tylko wybrane formy osobliwe bez ich frekwencji i stosunku do form zgodnych z normą ogólnopolską. Czasami sygnalizuje się wahania – równoległe występowanie obu form. Warto zatem zbadać, jaki jest zakres omawianych form obocznych i frekwencja w gwarach północnokresowych oraz czy jest widoczne na Kresach ich zróżnicowanie terytorialne.

Podstawą materiałową artykułu jest zbiór 235 form miejscownika lp. rzeczownika *dom*, wyekscerpowanych z nagrań dokonanych w czterech podstawowych enklawach polskojęzycznych, tj. na obszarze ignalińskim, jezioroskim, kowieńskim i wileńskim. Dotychczas obszar ignaliński i jezioroski był traktowany łącznie jako trzeci tzw. smołwieński obszar językowy (Turska 1939/1995), jednakże ostatnie badania pokazały zróżnicowanie tej enklawy na dwie części: ignalińską, zbliżoną do gwar wileńskich i jezioroską z podobieństwami do gwar kowieńskich (Karas 2004, 2017). Wszystkie wymienione enklawy polskojęzyczne zostały już stosunkowo dobrze opisane (np. Karas 2002, 2007, 2015, 2017), dlatego też pomijam charakterystykę sytuacji socjolingwistycznej na badanych obszarach.

Obie formy oboczne zostaną przedstawione – z uwagi na szeroki zasięg terytorialny formy z końcówką analogiczną – na szerokim tle porównawczym, zarówno innych odmian polszczyzny kresowej – dawnej i współczesnej, jak też gwar Polski etnicznej i polszczyzny potocznej. Uwzględniono również trzecią możliwą formę lokatywną, dziś archaiczną i gwarową *doma* – obsługującą oczywiście tylko część kontekstów charakterystycznych dla miejscownika – odpowiednik wyrażenia przyimkowego *w domu*. Warto jednak podkreślić, że formy *domu* – *domie* występują w analizowanych tekstach gwarowych prawie zawsze z przyimkiem *w*, sporadycznie z przyimkami *przy*, *na*. Dla uzyskania pełnego obrazu zbadano też formy miejscownika *dom* w Narodowym Korpusie Języka Polskiego, by sprawdzić, czy forma analogiczna weszła do polszczyzny ogólnej, a jeśli tak, to w jakim stopniu ten kolokwializm się w niej upowszechnił.

Poniżej przedstawiam materiał językowy zgodnie z terytorialnym zróżnicowaniem gwar polskich na Litwie. Dla wszystkich wyekscerpowanych przykładów form lokatywnych rzeczownika *dom* (ogólnopolskich i nieogólnopolskich) podaję konteksty i ich lokalizację (skrótowo oznaczają miejscowość i informatora wraz z rokiem urodzenia).

Obszar ignaliński

Łącznie w badanym korpusie nagrań z rejonu ignalińskiego ogólna liczba przykładów miejscownika lp. rzeczownika *dom* regularnego i nieregularnego to 48 form, w tym: *v domu* – 34, tj. 70,8%; *v dom'e* 14, tj. 29,2% (w tym: *v dom'e* 11, *v dom'e^a* 3):

– ogp. (*w*) *domu* (34):

v domu/ jak na fs”i Bej.IK[35];

v domu ońi żyłi; *f tym domu* BorHC[35];

tradlycyja była/ żeby być *v domu* pšy sob'e Mej.GJ[17];

ja nie byłam *v domu* i została; żyłim p'entnas'c'e l'at *f tym domu*; *v drug'im domu*;
 "os'im l'uż'i *v domu*; że ja bez šp'ital'a umža muv'a *v domu* Pac.HS[25];
 čšy dñi čšymajo *v domu* Rej.WM[22];
 p'ens'alñer jest *v domu/* to ješče i učšymuji Szmel.PL[19];
 nu to *v domu* pov'es'i tak'e v'erufk'i; k'edys' bylo *v domu* tkal'i Szuł.NK[30];
f tym domu/ to oñi po łitefsku Szuł.JS[33];
v domu taka pap'era gruba Tryk.ZS[28];
 teras i s'eż'im *v domu*; skšyña juš taka była *v domu* Tryk.WS[32];
 žontca żył *f tym domu* Und.HS[38];
v domu po pol'sku; *v domu* my muv'íli po polsku; *f tym samym domu* żyfšy/ i tež
 był Pol'ak; k'edys' škoła *v našym domu* była; my fšystk'e *f swoim domu* xož'íli do
 škoły; *v domu* po polsku; juš on'i tam *v domu* pa łitefsku rozmav'ajo; *v domu* teš
 tak sama; *v domu* tatus'a juš z'ac'ka um'erał; *f tym samym domu* był; nu to ftedy
f tym domu strojo jes'c'; *f tym domu/* była zaxorovařšy; ja *v domu* była/ nu to
 gaž'ina fkon's'íla Weł.TS[35];
 juš mamus'a tak *v domu/* ona ũ swoim; *v domu* s'ež'ełi fšysk'e; *v domu* tak i po
 polsku i po rusku Zygm.WT[34];

– nieogp. (w) *domie* (14):

tyko ježełi P'otra/ to *v dom'e* xto im'eñinñik Bort.HC[35];
 tak vo *v dom'e/ ũ dom'e* zb'erałi s'a/ nu al'e gž'e tam/ v'ečory Mej.TM[36];
f každy *dom'e* po jeden po dva l'uż'i Rej.WM[22];
 a to *u jejnym dom'e* Rem.AK[29];
v dom'e ixnym byli była škoła/ a oñi *v drug'im* koncu żyli Strył.JG[34];
 ot *f tym dom'e^a* żyli teš; gospodaž dobry żył *f tym dom'e*; żyli oñi tam *f tak'im*
čterexkvar'irnym dom'e; *v dom'e^a* fšysk'e po pol'sku Szuł.JS[33];
u dom'e^a pat padłogaj jest padvalčyk; s'v'encona voda tež *drug'i* raz bryzgałi
u dom'e Trycz.LT[32];
 kto *v dom'e* był; a tut *u dom'e* fšyskoš Tryk.WS[32].

Obszar jezioroski

Z gwar obszaru jezioroskiego ogólna liczba wyekscerpowanych przykładów miejscownika lp. rzeczownika *dom* z końcówką *-u* i *-e* wyniosła 50 form, w tym: (v) *domu* 23, tj. 46%; (v) *dom'e* 27, tj. 54% (w tym: *dom'e* 7, *dom'e^a* 11, *dom'a* 9).

– ogp. (w) *domu* (23):

v domu [k'edys'c'i s'v'entkovałi baržo ład'ñe Jez.JW[36];
 puk'i ramont *v domu* jiz'i Kaln.BS[24];
 a *v domu/ v domu* abejz'is' s'a Mag.MN[20];
 po pol'sku *v domu/* Mag.BP[31];
 mñe ñe čš'eba *v domu*; ja muja *v domu* s'eža; čy co ja/ s'eža *v domu/* ja ñic ña
 |v'em; u mñe *v domu* teš jest; stoi *v domu* popsuta; taka była *v domu* zrob'ona
 tam; i *v jednym domu/* i *v drug'im domu/* i *f tym domu*; ñe pšepros'i jeden drug'ego
v domu; pšepros'im fšysk'iy *v domu* Now.WK[20];
v jixnym domu Ows.MB[24];

v domu my po pol'sku; *v domu* po pol'sku muv'o Smořw.AS[39];
v jednym domu juř byla ustrojona majova Smoř.Ař[22];
 kce s'a *na domu* na svoja řuřka Stal.JG[33];
 pa pol'sku gadařli *v domu* Szuk.HD[22];
 curka *v drug'im domu* Szuk.ZJ[23];

– nieogp. (w) *domie* (27):

(v/na) *dom'e* 7 razy:

na *daxu/ na dom'e* tam pov'es'i; to k'edys'c' z'uřkuf tyx *na dom'e* Duk.AS[46];
f tamtym dom'e řnixt řne^a řyji Mag.MN[20];
 to byla^m *v dom'e* i c'el'uk'i řodovařam Muk.JW[25];
 po pol'sku i *v dom'e/* i ojcy po pol'sku Nar.MS[20];
 řterey z'ec'i bylo *v dom'e* Smořw.AS[39];
v dom'e řazmav'am'i tak pā pol'sku Stal.AP[35];

v dom'a 9 razy:

jag *v dom'a/* to pā polsku/ z z'adam; *v dom'a* pa rusku rozmav'a; "ob'at co raz
 dawařli/ al'a *v dom'a* dawařli GirAP[18];
v dom'a rozmav'ařli my po polsku Jez.JW[36];
 u nas teř řarny *f tym o dom'a* byli zrob'onny Mag.MN[20];
 jego řigdy *v dom'a* řa řma Muk.JW[25];
 to tak i *v dom'a*; teř pa pol'sku *v dom'a* rozmav'ařli Nar.MS[20];
 jak my ř'řli *v dom'a* taka v'irufka/ dav'nej Smořw.AS[39];

(v/ přy) *dom'e^a* – 11 razy:

tutej juř byla *v dom'e^a* mamk'i robota; *na dom'e^a* i řřymařli jegu DukAS[46];
 byla kařa nas tam *f tak'im dom'e^a* řkořa; jego nal'ez'řli *v dom'e^a* Imb.WP[39];
 tyko mus'i ře ma jej *v dom'e^a* teras Jez.JW[36];
f tym dom'e^a řyř; o tu jeden brat *f tym dom'e^a*; *v dom'e^a* to po polsku gadam'i
 Rom.RV[24];
 řřysk'e rozmav'am'i po polsku/ *v dom'e^a* Stal.AP[35];
v dom'e^a pracawařli; tu *přy tym dom'e^a* ařřce byl drug'i tak'i dom muravany Stal.JG[33].

Obszar kowieński

Łącznie z nagrań dokonanych na Kowieńszczyźnie wyekscerpowano 70 pořwiad-
 ceń dwuřch wariantuřw miejscownika lp. rzeczownika *dom*, w tym: (v) *domu* – 41
 razy, tj. 58,6%, (v) *dom'e* – 29 razy, tj. 41,4%.

– ogp. (w/ przy) *domu* (41):

v domu/ tel'efonu odgadneřa Ař.WM[27];
 "ona mařo co *v domu* ji řuř'řla Bart.WP[31];
 ja to *v domu* mařo byl; *v domu* řře byla byc' Dat.RS[23];
v domu xovařlim s'a; tu *v domu* řona řyřa Kiej.FT[13];
přy tym nařym domu Kiej.WK[36];

rozmar'ális'my cały čas v *domu* pô pol'sku Kiej.RG[30];
 a v *domu* ^uon pu łítefsku; my tak ruzmar'áli v *domu* Korm.AG[15];
 v *domu* z z'ac'instva ja pu p^uol'sku Korm.WR[49];
 v *domu* i rozmar'ajon p^u pol'sku; fšystko v *domu* rub'íli; f *tym domu* Kow.JS[24];
 v *domu* rob'íli; v *domu* rob'íli truny; było komu v *domu* Piad.J[12];
 v *domu* p^u łítefsku Piad.MJ[18];
 nie^a byva v *domu*; ja v *domu* ná bylam; ^uon p^ugnévał s'e z |brac'am'i v *domu* Ong.
 AU[13];
 nie pracowała / v *domu* Pon.WK[36];
 a v *domu* to po łítefsku już Rosz.WR[40];
 v *domu* p'ekłím xl'ep// v *domu* p'ekłím; p'ekłi xl'eb v *domu*; v *domu* p'ečym xl'ep
 Sz.J[17];
 dv'e nocy v *domu* čšymamy; my v *domu* tu juš zafše ruzmar'alím pô pol'sku
 Šw.IP[27];
 fspomnie v *domu* rob'íli Urn.GA[16];
 po pol'sku rozmar'áli v *domu*; nie spalís'my v *domu*; v *domu* podros'łím; p^uma-
 galím v *domu* Wędz.ZB[21];
 navet i v *domu* rozmar'aj^u roz'icé po polsku; tyko v *domu* vłas'c'ic'ela Wędz.
 SW[26];
 dv'e c'alicy v *domu* Wil.JR[32];
 tam v *domu* m'ełím Wil.JB[22];
 a v *domu* žeby to nič nie m'ec' WŁop.TK[32];
 my v *domu* cały čas po polsku ruzmar'alíšmy Wod.LT[20];
 a my v *domu* po polísku Żeg.SW[20].

– formy nieogp. (w) *domie* (29):

v *dom'e* – 13 razy

byva f T'e^al's'aj f *svojim dom'e* / a ja tutaj byvam f *svojim dom'e* Kiej.WK[36];
 nie^a v *moim dom'e* Kom.BM[18];
 nie było komu rob'ic' v *dom'e*; jeden o tu v *dom'e*; ličyli v *dom'e* Krok.AB[31] ;
 v *dom'e* z z'ec'am'i po polsku gadałi cały čas. Lipl.JT[38];
 p'erv'ej v *dom'e* rob'íli te truny Mitr.HL[16];
 spał v *dom'e* Pon.WK[36];
 f *kaz'onym dom'e* m'eškałím Rosz.WR[40];
 my v *dom'e* v'encej juš po łítefsku; v *dom'e* juš po l'itefsku Wędz.JB[46];
 my teraz żyjim f *tym dom'e* Wil.JB[22];

(v/ pšy) *dom'e^a* – 16 razy

na m'ejscu dom *pšy dom'e^a* Bart.WP[31];
 v *dom'e^a* gusp^uodarka nie^amała m'ełím Šw.IP[27];
pšy dom'e^a tyk^u pracowała/ *pšy dom'e^a* Piad.J[12];
 mama v *dom'e^a* nas p'il'nuwała/ *γudōwała* Wędz.BA[47];
 kub'eta żyła za s'c'ano f *tym puldom'e^a*; s'v'entkovałi v *dom'e^a*; nigdy f *tym dom'e^a*
 ná nocowała Wędz.JP[31];

jego matka *v domu* *e^a* *muvi* po polsku Wod.LT[20];
pšy tym domu *e^a* / *pšy tyx* Ílipax; *rob'ílam tam f tym domu* *e^a* Ong.AU[13];
 tyka *v domu* *e^a* / *v buŋk'eru* Św.OP[23];
f swoim juš domu *e^a* *s'v'antkovaíli*; *v jednym tam domu* *e^a* *žylim*; *ubdarovac' f svojim domu* *e^a* Wędz.JP[31].

Obszar wileński

Z nagrań dokonanych na obszarze wileńskim wyekscerpowano 67 form miejscownika lp. rzeczownika *dom*, w tym form zgodnych z normą ogólnopolską (*w*) *domu* – 55, tj. 82,1 %, form analogicznych (*w*) *domie* – 12, tj. 17,9%.

– ogp. (*w/na*) *domu* – 55 razy:

v domu *spšontac'* Andr.LR[36];
z'ev'eńc'u v domu *žyli*; *teraz o jedna v domu*; *a k'edys' až z'ev'eńc'u v domu*;
dvaž'estu v jednym domu *byli* Czer.HM[35];
Sov'ety złapaíli jeho v domu; *v domu*, *to ja nie v'em*, *jak "ońi m'enzy sobo*; *v domu*
s'ež'iš Ejsz.OS[27];
późnej v domu Ejsz.JK[13];
mus'ala zostać v domu Ejsz.IG[28];
jag v domu *była taka m'eli*; *ja była v domu* Gier.K[30];
rob'ili my sam'i v domu; *xojinečka m'eli v domu* Gow.JN[20];
v domu, *z'ež oni pońoso* Haš.JK[34];
tak'i z žyta splec'i s'e, *v domu*, *v'anak to v'is'i v domu*; *z'efčynk'i młode v domu*;
gospodažem ben'ž'e v domu; *v domu* *nie stav'alí*; *potančyc' p'eršy ras f tym domu*
 Kab.MG[29];
s'ežu v domu; *otkryli tu v domu*; *v domu* *ni byvamy*; *te rubli v domu* *zmarnovali*
s'e Kam.ZK[33];
nie pam'entam žeby u nas v domu *ro"zmav'alí tym prostym jenzyk'em*; *ja nie mam*
s k'im v domu *ro"zmav'ac'*; *v domu* *zam'atajo*; *bałagan jak'i v domu* Kol.K[27];
v našym domu, *a f tym domu*; *v domu* *juš ja bylam vyučona čytac' i p'isac'* Kork.
 JK[11];
tam v domu *Trabuc'ova* *taka stara juš* Kork.WG[29];
nie v domu, *p'ošečšy do kos'c'ola* Kork.LM[38];
v domu *była*, *a p'otym pšy ko" s'c'el'e* *całyn čas* Kork.SS[08];
v domu *tako žb'erajon s'e* Podb.AP[15];
z'ec'i byli v domu Magn.HS[44];
potem v domu, *v domu* *v'encej tak o*; *jak stalše to v domu* *v'encej*; *na peńs'iji to*
v domu Magn.ZM[29];
v domu *po polsku* Magn.PJ[12];
v domu *povož'ilosep*; *na ostatním domu*; *f tym domu*; *prav'e f kuždym domu*;
v domu *pajonk* Poj.TK[42];
čšeba bylo v domu; *xorego m'alam v domu*; *ja v domu* *modlim s'a*; *v d'omu po*
b'alarusku; *jedna v d'omu* Pren.HS[22];

– formy nieogp. (w/ *przy*) *domie* – 12 razy:

z'ec'i małe v *jednym d^oom'e* Andr.PG[25];
 l'uz'i żyjo ješče f *tym dom'e* żyjo Andr.LO[30]
 teras f *p'ontym dom'e* Ejsz.TW[29];
 něktuży v *dom'e* užonž'ifšy tak'e ołtaży Magn.HS[44];
 tag v'iz'i jak juž dom *pšy dom'e* Magn.WG[30];
 najezdne o f *tym dom'e* Niem.CN[31];
 v *drug'im dom'e* juš pšyjeńc'e Poj.TK[42];
 f *tym dom'e* kulitury była; f *tym dom'e* tam m'eškała; v *jixnym d^oom'e* Pren.
 HS[22];
 f *tym dom'e*, f *kturym značy kontora* WSał.MK[14].

Obok przedstawionych wyżej dwóch wariantów lokatiwu *dom* (*domu* – *domie*) występującego głównie z przyimkiem *w* (224 razy – 95,3%), rzadko z przyimkami *na* (4 razy – 1,7%), *przy* (7 razy – 3%), sporadycznie odnotowano w badanym materiale miejscownik *doma*, odpowiednik wyrażenia przyimkowego *w domu*, po jednym przykładzie z obszaru jezioroskiego, ignalińskiego i kowieńskiego, nie poświadczono go w tekstach z Wileńszczyzny:

m'ał p'in'ondzy/ to on u bal'n'icy/ a ja *doma* Min.JJ[35];
 nu to mału na robota xoz'ila/ pšy sauxoz'e damaxaz'ajka može byc' *doma/* to mało xoz'ila Rej.WM[22];
 no to on tag *doma* ix ucył / jak on tam mok Wojn.PC[24].

Nie zarejestrowano w badanych nagraniach z obszaru Litwy formy *w doma*, występującej na Kresach południowych (podtrzymywanej tam interferencją języka ukraińskiego) i w gwarach Polski etnicznej (por. SGPK, SGPPAN, SGOK, ILGiKP).

Dane liczbowe i procentowe dotyczące występowania form lokatywnych rzeczownika *dom*: (w) *domu* – (w) *domie* – *doma* w gwarach polskich na Litwie z uwzględnieniem ich zróżnicowania terytorialnego przedstawia tabela 1.

Jak widać, warianty z końcówką ogólnopolską *-u*, wyjątkową na tle pozostałych rzeczowników męskich twaridotematowych (oprócz zakończonych na spółgłoski tylnojęzykowe) i z końcówką *-e* analogiczną do twaridotematowych masculinów występują w gwarach wszystkich enklaw polskojęzycznych. Ich udział jest jednak różny w badanych odmianach terytorialnych polszczyzny północnokresowej.

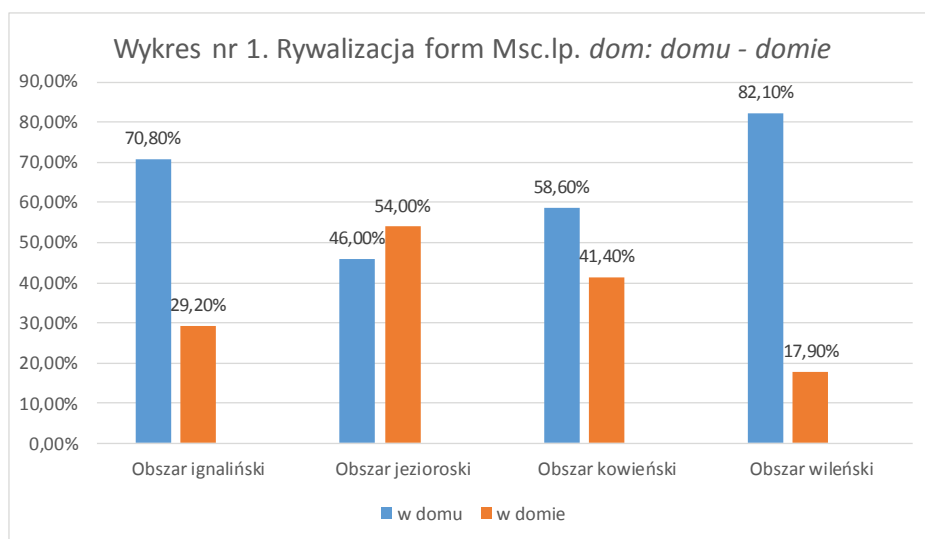
Łącznie obie formy: (w) *domu* i (w) *domie* wystąpiły 235 razy w badanym materiale, w tym forma tożsama z ogólnopolską (w) *domu* ma 153 poświadczenia, czyli ich odsetek wynosi 64,3%, natomiast forma (w) *domie* z końcówką *-e* wyrównaną do pozostałych masculinów twaridotematowych (wraz z jej wariantami fonetycznymi) została odnotowana rzadziej (prawie dwukrotnie) – 82 razy, tj. ich udział w całym zbiorze wynosi 34,5%. Oznacza to, że prawie co trzeci przykład poświadcza proces wyrównania końcówki fleksyjnej. Archaizm *doma* pojawił się sporadycznie – 3 przykłady, tj. 1,3% całości zebranego materiału.

Stosunek wariantów miejscownika (*w domu* – *w domie*) jest zróżnicowany w uwzględnionych enklawach polskojęzycznych. Ich udział procentowy (bez formy *doma*) w gwarach używanych przez społeczność polską tych enklaw ilustruje wykres 1.

Tabela 1. Liczebność i odsetek form ogólnopolskich i nieogólnopolskich Msc.lp. rzeczownika *dom* w nagraniach gwar z czterech enklaw polskojęzycznych.

Obszar gwarowy	Ogp. (<i>w domu</i>)		Nieogp. (<i>w domie</i>)		Nieogp. <i>doma</i>		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
Ignaliński	34	69,4%	14	28,6%	1	2%	49
Jezioroski	23	45,1%	27	52,9%	1	2%	51
Kowieński	41	57,7%	29	40,8%	1	1,4%	71
Wileński	55	82,1%	12	17,9%	-	-	67
Razem	153	64,3%	82	34,5%	3	1,3%	238

Źródło: opracowanie własne.

W gwarach trzech obszarów polskojęzycznych: ignalińskim, kowieńskim i wileńskim dominuje forma lokatywna zgodna z normą ogólnopolską (odpowiednio 82,1% przykładów na Wileńszczyźnie, 70,8% – na obszarze ignalińskim, 58,6% – na obszarze kowieńskim), użycia formy analogicznej z końcówką *-e* są rzadsze. Jedynie w polszczyźnie jezioroskiej większość stanowią poświadczenia formy analogicznej (54% użyć). Najmniej przykładów z końcówką *-e* typu *w domie* odnotowano na Wileńszczyźnie – jedynie 12, czyli 17,9% form Msc.lp. analizowanego rzeczownika. Można się tu dopatrywać wpływu szkoły polskiej na obszarze wileńskim i ignalińskim na frekwencję tych form w języku informatorów, tzn. przewagę form z końcówką *-u*, tożsamy z ogólnopolskimi.

Widać tu też, że gwary obszaru wileńskiego i ignalińskiego pod względem odsetka form analogicznych i ogólnopolskich są zbliżone do siebie, natomiast gwary jezioroskie zbliżają się bardziej do kowieńskich, choć oczywiście stosunki procentowe form ogólnopolskich i analogicznych (nieogólnopolskich) między tymi odmianami nie są aż tak sobie bliskie, w jednym wariantie przeważają, choć nieznacznie, formy nieogólnopolskie, w drugim – ogólnopolskie.

Zauważyć można zróżnicowanie idiolektalne pod względem użycia omawianych wariantów. Nierzadko w tym samym idiolektcie mamy do czynienia z formami obocznymi, por. np. *v dom'e / v domu* Bort.HC[35]; Tryk.WS[32]; *v domu / v dom'a* Jez. JW[36]; Mag.MN[20]. Zróżnicowanie idiolektalne tych form przedstawia tabela 2.

Część respondentów używa wyłącznie formy lokatywnej zgodnej z normą ogólnopolską. Czasem ze względu na małą liczbę poświadczeń trudno orzec, jaka forma jest im właściwa. Wyróżniają się tu zwłaszcza dwa idiolekty: informatorzy z Węłun z obszaru ignalińskiego z 13 poświadczeniami jedynie postaci *domu* oraz z Nowików z obszaru jezioroskiego z 11 poświadczeniami także formy *w domu*. Obie respondentki mają duży kontakt z polszczyzną ogólną, udzielają się w kościele, mają kontakty z Polakami z Polski. Obie też uczyły się w polskich szkołach. W języku innych osób zarejestrowano wyłącznie formę analogiczną z końcówką *-e*, np. z Wędziagoły na Kowieńszczyźnie (6 poświadczeń) czy z Dukiszek, Girsy i Imbrodów z obszaru jezioroskiego. Są to informatorzy, którzy nie mieli możliwości kształcenia się w polskich szkołach, nie mają też większego kontaktu z polszczyzną ogólną. Wydaje się zatem, że nauka w polskich szkołach, kontakt z polszczyzną jako językiem religijnym w kościele, z polszczyzną ogólną, m.in. poprzez rodziny w Polsce, sprzyja stabilizacji form zgodnych z normą ogólnopolską.

Tabela 2. Zróżnicowanie idiolektałne użycia form (w) domu – (w) domie w gwarach czterech enklaw polskojęzycznych na Litwie.

Obszar ignaliński		Obszar jezioroski		Obszar kowieński		Obszar wileński				
Informator	domu	domie	domu	domie	Informator	domu	domie			
Bej.IK[35]	1	-	-	4	Aż.WM[27]	1	-	Andr.LR[36]	1	-
Bort.HC[35]	1	1	-	3	Bart.WP[31]	1	1	Andr.LO[30]	-	1
Mej.GJ[17]	1	-	-	2	Dat.RS[23]	2	-	Andr.PG[25]	-	1
Mej.TM[36]	-	2	1	3	Kiej.FT[13]	2	-	Czer.HM[35]	4	-
Pac.HS[25]	5	-	1	-	Kiej.RG[30]	1	-	Ej.sz.JG[28]	1	-
Rej.WM[22]	1	1	1	-	Kiej.WK[36]	1	2	Ej.sz.JK[13]	1	-
Rem.AK[29]	-	1	2	2	Kom.BM[18]	-	1	Ej.sz.OS[27]	3	-
Strył.JG[34]	-	1	-	2	Korm.AG[15]	2	-	Ej.sz.TW[29]	-	1
Szmel.PL[19]	1	-	-	3	Korm.WR[49]	1	-	Gier.K[30]	2	-
Szuł.JS[33]	1	4	11	-	Kow.JS[24]	3	-	Gov.JN[20]	2	-
Szuł.NK[30]	2	-	1	-	Mitr.HL[16]	-	1	Haś.JK[34]	1	-
Trycz.LT[32]	-	2	-	3	Ong.AU[13]	3	2	Kab.MG[29]	6	-
Tryk.ZS[28]	1	-	1	-	Piad.J[12]	3	2	Kam.ZK[33]	4	-
Tryk.WS[32]	2	2	2	2	Piad.MJ[18]	1	-	KoI.K[27]	4	-

Und.HS[38]	1	-	Stal.AP[35]	-	2	Pon.WK[36]	1	1	Kork.JK[11]	3	-
Weł.TS[35]	13	-	Stal.JG[33]	1	2	Rosz.WR[40]	1	1	Kork.LM[38]	1	-
Zyg.WT[34]	3	-	Szuk.HD[22]	1	-	Sz.BJ[17]	4	-	Kork.SS[08]	1	-
			Szuk.ZJ[23]	1	-	Św.IP[27]	2	1	Kork.WG[29]	1	-
						Św.OP[23]	-	1	Magn.HS[44]	1	1
						Urn.GA[16]	1	-	Magn.PJ[12]	1	-
						Wędz.BA[47]	-	1	Magn.WG[30]	-	1
						Wędz.JB[46]	-	2	Magn.ZM[29]	4	-
						Wędz.JP[31]	-	6	Niem.CN[31]	-	1
						Wędz.SW[26]	2	-	Podb.AP[15]	1	-
						Wędz.ZB[21]	4	-	Poj.TK[42]	5	1
						Wil.JB[22]	2	1	Pren.HS[22]	5	3
						WŁop.TK[32]	1	-	WSat.MK[14]	-	1
						Wod.LT[20]	1	1			
						Żeg.SW[20]	1	-			

Źródło: opracowanie własne.

Jak już wspomniano, wahania końcówek *-u // -e* w miejscowniku lp. omawianego rzeczownika mają szeroki zasięg i długi (kilkuwiekowy) okres występowania. Forma (*w*) *domie* z końcówką *-e* wyrównaną do innych męskich rzeczowników twar-dotematowych pojawiła się jako skutek analogii w polszczyźnie literackiej okresu średniopolskiego. *Słownik polszczyzny XVI wieku* (t. V, s. 302) potwierdza ją m.in. jako wariant bardzo rzadki z języka Jana Kochanowskiego, Mikołaja Reja, Marcina Bielskiego, Stanisława Orzechowskiego, Szymona Budnego, Jakuba Wujka, Piotra Skargi. Frekwencja obu wariantów w SPXVI jest wyrazista: 1288 przykładów lokatiwu *domu* i jedynie 29 – *domie*, prawie zawsze jako forma oboczna (por. odnotowane wahania w *Zwierciadle* Reja 23 : 1, *Żywotach* Skargi 45 : 3, w NT Wujka 51 : 2, w *Pieśniach* Kochanowskiego 5 : 1). Jako odrębne hasło SPXVI notuje *doma* ‘w domu, w mieszkaniu, u siebie; we własnym gospodarstwie, przy rodzinie’ – 523 przykłady. Linde poświęca w haśle *dom* liczne jeszcze użycia *doma*, w cytatach pojawia się forma *w domu*, obocznej *w domie* brak (L, I, 479–481). Odrębne hasła *dom* i *doma* (przysł.) ma SWil (I, 233–234), który nie poświęca wariantu *w domie*, podobnie w SW (I, 501–502, *doma* – starop. i gwar.). W SJPD *doma* daw., dziś gwar. w haśle *dom* (SJPD, II, 256), cytaty z Dąbrowskiej, Gojawiczyńskiej, Grozy, Syrokomli. Forma miejscownika lp. *w domie* nie została w nim zarejestrowana.

Oboczne formy miejscownika liczby pojedynczej rzeczowników męskich *dom*, *syn*, *pan* mają już długą tradycję w polszczyźnie północnokresowej, także od XVI wieku do dziś. Rejestrowano je w różnych jej odmianach, zarówno w wariacie kulturalnym, jak i w języku warstw niższych. W języku akt Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku odnotowano 13 przykładów *w domie* (Kurzowa 1993, 167), kilka w języku wspomnień Antoniego Sapiehy z XVII wieku (Smolińska 1983, 67). Licznie zostały poświadczone w języku pisarzy końca XVIII i XIX wieku; m.in. u Juliana Ursyna Niemcewicza (Waszkis 1973, 184), Aleksandra Fredry (Bajerowa 1992, 52), Władysława Syrokomli (Trypućko 1955, 259), filomatów, Ignacego i Jana Chodzków (Kurzowa 1983, 259), Juliusza Słowackiego (Klemensiewicz 1961, 290). Wahania w użyciu wariantów *w domu* (2 przykłady) – *w domie* (4 przykłady) zarejestrowano również w języku *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza (Szpiczakowska 2001, 112) i w języku wspomnień jego brata Franciszka (Trypućko 1970, 64). Nieustabilizowanie normy w tym zakresie i wahania *-e/-u* zostały potwierdzone w tekstach I połowy XIX wieku (Gajda 1973, 98).

Warto podkreślić, że wariant *w domie* był aprobowany przez niektórych gramatyków końca XVIII i XIX wieku, m.in. przez Onufrego Kopczyńskiego, Maksymiliana Jakubowicza, Tomasza Kurhanowicza, Antoniego Małeckiego (Bajerowa 1992, 52). Niektórzy autorzy gramatyk dopuszczali zatem równoległość obu końcówek w tym rzeczowniku z wyjątkową końcówką *-u* (M. Jakubowicz, T. Kurhanowicz), inni próbowali uzależnić ich repartycję od kryterium znaczeniowego (A. Małecki). Niemniej jednak akceptowalność wariantu *w domie* przez przynajmniej część gramatyków – jak się wydaje – spowodowała, iż ustabilizował się on nie tylko w polszczyźnie potocznej, w gwarach, ale także w wariacie kulturalnym, zwłaszcza polszczyzny regionalnej, kresowej. W późniejszych gramatykach już ta postawa wobec wyjątków jest jednoznaczna, nie dopuszcza się wariantu z końcówką analogiczną *-e*. Podobnie w innych dwudziestowiecznych wydawnictwach normatywnych, poradnikach, słownikach, prze-

strzeżę się przed postacią lokatiwu w *domie*, (por. np. Szwed 1931, 30 [w *domu*, *nie*: w *domie*]), SPPSzob, SPPD, NSPP.

Wahania co do wyboru końcówki miejscownika lp. wyrazu *dom*, a także *syn*, *pan*, wyraziste są we współczesnej polszczyźnie w różnych jej odmianach na dawnych Kresach, częściej północnych niż południowych. Sygnalizują je badacze gwar Wileńszczyzny (Dwilewicz 1997, 46; Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997, 67), Kowieńszczyzny (Karaś 2002, 192), gwar na Białorusi, np. w Widzach (Czyżewski 1995, 80), języka prasy polskiej na Litwie (Mędelśka 1993, 98; 2001, 141–143), polszczyzny standardowej studentów polonistyki wileńskiej (Karaś 1996, 66) i uczniów szkół polskich na Litwie (Karaś 1999, 50) oraz języka przesiedleńców z Nowogródziny (Lewaszkiewicz 2017, 237–238). Wiele poświadczeń i obszernie omówienie repartycji końcówek *-ell-u* w rzeczownikach *dom*, *syn*, *pan* znalazło się w monografiach Jolanty Mędelśkiej (2000, 74): *domie* (24 przykłady), *synie* (8 przykładów) oraz (Mędelśka 2001, 141–143): w *domie* jako odpowiednik ogp. w *domu* (7 przykładów) i o *synie* jako odpowiednik ogp. o *synu* (27 przykładów).

Na dawnych Kresach południowych wariant w *domie* jest rzadszy, gdyż obok form w *domu* – w *domie* (np. Rudnicki 2000, 74) używane są postaci lokatiwu *doma* i w *doma* (Cechosz 2001, 77; Dzięgieł 2001, 67), podtrzymywane oddziaływaniem języka ukraińskiego (w *doma*) i rosyjskiego (*дома*).

Wyżej wspomniano, że miejscownik (w) *domie* jest też właściwy gwarom Polski etnicznej. Bogatą dokumentację ma w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza (t. I: hasło *dom*) i w *Słowniku gwar polskich* opracowywanym w Polskiej Akademii Nauk (t. VI, z. 1 [16]: hasło *dom* liczy tu 7 stron). Drugą formą lokatiwu także obszernie zilustrowaną przykładami jest w *doma*. Jeszcze bogatszą egzemplifikację w obu słownikach ogólnogwarowych ma archaizm *doma*, zachowany w wielu gwarach polskich. W gwarach Polski etnicznej współwystępują zatem 4 różne formy lokatywne: w *domu* – w *domie* – w *doma* – *doma*. Współcześnie szerzy się postać zgodna z ogólnopolską, choć danych liczbowych brak (wariant ogp. nie został odnotowany w SGPK i SGP-PAN ze względu na dyferencyjny charakter obu słowników) pozostałe formy mają charakter recesywny.

Miejscownik w *domie* nierzadki jest również w polszczyźnie potocznej, o czym przekonują zarówno ostrzeżenia w wydawnictwach normatywnych, jak i pytania w Internecie o poprawność obu postaci lokatiwu. Nie ma jednak badań, które by pokazały ich stosunek ilościowy. W związku z tym sprawdziłam funkcjonowanie obu form w *domu* – w *domie* w Narodowym Korpusie Języka Polskiego. Celem było uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy forma analogiczna przenika do polszczyzny ogólnej i w jakim ewentualnie stopniu się w niej szerzy.

W NKJP poświadczone 42 444 przykłady lokatiwu w *domu* i jedynie 11 przykładów ilustrujących wariant w *domie*. Wśród tych 11 przykładów dwa pochodzą z tekstów gwarowych z Małopolski górskiej, dwa z utworów Andrzeja Sapkowskiego, umiarkowanie archaizowanych, cztery z tekstów pisarzy związanych z dawnymi Kresami, jedynie dwa – z „Dziennika Słupskiego” i z „Magazynu Puls Studenta” – nie mają takich uwarunkowań. Stosunki ilościowe są zatem jasne. Forma analogiczna w *domie* nie przenika do polszczyzny ogólnej.

Formy typu *w domie, o synie* oceniano w literaturze przedmiotu dotyczącej języka Kresów północnych jako przejaw tendencji ogólnopolskiej (Kurzowa 1993, 259) bądź jako archaizmy (Trypućko 1958, 329). Zdaniem Jolanty Mędelskiej (1993, 98) można je traktować jako archaizmy peryferyczne, które przetrwały w wyniku oddziaływania języków wschodniosłowiańskich w okresie powojennym głównie rosyjskiego, w którym tym rzeczownikom właściwa jest końcówka *-e*.

Niewątpliwie forma (*w*) *domie* stanowi przejaw tendencji do usuwania wyjątków, a więc do uproszczenia systemu, miała ona w przeszłości zasięg ogólnopolski, występowała też w języku literackim, choć rzadko. Następnie tendencja ta została zahamowana, forma z końcówką wyrównaną do innych rzeczowników twardotematowych *-e* nie uzyskała aprobaty normatywnej, wycofała się z polszczyzny ogólnej, pozostając jako przejaw ekspansji tej formy na pewnym etapie rozwoju, a więc jako pewnego typu archaizm w polskich gwarach rdzennych i na peryferiach dawnej Rzeczypospolitej na dawnych Kresach w polszczyźnie kresowej w jej różnych odmianach. Stanowi zatem pewnego typu świadectwo wcześniejszych etapów rozwoju języka, gdy konkurowały ze sobą dwie formy: starsza, odziedziczona z prasłowiańszczyzny i nowsza, analogiczna, która jednak nie zwyciężyła w języku ogólnym, pozostała jednak w różnych nieogólnych odmianach języka polskiego. W gruncie rzeczy wszystkie wyżej podane objaśnienia zawierają w sobie prawdę: jest to przejaw tendencji ogólnopolskiej, ale zahamowanej w języku ogólnym, innowacja, która zachowała się na peryferiach obszaru polszczyzny także w odmianie kulturalnej, podczas gdy w centrum (na terytorium współczesnej Polski) pozostała tylko w gwarach. Stąd zasadne może być określanie tej innowacji okresu średniopolskiego, która dłużej utrzymywała się na Kresach w dialekcie kresowym, mianem archaizmu peryferycznego, podczas gdy w polszczyźnie ogólnej stała się już tylko innowacją błędną.

Na zaprezentowanym tle widać, iż forma analogiczna (*w*) *domie*, ekspansywna w polszczyźnie wieków wcześniejszych, także w wariacie kulturalnym, występująca również w gwarach Polski etnicznej, choć nieupowszechniona aż tak szeroko ze względu na równoległe częstsze formy *w doma – doma*, stanowi w gwarach północnokresowych swego rodzaju dziedzictwo wieków wcześniejszych. Sporadyczne przykłady lokatiwu *doma* w gwarach polskich na Litwie, w zasadzie ich brak na tle stanu gwar Polski etnicznej, wynikają prawdopodobnie z faktu, iż ten archaizm na Litwie kojarzył się przede wszystkim z językiem rosyjskim i był odbierany jako rusycyzm. W związku z tym mógł być unikany. W nielicznych wypadkach jego użycia można się zresztą dopatrywać wpływu wschodniosłowiańskiego, gdyż wystąpił w idiolektach mocno nasyconych rusycyzmami.

Literatura

- Bajerowa I. (1992), *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. II: *Fleksja*, Katowice.
Cechosz I. (2001), *Polska gwara Oleszkowiec na Podolu. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków.
Czyżewski F. (1995), *Uwagi o gwarze osady Widze koło Brasławia na Białorusi*, [w:] *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. VIII, red. J. Rieger, Warszawa, s. 70–87.

- Dwilewicz B. (1997), *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- Dzięgiel E. (2001), *Polska gwara wsi Zielonej na Podolu na tle innych gwar południowokresowych. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków.
- Gajda S. (1973), *Oboczności końcówkowe rzeczowników polskich w I połowie XIX wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 9, s. 93–114.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I. (1997), *Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś*, [w:] *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, red. I. Grek-Pabisowa, Warszawa, s. 27–109.
- Karaś H. (1996), *Uwagi o błędach fleksyjnych w języku studentów polonistyki wileńskiej*, „Poradnik Językowy”, z. 9, s. 63–70.
- Karaś H. (1999), *Uwagi o języku uczniów polskich szkół średnich na Litwie*, [w:] *Język polski dawnych kresów wschodnich*, t. II, red. J. Rieger, Warszawa, s. 47–55.
- Karaś H. (2002), *Gwary polskie polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa–Puńsk.
- Karaś H. (2007), *Sytuacja języka polskiego na Litwie dziś*, [w:] *Język polski jako narzędzie komunikacji we współczesnym świecie*, red. J. Mazur, M. Rzeszutko-Iwan, Lublin, s. 207–224.
- Karaś H. (2015), *Odrodzenie polszczyzny czy jej zanik? O sytuacji języka polskiego na dawnych Kresach Wschodnich*, „Poradnik Językowy” 2015, z. 8, s. 18–35.
- Karaś H. (2017), *Język polski pogranicza litewsko-lotewsko-białoruskiego w świetle frekwencji cech językowych*, Warszawa.
- Karłowicz J. (1882/1984), *Podręcznik czystej polszczyzny dla litwinów i petersburszczan*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. III, red. J. Rieger, W. Werenicz, Wrocław, s. 33–81.
- Karłowicz J. (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków.
- Klemensiewicz Z. (1961), *Szkic gramatycznej charakterystyki języka Słowackiego*, [w:] Z. Klemensiewicz, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa, s. 301–366.
- Kurzowa Z. (1972), *Studia nad językiem filomatów i filaretów. Fonetyka, fleksja, składnia*, Kraków.
- Kurzowa Z. (1993), *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- L., Linde S.B. (1854), *Słownik języka polskiego*, t. I, wyd. 2, Lwów.
- Lewaszkiewicz T. (2017), *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań.
- Mędelska J. (1993), *Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku*, Bydgoszcz.
- Mędelska J. (1999–2001), *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*, t. I–III, Bydgoszcz.
- NSPP, Markowski A. (red.) (2000), *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa.
- Rudnicki S. (2000), *Gwara polska wsi Korczunek koło Żytomierza*, Warszawa.
- SJPD, Doroszewski W. (red.) (1965), *Słownik języka polskiego*, t. II, Warszawa.
- Słownik gwar polskich*, oprac. i wyd. w IJP PAN w Krakowie, t. VI, z. 1 (16), Kraków 2001.
- Smolińska B. (1983), *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w.: na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*, Wrocław.
- SPPD, Doroszewski W., Kurkowska H. (red.) (1973), *Słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa.
- SPPS**zob**, Szober S. (1968), *Słownik poprawnej polszczyzny*, wyd. 6, Warszawa.
- SP**XVI**, Mayenowa M.R. (red.) (1971), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. V, Wrocław.
- Szpiczakowska M. (2001), *Fonetyczne i fleksyjne cechy języka „Pana Tadeusza” Adama Mickiewicza na tle normy językowej XIX wieku*, Kraków.

- Szwed J. (1931), *Mów poprawnie! Słownik błędów językowych*, Wilno.
- Trypućko J. (1955–1957), *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynnik do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. I–II, Uppsala.
- Trypućko J. (1958), *Źródła języka Mickiewicza*, [w:] *Adam Mickiewicz 1855–1955. Księga w stulecie zgonu*, Londyn, s. 315–348.
- Trypućko J. (1970), *O języku Wspomnień dzieciństwa Franciszka Mickiewicza*, Uppsala.
- Turska H. (1939/1995), *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, oprac. V. Čekmonas, Vilnius.
- Turska H., (1930/1983), *Język polski na Wileńszczyźnie* [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. II, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław 1983, s. 15–23 (przedruk z r. 1930).
- Waszkis H. (1973), *Język utworów J. U. Niemcewicza. Fonetyka i fleksja*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 9, s. 171–215.

Wykaz skrótów oznaczających informatorów

- Andr.LO[30] – kobieta, ur. w 1930 r. w Andrukańcach i tam mieszka, Wileńszczyzna.
- Andr.LR[36] – kobieta, ur. w 1936 r. w Andrukańcach i tam mieszka, Wileńszczyzna.
- Andr.PG[25] – kobieta, ur. w 1925 r., mieszka w Andrukańcach, Wileńszczyzna.
- Aż.WM[27] – kobieta zam. w Ażełajciach k. Datnowa, ur. w 1927 r. w Wołujciach, pochodzi z rodziny chłopskiej, Kowieńszczyzna.
- Bart.WP[31] – kobieta, ur. w 1931 r. w Boguszyszkach, pochodzi z rodziny szlacheckiej, mieszka w Bartuniszkach k. Kiejdan, Kowieńszczyzna.
- Bej.IK[35] – kobieta, ur. w 1935 r. w pobliskich Lalupach, mieszka w Bejkielach, rejon ignaliński.
- Bort.HC[35] – kobieta ur. w 1935 r. w Bortkiszkach i tam mieszka, rejon jezioroski.
- Czer.HM[35] – kobieta, ur. w 1935 r., mieszka w Czeranach, rejon święciański, Wileńszczyzna.
- Dat.RS[23] – mężczyzna, ur. w 1923 r. w pobliskim Podbrzeziu, pochodzi z rodziny szlacheckiej, mieszka w Datnowie, Kowieńszczyzna.
- Duk.AS[46] – mężczyzna, ur. w 1946 r. w Dukiszkach i tam zamieszkały, rejon jezioroski.
- Ejsz.IG[28] – kobieta, ur. w 1928 r. w Nowosadach, mieszka w Ejszyszkach, Wileńszczyzna.
- Ejsz.JK[13] – kobieta, ur. w 1913 r. w Maciuńcach, mieszka w Ejszyszkach, Wileńszczyzna.
- Ejsz.OS[27] – kobieta, ur. w 1927 r. w Ejszyszkach i tam mieszka, Wileńszczyzna.
- Ejsz.TW[29] – kobieta, ur. w 1929 r. w Półstokach, mieszka w Ejszyszkach, Wileńszczyzna.
- Gier.K[30] – kobieta, ur. w 1930 r., mieszka w Gierwiszkach, Wileńszczyzna.
- Gir.AP[18] – kobieta, ur. w 1918 r., mieszka w Girsiach, rejon jezioroski.
- Gow.JN[20] – kobieta, ur. w 1920 r. w Gowsztanach i tam mieszka, Wileńszczyzna.
- Hąs.JK[34] – kobieta, ur. w 1934 r. w Hąskiewiczach, tam mieszka, Wileńszczyzna.
- Imb.WP[39] – kobieta, ur. w 1939 r. w Niedozynkach k. Stalmujży, mieszka w Imbrodach, rejon jezioroski.
- Jez.JW[36] – kobieta, ur. w 1936 r. w Dukiszkach, mieszka w Jeziorosach, rejon jezioroski.
- Kab.MG[29] – kobieta, ur. w 1929 r. w Kabiszkach k. Niemenczyzna i tam mieszka, Wileńszczyzna.

- Kaln.BS[24] – mężczyzna, ur. w 1924 r. w Kalniskach i tam mieszka, rejon jezioroski.
- Kam.ZK[33] – kobieta, ur. w 1933 r. w Kamionce k. Solecznik i tam mieszka, Wileńszczyzna.
- Kiej.FT[13] – mężczyzna, ur. w 1913 r., mieszka w Kiejdanach, Kowieńszczyzna.
- Kiej.RG[30] – kobieta, ur. w 1930 r., pochodzi ze szlachty, mieszka w Kiejdanach, Kowieńszczyzna.
- Kiej.WK[36] – mężczyzna, ur. w 1936 r., mieszka w Kiejdanach, Kowieńszczyzna.
- Kol.K[27] – kobieta, ur. w 1927 r. w Komorowszczyźnie (kolonia), mieszka w Koleśnikach w rejonie solecznickim, Wileńszczyzna.
- Kom.BM[18] – mężczyzna, ur. w 1918 r. w Kompach k. Jaswojń i tam mieszka, pochodzi z drobnej szlachty, Kowieńszczyzna.
- Kork.JK[11] – kobieta, ur. w 1911 r. w Wilnie, mieszka w Korkożyszkach, Wileńszczyzna
- Kork.LM[38] – Wileńszczyzna.
- Kork.SS[08] – kobieta, ur. w 1908 r. w Magunach, mieszka w Korkożyszkach, Wileńszczyzna.
- Kork.WG[29] – Wileńszczyzna.
- Korm.AG[15] – kobieta, ur. w 1915 r. w Kormiałowie, pochodzi z rodziny chłopskiej, Kowieńszczyzna.
- Korm.WR[49] – mężczyzna, ur. w 1949 r. w Szyłanach, mieszka w Kormiałowie, Kowieńszczyzna.
- Kow.JS[24] – kobieta, ur. w 1924 r. Lepszyszkach w rodzinie szacheckiej, mieszka w Kownie, Kowieńszczyzna.
- Mag.BP[31] – kobieta, ur. w 1931 r., mieszka w Maguciach, rejon jezioroski.
- Mag.MN[22] – kobieta, ur. w 1922 r. w Galiniszkach, mieszka w Maguciach, rejon jezioroski.
- Magn.HS[44] – kobieta, ur. w 1944 r. w Słobodzyszkach, mieszka w Magunach, Wileńszczyzna.
- Magn.PJ[12] – kobieta, ur. w 1912 r. w zaścianku k. Magun (zlikwidowanym podczas melioracji), mieszka w Magunach, Wileńszczyzna.
- Magn.WG[30] – kobieta, ur. w 1930 r. na kolonii k. Magun, mieszka w Magunach, Wileńszczyzna.
- Magn.ZM[29] – kobieta, ur. w 1929 r. w Nasielanach, mieszka w Magunach, Wileńszczyzna.
- Mej.GJ[17] – kobieta, ur. w 1917 r. w Moskwie, mieszka od dzieciństwa w Mejsztach, rejon ignaliński.
- Mej.TM[36] – kobieta, ur. w 1936 r., mieszka w Mejsztach, rejon ignaliński.
- Mitr.HL[16] – kobieta, ur. w 1916 r. w pobliskich Erymajciach, pochodzi z rodziny szlacheckiej, mieszka w Mitrunchach na Laudzie, Kowieńszczyzna.
- Muk.JW[25] – kobieta, ur. w 1925 r. we wsi Łeki, mieszka w Mukulach, rejon jezioroski.
- Nar.MS[20] – kobieta, ur. w 1920 r. w Ratuliszkach, mieszka w Narsuniszkach, rejon jezioroski.
- Niem.CN[31] – mężczyzna, ur. w 1931 r. w Niemenczynie i tam mieszka, Wileńszczyzna.
- Now.WK[26] – kobieta, ur. w 1926 r., mieszka w Nowikach, rejon jezioroski.
- Ong.AU[13] – kobieta, ur. w 1913 r. w rodzinie polsko-litewskiej, mieszka w Ongirach, Kowieńszczyzna.
- Ows.MB[24] – kobieta, ur. w 1924 r., mieszka w Owślach, rejon jezioroski.
- Pac.HS[25] – kobieta, ur. w 1925 r. w Pacunach i tam mieszka, rejon ignaliński.
- Piad.J[12] – mężczyzna, ur. w 1912 r., mieszka w Piadziach, Kowieńszczyzna.
- Piad.MJ[18] – kobieta, ur. w 1918 r. w Szatach, pochodzi z rodziny polsko-litewskiej, mieszka w Piadziach, Kowieńszczyzna.

- Podb.AP[15] – kobieta, ur. w 1915 r., mieszka w Podborzu, Wileńszczyzna.
- Poj.TK[42] – kobieta, ur. w 1942 r. w Pojudubiu i tam mieszka, Wileńszczyzna.
- Pren.HS[22] – kobieta, ur. w 1922 r. w Prenach i tam mieszka, Wileńszczyzna.
- Rej.WM[22] – kobieta, ur. w 1922 r. w Bejkielach, mieszka w Rejbeniach, rejon ignaliński.
- Rem.AC[29] – kobieta, ur. w 1929 r. w pobliskim Janowie, mieszka w Remejkach, rejon ignaliński.
- Rom.RV[24] – mężczyzna, ur. w 1924 r. w Romańcach i tam mieszka, rejon jezioroski.
- Rosz.SR[18] – mężczyzna, ur. w 1918 r. w Kiebowiczach, pochodzi z drobnej szlachty, mieszka w Roszczach k. Kiejdan, Kowieńszczyzna.
- Smoł.AŻ[22] – kobieta, ur. w 1922 r., mieszka w Smołwach, rejon jezioroski.
- Smoł.AS[39] – kobieta, ur. w 1939 r., mieszka w Smołweczkach, rejon jezioroski.
- Stal.AP[35] – kobieta, ur. w 1935 r., mieszka w Stalmujży, rejon jezioroski.
- Stal.JG[33] – kobieta, ur. w 1933 r. w Stalmujży i tam mieszka, rejon jezioroski.
- Strył.JG[34] – mężczyzna, ur. w 1934 r. w Strylungach i tam mieszka, rejon ignaliński.
- Sz.BJ[17] – kobieta, ur. w 1917 r. w Narbuciszkach, pochodzi z drobnej szlachty, mieszka w Szatach, Kowieńszczyzna.
- Szmel.PL[19] – kobieta, ur. w 1919 r. w Bieniaszach, mieszka w Szmelach, rejon ignaliński.
- Szuk.HD[22] – kobieta, ur. w 1922 r. w Łekach, mieszka w Szukiszkach, rejon jezioroski.
- Szuk.ZJ[23] – kobieta, ur. w 1923 r. w Szukiszkach i tam mieszka, rejon jezioroski.
- Szuł.JS[33] – kobieta, ur. w 1933 r. w Zygunciszkach, mieszka w Szułanach, rejon ignaliński.
- Szuł.NK[30] – kobieta, ur. w 1930 r., mieszka w Szułanach, rejon ignaliński.
- Św.IP[27] – kobieta, ur. w 1927 r. w Świętobrości i tam mieszka, Kowieńszczyzna.
- Św.OP[23] – mężczyzna, ur. w 1923 r. w Podbrzeziu, mieszka w Świętobrości, Kowieńszczyzna.
- Trycz.LT[32] – kobieta, ur. w 1932 r., mieszka w Tryczunach, rejon ignaliński.
- Tryk.WS[32] – kobieta, ur. w 1932 r., mieszka w Tryklaciszkach, rejon ignaliński.
- Tryk.ZS[28] – mężczyzna, ur. w 1926 r. w Tryklaciszkach i tam mieszka, mąż informatorki Tryk.WS[28], rejon ignaliński.
- Und.HS[38] – kobieta, ur. w 1928 r., mieszka w Undrelanach, rejon ignaliński.
- Urn.GA[1916] – kobieta, ur. w 1916 r. w Kulwie, pochodzi z rodziny szlacheckiej, od dzieciństwa mieszka w Urniażach k. Kiejdan, Kowieńszczyzna.
- Weł.TS[35] – kobieta, ur. w 1935 roku koło Mejszt, mieszka w Wełunach, rejon ignaliński.
- Wędz.AB[47] – mężczyzna, ur. w 1947 r. w Użumiskach, mieszka w Wędziagole, Kowieńszczyzna.
- Wędz.JB[46] – kobieta, ur. w 1946 r., mieszka w Wędziagole, Kowieńszczyzna.
- Wędz.JP[31] – kobieta, ur. w 1931 r. w Preszagole, pochodzi z drobnej szlachty, mieszka w Wędziagole, Kowieńszczyzna.
- Wędz.SW[26] – mężczyzna, ur. w 1926 r. w Wędziagole i tam mieszka, Kowieńszczyzna.
- Wędz.ZB[21] – kobieta, ur. w 1921 r. Mieszka w Wędziagole, Kowieńszczyzna.
- Wil.JB[22] – kobieta, ur. w 1922 r., mieszka w Wilkach na Laudzie, Kowieńszczyzna.
- WŁop.TK[32] – mężczyzna, ur. w 1932 r., pochodzi z drobnej szlachty, mieszka w Wielkich Łopkach, Kowieńszczyzna.

-
- Wod.LT[20] – mężczyzna, ur. w 1920 r. w Wodoktach na Laudzie i tam mieszka, Kowieńszczyzna.
WSał.MK[14] – kobieta, ur. w 1914 r. w Załamance, mieszka w Wielkich Sałkach, Wileńszczyzna.
Zyg.WT[34] – kobieta, ur. w 1934 r. w Zygunciszkach i tam mieszka, rejon ignaliński.
Żeg.SW[20] – mężczyzna, ur. w 1920 r. w Żegowiczach k. Wędziagoły i tam mieszka, Kowieńszczyzna.

Anna Kostecka-Sadowa

Polska Akademia Nauk w Krakowie

Instytut Języka Polskiego

ORCID: 0000-0002-2287-904X; e-mail: annasadowa@op.pl

Wybrane zjawiska słotwórcze przymiotnika w polszczyźnie południowokresowej (na przykładzie obwodu lwowskiego)

Abstrakt: Artykuł przedstawia zjawiska związane ze słotwórstwem przymiotników w polszczyźnie południowokresowej. Podstawę materiałową analizy stanowią wyrazy rodzime i obcego pochodzenia, typowe dla polszczyzny kresowej. Omawiam sufiksy najbardziej produktywne i typowe w mowie badanych mieszkańców.

Słowa kluczowe: słotwórstwo, przymiotnik, polszczyzna południowokresowa, zróżnicowanie pokoleniowe

Abstract: Selected word-building phenomena in the adjectives in Polish spoken in the southern Borderlands (example of the Lvov region). In the article, the author presents issues related to adjectives in the Polish language spoken in the south of the Borderlands. The analysis is based on words of Polish and foreign origin, typical of Polish spoken in the Borderlands. In the article, I present the most productive suffixes, typical of the speech of the surveyed population.

Keywords: word-building, adjectives, southern Borderlands of Poland, cross-section of generations

Przymiotnik w języku mówionym określa cechy i wartościuje, w gwarach natomiast – dość często w wypowiedziach informatorów – funkcję komunikowania cechy przejmują zaimki dzierżawcze lub zaimki *ten*, *taki*, *jakiś*. Przymiotnik nie był też przedmiotem osobnego studium w polszczyźnie południowokresowej. Dlatego moim celem jest przedstawienie wybranych zagadnień leksykalnych na przykładzie materiału z kilku miejscowości obwodu lwowskiego. Omawiam tu tylko pewną liczbę formantów oraz ich funkcję, gdyż wchodzi one w zakres tworzenia różnych kategorii słotwórczych. Jako kontekst badawczy przyjąłem słotwórstwo języka ogólnopolskiego oraz gwar na terenie Polski, zwłaszcza tych ułożonych w pasie pogranicza wschodniego, jak również słotwórstwo gwar ukraińskich, w mniejszym stopniu języka rosyjskiego i ukraińskiego. Podstawę materiałową analizy stanowią wyrazy rodzime i obcego pochodzenia, typowe dla polszczyzny kresowej.

Sytuacja polszczyzny w obwodzie lwowskim różni się od sytuacji w Polsce. Cechy systemu językowego i stopień przestrzegania normy językowej w obydwu środowiskach językowych są zupełnie odmienne. Ograniczony zakres używania języka pol-

skiego powoduje, że polszczyzna kresowa ma status kodu środowiskowo-rodzinnego. Bliskie pokrewieństwo między tymi językami sprzyja powstawaniu licznych interferencji. Do języka mówiących wprowadzane są cechy języka ukraińskiego, w mniejszym stopniu rosyjskiego, które systemowo występują u wszystkich mówiących. Włączanie tych cech do systemu rodzimego odbywało się w ciągu wielowiekowego kontaktu z ukraińskim otoczeniem językowym. Bardzo ważne jest tu zjawisko wielojęzyczności – wykorzystywanie przez jednostkę lub grupę ludzi dwu i więcej języków w zależności od sytuacji komunikacyjnej.

Badane tereny to ziemie przygraniczne obwodu lwowskiego. Przed drugą wojną światową należały one do Polski, dziś znajdują się w granicach Ukrainy. Zamieszkująca je ludność obecnie stanowi mniejszość narodową.

Przywoływany tu materiał współczesny został pozyskany z następujących miejscowości: Mościsk (Polacy obecnie stanowią 36% wszystkich mieszkańców miasta), Sądowa Wisznia (25% Polaków), Rudki (25%), Gródek Jagielloński (35%), Sambor (23%). W obwodzie lwowskim znajduje się największe skupisko Polaków, które zna język polski i czynnie posługuje się polszczyzną kresową¹. Badani informatorzy korzystają z niej na co dzień w kontaktach domowych i sąsiedzkich. Materiał językowy pozyskiwałam m.in. drogą nagrań, pochodzi on z wcześniejszych badań ukierunkowanych na zdobycie podstawy dla różnych celów badawczych. W ten sposób został pozyskany materiał od 420 osób, po 140 respondentów z każdego pokolenia².

Większość materiału zebrałam drogą tradycyjnych zapisów bezpośrednio od informatorów, następnie poddałam go interpretacji semantycznej i formalnej. W analizach przedstawiam synchroniczny opis wyrazów, a materiał grupuję wokół poszczególnych formantów, określając jednocześnie charakter gramatyczny podstaw słotwórczych omawianych formacji. Zabieg ten pozwala na uwypuklenie asocjacji wyrazu motywowanego z wyrazem motywującym w płaszczyźnie synchronicznej. Sławomir Gala pisał, że: „Ujęcie synchroniczne [...] pozwala na odniesienie rezultatów do znanych wyników w zakresie słotwórstwa polszczyzny ogólnej i sprawia, że rezultaty opisów gwarowych są porównywalne, a podwójny wymiar opozycji prowadzi do ewentualnego wydobycia słotwórczych wyznaczników gwarowych” (Gala 2000, 34). Pozyskane dane uporządkowałam pod względem temporalności, tj. wykorzystując podział pokoleniowy informatorów zaproponowany przez Jerzego Sierociuka. Uwzględnienie czynnika wieku pozwala poczynić kilka uwag socjolingwistycznych i ukazać wewnętrzne zróżnicowanie badanego języka oraz zmiany w nim zachodzące³.

Dorobek dotyczący opracowań słotwórczych i leksykalnych przymiotników w gwarach polskich nie jest bogaty. Wymienię tylko kilka najważniejszych pozycji. Jedną

¹ Polska diaspora na świecie (dane szacunkowe za 2007 r.): http://wspolnotapolska.org.pl/polonia_w_liczbach.html. Należy podkreślić, że rzeczywista liczba osób, które identyfikują się z narodowością polską, jest dużo większa, oficjalne wyniki są zaniżone ze względu na brak wystarczających środków na przeprowadzenie spisu w sposób jakościowy.

² W badaniach wzięli udział polskojęzyczni mieszkańcy, nie brałam pod uwagę studentów uczących się w Polsce.

³ Przedziały pokoleniowe wg koncepcji Jerzego Sierociuka (2003, 134): I – urodzeni przed rokiem 1920; II – urodzeni w latach 1921–1945; III – urodzeni w latach 1946–1970; IV – urodzeni w latach 1971–1995; V – urodzeni po 1996 roku. Tu brałam pod uwagę tylko trzy pokolenia: I – urodzeni w latach 1921–1945; II – urodzeni w latach 1946–1970; III – urodzeni w latach 1971–1995.

z nich jest artykuł Kazimierza Nitscha, w którym autor przeprowadza historycznojęzykowe rozważania nad *innym* i jego wariantami, a poprzez uwagi fonetyczne dochodzi do wniosku o zróżnicowaniu geograficznym. Materiał dotyczący słotwórstwa gwarowego analizowano z różnych punktów widzenia: bądź to w postaci przeglądu formantów gwarowych, jak u Mieczysława Szymczaka (1961) i Tadeusza Malca (1976), bądź z podziałem na kategorie słotwórcze, jak w monografiach Romana Laskowskiego (1966, 1971) czy Stefana Warchoła (1967). Władysław Cyran w 1977 roku opublikował syntezę słotwórstwa gwar polskich – monografia ta jest najpełniejszym opracowaniem polskiego słotwórstwa gwarowego, obejmującym cały polski obszar dialektalny. Kolejne lata XX wieku przyniosły nowe ujęcie słotwórstwa gwarowego – derywaty uzyskiwano na podstawie badań kwestionariuszowych (pod kierunkiem Witolda Doroszewskiego), następnie mapowano poszczególne zjawiska. Prace Anny Kowalskiej (1975, 1979) i Jadwigi Symoni-Sułkowskiej (1972) przynoszą pewne zmiany metodologiczne – głównym celem staje się nie tylko przegląd formacji istniejących w gwarach, ale i odtworzenie procesu derywacji, dotarcie do genezy poszczególnych jednostek. Również Jerzy Sierociuk zaproponował nowe ujęcie problematyki słotwórczej w gwarach (1996a, 2001). Na podstawie szczegółowych badań kwestionariuszowych przedstawił funkcjonowanie jednej kategorii w zwartym kompleksie gwarowym. Wśród najważniejszych propozycji badawczych ostatnich lat warto wymienić: 1) kwestię mapowania zjawisk słotwórczych, a w związku z tym problem opracowania odpowiednich kwestionariuszy; 2) postulat wypracowania swoistych rozwiązań metodologicznych do opisu słotwórstwa gwarowego; 3) plan syntetycznego opracowania polskiego słotwórstwa gwarowego – z jednej strony według części mowy, z drugiej – według obszarów dialektalnych.

Zjawiska słotwórcze w polszczyźnie południowokresowej nie doczekały się dotąd obszerniejszego opracowania. Uwagi o słotwórstwie rozproszone są w nielicznych artykułach, we fragmentach monografii poszczególnych gwar polskich, pracach o języku pisarzy kresowych. Szczegółowo zajmowano się rzeczownikami, o wiele mniej przymiotnikami. Jak widać, temat przymiotnika zasługuje na szersze opracowanie.

Derywacja sufiksalna jest najczęstszym typem derywacyjnym we wszystkich dialektach polskich. Z punktu widzenia systemu słotwórczego istotne znaczenie ma stosunkowo niewielka liczba formantów. Są to przeważnie formanty proste lub składające się z afiksów prostych, o szerokiej dystrybucji i dużym stopniu żywotności, tj. tworzące dużą liczbę formacji, produktywne, rozpowszechnione w poszczególnych gwarach.

Analizując słotwórstwo przymiotników w polszczyźnie południowokresowej, można stwierdzić, że nie znajdziemy tu nowych formantów oprócz tych, które mają oparcie w systemie wschodniosłowiańskim. Większość przymiotników w badanej polszczyźnie ma strukturę zgodną z polskim językiem literackim, co przejawia się nie tylko na płaszczyźnie formalnej, ale też w identycznych funkcjach znaczeniowych. Dlatego też nie wymagają one bliższego omówienia. Wpływ gwar ukraińskich odcisnął jednak swoje piętno na polszczyźnie południowokresowej również w postaci formacji odbiegających od stanu, jaki jest w języku literackim. W artykule tym omówię formacje różniące się od wzorca języka ogólnopolskiego.

O ile w zakresie fonetyki, czy szerzej fonologii, daje się zaobserwować przeciwstawienie systemowe fonetyki gwarowej fonetyce języka ogólnego, o tyle w zakresie słowotwórstwa zaobserwować możemy jedynie różnice jakościowe obydwu odmian języka. Brak tu bowiem formantów typowo gwarowych, mało też wiemy o ich geograficznym rozprzestrzenieniu czy funkcjonalności. Uwagi te odnoszą się również do omawianej polszczyzny pogranicza polsko-ukraińskiego, która generuje część formacji zgodną z gwarami ukraińskimi oraz całym obszarem wschodniosłowiańskim.

W zgromadzonym materiale znalazły się formacje, które są charakterystyczne dla polszczyzny potocznej lub zaliczane we współczesnych słownikach języka polskiego (SJPD, USJP) do przestarzałych, dawnych lub książkowych. Szereg z nich ma również formalne odpowiedniki w języku ukraińskim lub rosyjskim⁴. Do niniejszych badań wzięłam pod uwagę tylko formy gwarowe oraz takie, które w SJPD opatrzone są kwalifikatorami *daw.*, *przestarz.* lub są notowane w innym znaczeniu. Wiele z tych form ma również potwierdzenie w opracowaniach dotyczących gwar rdzennej Polski⁵.

Wśród derywatów znalazły się także formacje genetycznie obce – o ile można je było uznać za motywowane na gruncie polszczyzny południowokresowej. Nie zajmowałam się szerzej ani pochodzeniem, ani klasyfikacją poszczególnych zapożyczeń – za Krystyną Waszakową (1992, 258) uznałam, że do derywatów synchronicznych można włączyć „zapożyczenia właściwe, kalki, zapożyczenia semantyczne [...], jeśli tylko istnieją w tym samym języku odpowiednie wyrazy, które można uznać za ich podstawy słowotwórcze”⁶, wyrazy, które zostały zaadaptowane do systemu słowotwórczego polszczyzny gwarowej, to znaczy, że można je uznać za podzielne słowotwórczo i motywowane na gruncie języka-biorcy (Waszakowa 2005, 16). Zapożyczanie tego typu konstrukcji nie napotyka przeszkód w gwarach południowokresowych, jest procesem swobodnym ze względu na pokrewieństwo języków i bilingwizm.

Termin formant zapożyczony jest w publikacji pojęciem umownym – przytoczę tu słowa Bogdana Walczaka (1992, 222–230): „Właściwie nie istnieją formanty zapożyczone w ścisłym znaczeniu słowa »zapożyczony«: nie można zapożyczyć morfemu słowotwórczego. Zapożycza się wyrazy i tylko wyrazy. Dopiero po zapożyczeniu pewnej liczby wyrazów z określonym formantem [...] następuje – już całkowicie na gruncie języka zapożyczającego – proces wyabstrahowania (wydzielenia) tego morfemu i uruchomienia (»uproduktywnienia«) go jako formantu (wciąż na wyłącznym gruncie języka zapożyczającego)”.

⁴ W celu zweryfikowania i ustalenia stopnia i zakresu funkcjonowania tychże przysłówek w językach wschodniosłowiańskich, posłużyłam się następującymi słownikami: *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (dalej SJPD); *Słownik języka ukraińskiego* (Словник української мови) pod redakcją Iwana Biłodida (dalej SUM); *Słownik języka ukraińskiego* (Словарь української мови) Borysa Hrinchenki (dalej Hrinchenko); *Słownik języka rosyjskiego* (Толковый словарь живого великорусского языка) Władimira Dala oraz Siergieja Ożegowa (dalej Dal; Ożegow), a także *Słownik gwar białoruskich* (Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча у пяці тэмах) pod redakcją Józefy Maciekiewicz.

⁵ Korzystałam z indeksu kartoteki *Słownika Gwar Polskich* (KSGP).

⁶ Stanowisko Bogdana Walczaka (1992, 232): „Akt narodzin wyrazu (akt pojawienia się go w języku) musi być utożsamiany ze słowotwórczym aktem derywacji (w szerokim tego słowa znaczeniu). [...] Niezależnie od genetycznego charakteru podstawy akt słowotwórczy zamyka się zawsze w obrębie danego języka”.

Na początek w największym skrócie przedstawiam sufiksy najbardziej produktywne i typowe w mowie badanych mieszkańców, których szerszym opracowaniem zajęłam się w innym artykule, następnie zaś omawiam kolejne formanty powszechnie występujące w mowie badanych respondentów.

Do charakterystycznych zjawisk słotwórczych w mowie badanych respondentów, a będących wynikiem oddziaływania języka ukraińskiego, należą:

1. Sufiks **-owaty**, który używany jest do tworzenia przymiotników o niepełnym zakresie intensywności od podstawy przymiotnikowej i rzeczownikowej: *białowaty*, *brudnowaty*, *chłodnowaty*, *chmarowaty*, *chmarnowaty*, *ciemnowaty*, *ciężkowaty*, *dawnowaty*, *durnowaty*, *długowaty*, *gluchowaty*, *karaczkowaty*, *prymchowaty*, *siniowaty*, *sinowaty*, *sirowaty*, *siwowaty*, *skucznowaty*, *suchowaty*, *sutulowaty*, *starowaty* itp. Zachowuje on ciągłą produktywność w trzech zbadanych przedziałach pokoleniowych.

2. Formant **-awy** również wyraża niepełność cechy zawartej w podstawie: np.: *białawy* 'nieco biały', *bladawy* 'nieco blady', *cierpkawy*, *kwaśnawy* 'nieco kwaśny', *słodkawy*, *żółtawy* 'nieco żółty' itp. oraz w przymiotnikach z podstawą wschodniosłowiańską: **-awy**: *hykawy* 'jąkający się' (od ukr. *зикаму*, *зикавка* SUM); *kuczerawy* 'kręcony' (od ukr. *кучери*, SUM *кучерявий*); *kulchawy*, *kulhawy* 'kuławy' (od ukr. *кульгату*, SUM *кульгавий*); *rabocieniawy* 1. 'pełen zmarszczek, fałd', 2. 'pstrokaty, piegowaty' (od ukr. *работиння* 'fałd na wodzie' SUM); *sepetlawy*, *szepetlawy* 'sepleniący' (od ukr. *шепелявити*, SUM *шепелявий*).

3. Formy **-ozny**, **-azny** oraz **-ezny**: *grubiozny*, *grubijazny* 'bardzo gruby': *grubijazna baba*, *grubijazny chłop*, *szeroczazny szeroczenny*, *wildżozny*. Formy te są przejęte z gwar ukraińskich oraz ukraińskiego języka literackiego: величезний, широчезний. Na badanych terenach są używane przez pokolenie średnie i młodsze.

4. Sufiks **-uszczy** nadaje specjalne zabarwienie emocjonalne, jest powszechny w języku rosyjskim, występuje formach imiesłowowych: *bodzuszczy* 'bodaący', *bojuszczy* 'bojący się', *boluszczy* 'bołający', *chudziuszczy*, *chwaluszczy* 'lubiący się chwalić', *ciekuszczy* 'cieknaący', *dbajuszczy* 'pilny, troskliwy', *gojuszczy* 'gojący', *grabiuszczy* 'żywy, energiczny', *gryzuszczy* 'gryzący', *kipiuszczy* 'kipiący', *koluszczy* 'kołający, kłujący', *lepiuszczy* 'lepkki, kleisty': *pachniuszczy* 'pachający', *piekuszczy* 'piekający', *roboczuszczy* 'bardzo pracowity', *sterkuszczy* 'sterczący' itp., oraz w przymiotniku *żywuszczy* 'żywotny, też energiczny'. Najczęściej używany on jest w mowie średniego pokolenia jako ekspresywizm, mniej u najstarszych informatorów, sporadycznie zaś u młodszych.

Z innych typowych dla tych terenów warto odnotować przykłady derywatów ekspresywnych tworzonych za pomocą sufiksów: **-eńki** (*biedneńki*, *biednieńki* 'ekspr. biedny', *blaheńki* 'mało istotny', *choreńki* 'ekspr. chory', *ciemnieńki* 'nieco ciemny', *cienieńki* 'ekspr. cienki', *dobreńki*, *maleńki*, *miękieńki* 'bardzo miękki', *rodnieńki* 'ekspr. rodzony', *sinieńki* 'ekspr. niebieski', *siweńki*, *sucheńki* 'ekspr. suchy', *złocieńki*), **-ińki**: (*milińki* 'miły'), **-uni** (*dobruni*, *ładniuni*, *siwuni*, *żółciuni*), **-usi** (*biedniusi* 'ekspr. biedny'; *cieniusi*, *malusi*, *siwusi*). Są to derywaty odprzymiotnikowe, w większości formacje wspólnotematowe, a co ważne – niemal wszystkie realizują tę samą funkcję gradacyjno-ekspresywną.

Wśród innych przykładów wykazujących znaczną produktywność w mowie respondentów wymienić trzeba formant **-asty**, zwłaszcza w zakresie formacji odrzeczownikowo-

wych: **kandybiasty** ‘chudy jak szkapa’: *kandybiasty chłop* (SUM *кандиба*); **ceglasty**, **kańciasty** (*kańciaste portki*), **kraciasty** (*kraciasta koszula*), **kwiaciasty**, **piegasty** (*piegasta gamba*), **szpiczasty** (*szpiczasty nos*), w formacji odczasownikowej to: **wylupiasty** (*wylupiaste oczy*). Poświadczono tu również formacje z przyrostkiem **-asty**, które mają odpowiedniki z przyrostkiem **-aty**: **ceglaty**, **piegaty**, **szpiczaty**, **wylupiaty**, poza tym formant **-aty** zapisałam w następujących formacjach odrzeczownikowych: **czubaty**, **brzuchaty** itp. oraz z obcą podstawą: **karakaty** ‘krzywonogi’: *karakaty chłop*, *karakate dziecko* (SUM *каракатий, карачкуватий* ‘krzywonogi’); **karapaty** ‘piegowaty’: *gamba karapata*; **rabociniaty** 1. ‘pełen zmarszczek, fałd’: *rabociniate czoło*; 2. ‘pstrokaty, piegowaty’: *rabociniaty chłopczyk* (SUM *работиння* ‘fałd na wodzie’); **sorokaty** ‘pstrokaty’: *bluzka sorokata*, *ptaszek sorokaty*, *krowa sorokata* (SUM *сорокатиий* dial. ‘rudy, pstrokaty’); **wołochaty** ‘włochaty’: *misiu wołochaty* (SUM *волохатиий*). Do tej grupy należy również zleksykalizowany przymiotnik **zirkaty** ‘zezowaty’ (*una troche zirkata dziewczynka*). Produktywność tego przyrostka jest powszechna u wszystkich badanych respondentów. Repartycja sufiksów **-aty** i **-asty** prowadzi do wniosku, że nie ma ona charakteru funkcjonalnego lecz leksykalny.

Przyrostki **-ny**, **-ni** są również bardzo produktywne w badanej polszczyźnie niezależnie od wieku informatorów: **akuratny**, **akuratni** ‘czysty, staranny’: *akuratna dziewczynka*, *akuratny zeszyt*, *akuratni wzorek* III, II, I (SGP w znaczeniu ‘odpowiedni, należyty’: Mp pd i śr, Maz wsch, Kramsk koniń, Jeleń tcz); SJPD przestarz. *akuratny* ‘punktualny, dokładny, porządny’; SUM *акуратний* ‘czysty, staranny, dokładny, punktualny’; **budni**, **budny** ‘powszedni’: *budny*, *budni dzień*, *budne lachy*, *budni fartuch* III, II, I (SGP *Ubranie budnie* Derewiczna radz-podl; suw PKJP II 2, 82); SUM *будний*; **dawny**, **dawni** ‘dawny’: *To dawnie czasy. dawni wypadek, dawnia mąka* III, II, I (SGP Siennica Różana kras; zam); SJPD *dawny*; SUM *давний*; **domaszny**, **domaszni** ‘domowy’: *domaszni chleb*, *domaszni jedzenie* III, II, I (SGP n-tar ZNUJ 278, 46; Lwów); SUM *домашний*; **drużni**, **drużny** ‘przyjazny’ III, II, I (SGP *My byli ras u Tarasiewicza w Warszawie, to druzny człowiek* Huszcza biał-podl; Dobrzyniewo białos; wej S I 238); SJPD daw. ‘zgodny, przyjazny’; SUM *дружний*; **krajny**, **krajni** ‘ostatni’: *krajni stół*, *krajnia dziewczyna* III, II, I (SGP ‘ostatni’ Orawa Sł ZNUJ 169, 246; Kresy pd); SJPD daw. *krajny*; SUM *крайний*; **liszni**, **liszny** ‘zbędny, niepotrzebny’: *liszni bilet*, *liszni kopijki*, *liszni sweter* III, II, I; SUM *лишний*; **nauczni**, **nauczny** ‘naukowy’: *nauczna książka*, *nauczne gadanie* III, II, I; SJPD daw.; SUM *научний*; **pośledni** ‘ostatni’: *pośledni kawalek* III, II, I; SJPD daw.; ros. *последний*; SUM *последний*; **rańszni** ‘poranny’: *Rańszni wstawani, rańsznim śniadaniu* III, II, I (SGP *Rajńsznie mleko* Budy biel-podl); SUM *ранішній*; **siny**, **sini** ‘niebieski’: *sinie kwiaty*, *pole sinie* III, II, I; SJPD reg. z ros.; SUM *синий*; ros. *синий*; **zadni** ‘tylny’: *zadni dźwi*, *zadni chłopczyk*, *zadni klucz* III, II, I; SJPD przestarz.; SUM *задний*; **zdatni**, **zdatny** ‘zdolny, odpowiedni, stosowny’: *zdatnia woda do picia*, *zdatna dziewczynka w szkole*, *ta spódnica ju nizdatnia* III, II, I; SJPD przestarz.; SUM *здатний*.

Warto zauważyć, że alternacja sufiksów przymiotnikowych **-ny**, **-ni** występowała już w języku prasłowiańskim. Wahanie **-ny**, **-ni** notowano także w staropolszczyźnie, a dziś są tu możliwe formy fakultatywne. Marian Kucała w swoim artykule dotyczącym właśnie tego zagadnienia pisał, że sufiks **-ny** w znaczeniu miejscowym i czasowym jest wtórny i wyparł pierwotny sufiks **-ni** (Kucała 1955, 14–17). Badacz stwier-

dził, że derywaty z sufiksem **-ni** mają znaczenie miejscowe – *dolni, górni, zadni*; czasowe – *budni, ranni*, przynależnościowe – *paradni, chomontni*. W moim materiale występuje kilka przykładów obocznych z **-ny, -ni**, ale nie zawierają one zróżnicowania znaczeniowego, jak to było w u Mariana Kucaly (1955, 14). Tożsamość funkcji lokalizacyjnej tych formantów oraz ich podobieństwo brzmieniowe sprawiają, że badani respondenci nie przeprowadzają ostrej granicy w ich użyciu, stąd możliwość wariantowości słotwórczej.

Kolejną grupą przykładów są przymiotniki na **-ki**, których pochodność jest nie zawsze uchwytna. Najczęściej wyprowadzane są one z podstaw wschodniosłowiańskich i występują niemal w wszystkich respondentów: **bojki** ‘skory do bicia, zaczepny’: *bojki chłop, bojka baba* III, II, I (SGP *Tam jest bojkie ludzi, zaraz zachmało jeden drugiego* Degucie suw; Dobrzyniewo biało); SUM *бойкуй*; **chutki** ‘szybki, bystry, ochoczy, chętny’: *chutka dziewczyna, chutki dzieciak* III, II, I; SUM *хуткуй*; **czutki** ‘czuły’: *córka czutka, czutki chłopak* III, II, I; SUM *чуткуй*; **dawki** ‘dławiący’: *dawka bulba, dawki ser* III, II (SGP *Dawki ser* Degucie suw); SUM *давкуй*, ros. *давкий*; **hadki** ‘ohydny’: *hadki człowiek, hadki chrobak* III, II; (SGP biało Kudz 148, Kresy); ros. *задкуй*; **hydki** ‘ohydny’: *zachowani hydkie, hydkie żuki* III, II; SUM *зидкуй*; **jedki** ‘dotkliwy, zjadliwy’: *jedki słowa, jedki język* III, II; SUM *їдкуй*, ros. *едкуй*; **jemki, jomki** 1. ‘pojemny’: *jemke torbe, jemki chłodilnik, jemka kieszenia* III, II; 2. ‘ostry, dobrze tnący’ III, II (SGP *Piła i kosa i sikiera jomka* Degucie suw; suw PJKP II 2, 85); SUM *емкуй* ‘pojemny’; ros. *ёмкуй*; **krepki** ‘mocny’: *krepki guz, chłop krepki, krepka baba* III, II (SGP Kramsk koniń); ros. *крепкуй*; **łowki** ‘sprytny’: *łowki chłopak, łowka dziewczyna* III, II; SUM *ловкуй*, ros. *ловкий*; **merski** ‘ohydny’: *merzki robał, merzka robota, zachowani merzki* III, II, I; (SUM *мерзотний, мерзотно, мерзота*); ros. *мерзкуй*; **hyży, hyżki** ‘szybki, zwinny, sprawny’ III, II; SUM ‘zły, zdenerwowany’; **słojki** ‘warstwowy’: *placek słojki, łóżko słojkie* III, II; ros. *слойкуй*; **smutki, szmytki** ‘szybki’: *szmytki chłopak, baba szmytka* II; SUM *швидкуй*; **swarki** ‘kłótniwy’: *baba straszni swarka, swarki chłop* III, II; SUM *сваркуй*.

Przyrostek **-liwy** występuje przede wszystkim w formacjach odczasownikowych w przymiotnikach potencjalnych (skłonnościowych) zarówno w podstawach polskich, jak i wschodniosłowiańskich: **hadliwy** ‘ohydny’: *hadliwe rzeczy, hadliwy człowiek, hadliwy postępek* III, II (SGP Dobrzyniewo biało); ros. *задливый*; **klótniwy, mrukliwy, smutliwy, spohadliwy, spogadliwy** ‘sentymentalny’: *spogadliwa kobieta, spogadliwy chłop* III, II; SUM *сногад* ‘wspomnienie’, *сногадувати* ‘wspominać’; itp.

Przyrostek **-ejszy** występuje w kilku przymiotnikach odprzysłówkowych: **budniejszy** ‘powszedniejszy’: *budniejsza sukienka, budniejszy dzień* III, II, I; SUM *будний; буденний*; **niedzielniejszy, sobotniejszy, popołudniejszy** ‘popołudniowy’: *mleko popołudniejsze, popołudniejsze zajęcia* III, II, I; SJPD *popołudniowy*; SUM *попрудневий*; **ranniejszy, ranniejczy** ‘poranny’: *mliki ranniejsze, ranniejszych wiadomościach* III, II, I; SUM *ранишній*; Halina Kurkowska (1954, 108) pisze, że funkcje semantyczne tego typu przymiotników pokrywają się z funkcjami okoliczników czasu i miejsca. Poza tym formant **-ejszy** występuje również w syntetycznym sposobie tworzenia stopnia wyższego. Często w polszczyźnie południowokresowej sufiks ten wykazuje większą ekspansję i występuje po tematach supletywnych, np. *ciężejszy, gorącejszy, źlejszy*. Szerszy niż w języku ogólnopolskim zakres występowania tego sufiksu zanotowano

w gwarach biłgorajskich (Mazur, 1978, 40–41) oraz w polskich gwarach na Ukrainie (Cechosz, 2001, 99).

Polszczyzna południowokresowa stanowi system składający się z wielu warstw, w którym trzeba uwzględniać wpływ obcy oraz zróżnicowanie wiekowe użytkowników gwary, główny zaś trzon przymiotników stanowią formacje wspólne z językiem ogólnym. W wyniku analizy słowotwórczej przymiotników widzimy, że funkcje semantyczne formantów nie wykazują odrębności, pokrywają się na ogół funkcjami znanymi nam z języka literackiego, a słowotwórstwo gwarowe w zakresie przymiotników nie dysponuje formantami od niego odmiennymi. Cechą zaś typową dla omawianej polszczyzny jest wielka produktywność i zakres występowania poszczególnych formantów, a także różna od znanej z języka ogólnego dystrybucja niektórych z nich.

Analizowana próba ujawniła także różnice międzypokoleniowe. Wpływy wschodniosłowiańskie (formanty obce oraz podstawy ruskie) ujawniają się w pokoleniach średnim i młodszym, żyjących w czasie, gdy ekspansja tych języków była najsilniejsza, stąd wiele takich przykładów, jak: *dawki* ‘dławiający’, *hadki*, *hydki*, *hadliwy* ‘ohydny’, *jedki* ‘dotkliwy, zjadliwy’, *jemki*, *jomki*, *lowki* ‘sprytny’, *hyży*, *hyżki* ‘szybki, zwinny, sprawny’, *krepki* ‘mocny’, *słojki* ‘warstwowy’, *swarki* ‘kłótniwy’, *spogadliwy*, *spogadliwy* ‘sentymentalny’. W pokoleniu średnim zanotowałam jedynie przymiotnik *smytki*, *szmytki* ‘szybki’. Przykładów tych nie jest wiele, jednak pokazują one okres największego wpływu języków sąsiednich.

Badając system słowotwórczy należy zwrócić uwagę na istotny fakt, jakim jest ekspresywność. Ta sama podstawa przymiotnikowa może wchodzić w kontakt z wieloma formantami, które intensyfikują cechę przymiotnika. Występuje tu liczna grupa formacji z nacechowaniem ekspresywnym, uczuciowym. Ekspresywność w gwarze odznacza się o wiele szerszym zakresem niż w języku ogólnopolskim.

Wykaz skrótów nazw powiatów i innych określeń geograficznych

Skróty geograficzne są zgodne z zasadami redakcyjnymi *Słownika gwar polskich* (SGP).

- bial-podl – biański (Biała Podlaska)
- białos – białostocki (Białystok)
- biel-podl – bielski (Bielsk Podlaski)
- koniń – koniński (Konin)
- kras – krasnostawski (Krasny Staw)
- Maz – Mazowsze
- Mp – Małopolska
- n-tar – nowotarski (Nowy Targ)
- pd – południowy
- pd-wsch – południowo-wschodni
- pd-zach – południowo-zachodni
- radz-podl – radzyński (Radzyń Podlaski)
- siem – siemiatycki (Siemiatycze)
- suw – suwalski (Suwałki)
- tcz – tczewski (Tczew)
- wej – wejherowski (Wejherowo)

wsch – wschodni
zam – zamojski (Zamość)

Wykaz źródeł materiału gwarowego

- K**, Karłowicz J. (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków.
- KSGP**, kartoteka *Słownika gwar polskich*, <http://rcin.org.pl/publication/37156> (dostęp: 21.10.2016).
- Kudź**, Rembiszewska D.K. (2007), *Słownik dialektu knyżyńskiego Czesława Kudzinowskiego*, Łomża.
- MAGP**, *Mały atlas gwar polskich*, oprac. przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie, t. I–II pod kier. K. Nitscha, t. III–XIII pod kier. Mieczysława Karasia, Wrocław 1957–1970.
- PKJP II 2**, Zdancewicz T. (1966), *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam*, Prace Komisji Językoznawczej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań.
- RamŚl**, Ramułt S. (1930), *Gwara ślemieńska*, t. I: *Słownik*, do druku przygotował i wstępem opatrzył E. Klich, Poznań.
- S**, Sychta B. (1967, 1968, 1969, 1970, 1972, 1973, 1976), *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I: *A–G*, t. II: *H–L*, t. III: *Ł–O*, t. IV: *P–Ř*, t. V: *S–T*, t. VI: *U–Ż*, t. VII: *Suplement*, Wrocław–Warszawa–Kraków (– Gdańsk).
- SGOWM**, *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur. Zeszyt próbny*, t. I: *A–Ć*, pod red. Z. Stamirowskiej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987; t. II: *D–G*, pod red. Z. Stamirowskiej, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991; t. III: *H–K*, pod red. Z. Stamirowskiej i H. Perzowej, Warszawa–Kraków 1993; t. IV: *L–N*, pod red. H. Perzowej i D. Kołodziejczykowej, Warszawa–Kraków 2002; t. V: *O–Ó*, pod red. H. Perzowej i D. Kołodziejczykowej, Warszawa–Kraków 2006.
- SGP**, *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, t. 1 pod kier. M. Karasia, t. 2–5 pod kier. J. Reichana, t. 6–7, pod kier. J. Okoniowej, Kraków 1982–2007.
- ZNUJ 169** Zaręba A. (1968), *Polskie teksty gwarowe z Orawy na Słowacji*.
- ZNUJ 278**, Bubak J. (1972), *Spiskie teksty gwarowe z obszaru Polski*.

Literatura

- Buczyński M. (1967), *Wschodniosłowiańskie wpływy językowe w gwarze wsi Huszcza powiat Biała Podlaska*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne”, 22, s. 223–256.
- Cechosz I. (2001), *Polska gwara Oleszkowiec na Podolu. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków.
- Chłudzińska-Świątecka J. (1956), *Przymiotniki w gwarach Warmii i Mazur. (Uwagi słowotwórczo-semanticzne)*, „Poradnik Językowy”, 1, s. 21–27.
- Cyran W. (1977), *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Łódź.

- Cyran W. (1981), *Słowotwórstwo historyczne a słowotwórstwo współczesne i słowotwórstwo gwarowe*, Łódź.
- Czyżewski F. (1976), *Gwara (morfologia i składnia) osady Łomazy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Humaniora”, 31, s. 357–370.
- Dal**, Dal W.I. (1903–1909), *Tolkowyj słowar' żywego wielikorusskiego jazyka*, t. 1–4, Sankt-Pieterburg–Moskwa.
- Gala S. (2000), *Słowotwórstwo gwarowe a słowotwórstwo polszczyzny ogólnej*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XLV, s. 28–36.
- Gałęcki Z., 1996, *Z metodologii badań polsko-ukraińskiego pogranicza językowego na Podlasiu (o dawnej granicy etnicznej i językowej)*, *Studia Dialektologiczne*, t. I, pod red. B. Dunaja i J. Reichana, Kraków, s. 97–103.
- Jędrzejewska M., Stieber Z. (1951), *Przedrostki stopnia najwyższego na- i naj- w dawnej polszczyźnie i w dzisiejszych gwarach*, „Język Polski”, 31, s. 77–85.
- Jodłowski S. (1949), *O przysłówkach, partykułach i im pokrewnych częściach mowy*, „Język Polski”, XIX 1, s. 97–106.
- Karaś M. (1964), *Z problematyki słowotwórstwa gwarowego. (Formacje przymiotnikowe)*, „Prace Filologiczne”, XVIII, cz. 3, s. 153–162.
- Kostecka-Sadowa A. (2013), *Wybrane tendencje słowotwórcze w polszczyźnie południowokresowej na przykładzie Mościsk i okolic*, „Socjolingwistyka”, 27, s. 153–161.
- Kość J. (2000), *Archaizmy a interferencje w strefie polsko-ukraińskich kontaktów językowych*, „Slavia Orientalis”, 49, z. 3, s. 451–462.
- Kowska A. (1975, 1979), *Zróżnicowanie słowotwórcze gwar Mazowsza i Podlasia. Ręczownik*, t. 1: *Atlas*, cz. 1: *Mapy 1–100*, cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 1–100*, t. 2: *Atlas*, cz. 1: *Mapy 101–200*, cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 101–200*, Wrocław.
- Kucała M. (1955), *Znaczenie i zasięg przymiotników na -ni (przedni, letni)*, „Język Polski”, XXXV, s. 8–26.
- Kurkowska H. (1954), *Budowa słowotwórcza przymiotników polskich*, Wrocław.
- Kurkowska H., Skorupka S. (2001), *Stylistyka polska: zarys*, Warszawa.
- Kurzowa Z. (1983), *Polshczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa–Kraków.
- Laskowski R. (1966), *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich*, cz. 1: *Abstracta, collectiva, deminutiva, augmentativa*, Wrocław.
- Laskowski R. (1971), *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich. Ręczowniki z formatem w funkcji przedmiotowej*, Wrocław.
- Małek T. (1976), *Budowa słowotwórcza rzeczowników i przymiotników w gwarze wsi Rachanie pod Tomaszowem Lubelskim*, *Prace Językoznawcze PAN* 79, Wrocław.
- Mazur J. (1978), *Gwary okolic Biłgoraja*, cz. II: *Fleksja*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Nitsch K. (1936), *Inny i jego odmiany*, „Język Polski”, XXI, z. 3, s. 71–75.
- Nowowiejski B. (1989), *Mowa mieszkańców Sokółki w woj. białostockim*, [w:] *Polshczyzna północno-wschodnia. Metodologia badań językowych*, red. B. Falińska, Wrocław, s. 87–96.
- Nowowiejski B. (2010), *Z życia wschodnich sławizmów leksykalnych w mowie miast i miasteczek Białostockizny*, [w:] B. Nowowiejski, *Z zagadnień kontaktów językowych*, Białystok, s. 215–228.

- Orłowicz M. (1919), *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów.
- Ożegow**, Ożegow S.I. (red.) N.J. Szwedowa (1992), *Tolkowij słowar' russkogo jazyka*, Moskwa.
- Reichan J. (1996), *Problem syntetycznego ujęcia polskiego słotwórstwa gwarowego. Zarys koncepcji*, Studia Dialektologiczne, t. I, red. B. Dunaj, J. Reichan, Kraków, s. 191–195.
- SBH**, Mackiewicz J.F. (red.) (1979–1986), *Słownik bielaruskich haworak paunocznazachodniaj Bielarusi i jaje pahraniczczaz u piaci tamach*, t. 1–5, Minsk.
- Sierociuk J. (1992), *Oboczność podstaw słotwórczych i poświadczania negatywne w badaniach słotwórstwa gwarowego*, Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, t. XXXVI, s. 169–181.
- Sierociuk J. (1996a) *Wybrane problemy metodologii badań i opisu słotwórstwa gwarowego*, Studia Dialektologiczne, t. I, red. B. Dunaj, J. Reichan, Kraków, s. 197–205.
- Sierociuk J. (1996b), *Z zagadnień produktywności formantów gwarowych*, Poznańskie Spotkania Językoznawcze, t. I, pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań, s. 59–65.
- Sierociuk J. (1999), *Formanty wschodniopolskie w gwarach Wielkopolski?* Poznańskie Spotkania Językoznawcze, t. V, pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań, s. 73–79.
- Sierociuk J. (2001), *Założenia metodologiczne badań słotwórstwa gwarowe*, Gwary Dziś, t. I, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 153–160.
- Sierociuk J. (2003), *Założenia metodologiczne badań języka wsi*, Poznańskie Spotkania Językoznawcze, t. XI, pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań, s. 131–136.
- SJPD**, Doroszewski W. (red.) (1958–1968), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dnia 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 13: *Województwo łwowskie*, Warszawa 1924.
- SUM**, Bilodid I.K. (red.) (1970–1980), *Słownik ukrajins'koji mowy*, t. 1–11, Kyjiw, <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/> (dostęp: 10.02.2107).
- Symoni-Sułkowska J. (1972), *Zróżnicowanie słotwórcze i leksykalne nazw z zakresu transportu i komunikacji w gwarach polskich*, Wrocław.
- Walczak B. (1992), *Granica między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia*, [w:] *Opisać słowa*, Materiały ogólnopolskiej sesji naukowej w rocznicę śmierci Profesor Danuty Buttler „Teoretyczne i metodologiczne zagadnienia leksykologii”, Warszawa 4–5 marca 1992 r., pod red. A. Markowskiego, Warszawa.
- Walczak B. (1999), *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia*, t. II, pod red. B. Nowowiejskiego, Białystok.
- Warchoń S. (1967), *Gwary dawnej Ziemi Stężyckiej*, Wrocław.
- Waszakowa K. (1992), *Zapożyczenia jako przedmiot badań słotwórstwa synchronicznego*, Z Polskich Studiów Sławistycznych, seria VIII: *Językoznawstwo*, Warszawa.
- Waszakowa K. (2005), *Przejawy internacjonalizacji w słotwórstwie współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- Zaręba A. (1957), *Uwagi o geografii słotwórczej*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, XVI, s. 165–174.
- Zdancewicz T. (1966), *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam*, Poznań.
- Zdancewicz T. (1980), *Mazurzące gwary suwalskie*, Poznań.

Оксана Сімович

Институт українознавства ім. І. Крип'якевича

Національної академії наук України

ORCID: 0000-0003-0889-4128; e-mail: kseniasimovych@gmail.com

Символ – значення – словник: шляхи інтерпретації

Реферат: Вербальний символ – це багатопланова відкрита семантична структура, що має здатність в одному контексті виявляти кілька символічних значень одночасно. Проблеми лексикографічної фіксації та, відповідно, визначення семантики символу зумовлена його складною внутрішньою природою, неоднозначністю тлумачення, залежністю інтерпретації від індивідуального прочитання тексту та символу в ньому. Кожне нове прочитання навіть того самого чи іншого тексту викликати нові асоціації та нову інтерпретацію, залучатиме до цього процесу інші тексти й символи. Дослідження присвячено проблемам лексикографічної фіксації традиційних вербальних символів. Найбільше можливостей мають словники обрядової лексики, у яких за описом слова часто прихований символічний зміст.

Ключові слова: символ, культурний контекст, семантика, реципієнт

Abstract: Symbol – semantics – dictionary: ways of interpretation. A verbal symbol is a multifaceted, open semantic structure capable of displaying simultaneously several symbolic values in a single context. The issues of lexicographical fixation and, thus, determination of the semantics of a symbol are predetermined by its complex internal nature, the ambiguity of interpretation, dependency of the interpretation on an individual reading of a text and the symbol in it. Symbol semantics is remotely related to the fact that a word symbol is still a linguistic fact and stores information about the word's historical development. Oftentimes, these semantics are fixed in secondary, figurative senses. Every new reading of even one or another text will invoke new associations and new interpretations, and will involve other texts and symbols in the process. The research is devoted to issues of lexicographic fixation of traditional verbal symbols. The biggest potential lies in dictionaries of ritual vocabulary, in which, description of a word often conceals a symbolic meaning. However, usually even a ceremonial symbol is lexicographically represented in a non-uniform way. The symbolic value is indicated by a description of the function of reality in the ritual, or equated with a figurative value.

Keywords: symbol, cultural context, semantics, recipient

Прагнення до інтеграції та цілісності культурного простору викликало пильну увагу до символу як до цілісного, проте дуже суперечливого явища. У сучасній науці дотепер не вироблено його єдиного трактування, хоча й виникла своєрідна „мода” на це слово, що, зрештою, часто спричиняє неправильно-комічні ситуації вживання, які виходять за межі наукового осмислення. Слід визнати, що і ця стаття є реакцією на такі „інтерпретації” та некоректні слововживання, водночас

і результатом дискусій із колегами. Навіть у серйозних наукових дослідженнях поняття символу трактують цілком по-різному. Найчастіше його порівнюють з образом або із знаком, природа яких різна. Знак, указуючи на щось, виділяє конкретні ознаки ознаки речі, натомість символ „вбирає” усю множину смислів. Часто сплутують з алегорією, яка має умовний зв'язок з об'єктом номінації та є однозначною та ін. Така невизначеність, насправді, становить велику проблему, особливо для лексикографічної інтерпретації, адже символ зберігає колосальний обсяг інформації та є ключем до розуміння багатьох ментальних та культурно-історичних явищ. Справді, символи своєрідним чином „закодовують” життя народу, формуючи його відповідну мовно-культурну картину світу. Кожен народ зберігає багатство своїх традицій, які формувалися не одне століття і які в сучасному прагматичному світі, на жаль, так легко втратити, особливо якщо прагнути спільного культурного простору. І цей національно-культурний код зафіксовано в мові; саме завдяки символам культурне явище „опредмечується”. Звичайно ж, не кожна культурна реалія стає символом і не в кожній лексемі, що називає культурну реалію, з'являється символічне значення. Символ „виростає” лише тоді, коли реалія набуває особливої значущості в житті не тільки конкретної людини, а й соціуму, релігійної громади чи культурної спільноти, а вербальний символ потребує ще й традицій слововживання.

Потреба лексикографічної фіксації символу зумовлена тим, що вербальний символ є все ж таки мовним явищем, однак його складна внутрішня природа, неоднозначність тлумачення, залежність інтерпретації від індивідуального прочитання тексту та символу в ньому зупиняють навіть найсміливішого дослідника. Ускладнює ситуацію ще й багатозначність, реалізація якої цілком відмінна від багатозначності слова-несимволу в системі мови. На відміну від загальноновживаного слова, символ цілком по-інакшому реалізує свою багатозначність у тексті. Актуалізувавшись у контексті культури, він має здатність накопичувати вже виявлену в попередніх контекстах семантику та одночасно виявляти в одному художньо-мовному контексті увесь спектр символічних значень (Сімович 2000).

Функціонування символу та реалізація його семантики завжди пов'язані з одночасним індукуванням кількох значень, які і творять його семантичну структуру. Окрім цього, слово-символ не має чітко окресленого і вузького значення, а лише натякає на нього, указує реципієнтові на шляхи інтерпретації семантики символу, які часто перебувають у позамовній площині. До того ж реципієнт повинен бути готовим до того, що кожне нове прочитання (навіть того самого чи іншого тексту) викликатиме щоразу нові асоціації та нову інтерпретацію, залучатиме до цього процесу інші тексти й символи. Це нагадує пошук істини в інтертекстуальному просторі, у якому важливим є кожний реципієнт та інтерпретатор тексту, кожний прочинаний текст. Порівняймо інтерпретацію символу *вода*, що репрезентує загальне значення ‘жіноче начало, прокреативне начало; зближення, парування, поєднання; сексуальні стосунки; родючість; чистота, цнотливість’ у добірці міні-контекстів: *Тече вода із города, тече вода з шумом, Як ся, хлопче, не зберемо, Будеш мені кумом; Тогди мі ся сподобала, як-сс несла воду Писаними гарничками з широкого броду* (Кол., 116, 154); *Тече вода зь загорода, тече вода, р'Бчка: Ой*

мій милий, чорнобровий, як у траві чічка (Гол., II, 312); *Тече вода зь подь явора, Иванкови онъ до двора, Иванъ конъ наповляе, Тай Марику розмовляе: Ой Мрико зь Латориць, Заръжъ менъ двѣ куриць, бо я тебѣ кабатъ куплю, На мой правду, бо тя люблю. Будь здорова и весела, Люби мя одного, Бо не найдеш на семъ свѣтѣ Для мя вѣрнѣшаго!* (Де-Воллан, 62) – викликала такий коментар респондентки: „носіння води, коли хлопець спостерігає за цим процесом. Тут дівчина – носій цноти, джерела задоволення, об’єкт чоловічого задоволення, об’єкт чоловічого бажання” (ЗА), а міні-текст: *Кобы рѣчка не величка, я бы ’мь перебрала: Кобы ми бувъ милый вѣрнымъ, я бы ’мь го любила; Але тобѣ, мій миленькій, не ма що вѣрити, Ты такъ съ инновъ, якъ и со мновъ, бедешъ говорити* (Гол., II, 762) респондентка „прочитала” так: „можливо, річка тут – це мінливість, невірність милого, непередбачуваність” [ЗА]. Зауважмо, що інтерпретатор належить до того ж мовно-культурного простору, у якому створено тексти, однак їх розділяє значна часова дистанція (фольклорний текст – сучасний респондент).

Водночас тріада *символ – текст / контекст – читач* специфічно виявляється і в тому, що символ, якого не інтерпретують, припиняє свої існування та розвиток, „умирає”. Це стається, зокрема, тоді, коли за словом-символом закріплюється якесь одне символічне значення, тоді він стає, так би мовити, „кодовим” символом. Якщо символ *білий* пов’язуватимуть лише із чистотою, дівоцтвом, тобто його семантична структура обмежуватиметься лише цим символічним значенням, цей символ утратить динамічність, багатоплановість та здатність поєднувати одночасно багатство символічних значень, не збагачуватиметься додатковими смислами, і слово перестане бути символом. Його значення можна буде тлумачити радше як переносне”, а не як символічне. Причому значення матиме із часом умовний зв’язок у зв’язку з умовністю сучасної „цнотливої нареченою”. Як кожний живий та складний організм, символ потребує умов для свого існування та розвитку, він „поглинає” не тільки контекст культури, а й кожний новий контекст, у якому його вжито, навіть більше – він зберігає сприйняття та емоції кожного свого реципієнта-інтерпретатора. Отже, кожна інтерпретація стає елементом символічної структури.

Символічна семантика символу „розкривається” не лише завдяки згаданому міні-текстові, а й завдяки макро-контекстові, яким є передусім фонові знання, контекст культури. Представник іншої національно-мовної культури не зможе „прочитати”, „побачити” цього контексту поза межами національної культури. На жаль, багатство значень символів поступово втрачають і самі представники українського національно-мовного простору, зокрема середнє та молодше покоління: сучасні респонденти не завжди можуть пояснити функції, а отже, і символіку обрядової реалії та слова-символу (скажімо, того ж *барвінку* чи *калини* у весільному вінку) і говорять часто лише про традицію, передану від прабатьків. Саме тому так важливо зберегти крихти знань про символ, хоча здебільшого йдеться радше про реконструкцію символічного значення та його фіксацію у словнику.

У цьому контексті варто визнати, що зв’язок між словом-несимволом і словом-символом специфічно мотивований та опосередкований. Цей зв’язок не обов’язково визначають зовнішні чи природні властивості предмета, реалії, і він може змінюватися із часом, навіть цілком утратитися. Водночас зв’язок

означуваного з означеним зумовлений тими ознаками, які було виділено на підставі культурного чи історичного досвіду, такими, наприклад, є символ *хрест*, символічні значення якого ‘страждання, жертва’, ‘спасіння’ мотивовані жертвою Ісуса Христа; символ *паска* – ‘великодня булка, хліб’ – завдяки широкому контекстові – старозавітнім та новозавітнім текстам – розвиває комплекс символічних значень: ‘Ісус Христос’, ‘жертва’, ‘воскресіння’ та багато ін. Часто мотивованість слова втрачається із часом, як сталося з іншим символічним значенням слова *хрест* – ‘вісь світу; єдність протилежностей – позитивного з негативним, найвишого з найнижчим, життя зі смертю’ (див.: SS, 161; Керлот 1994, 271; Копалинский 2002, 107 та ін.).

З огляду на те, що в інтерпретації семантики символів важливим є ще власний досвід читача, „прочитання” інформації, яку отримано в іншому мовно-культурному просторі, ускладнюється через те, що цей досвід може не збігатися із досвідом „творця” тексту, тобто значення символів у різних культурах різні. Відтак розуміння символу в тексті залежить від того, що реципієнт усвідомлює відмінність культурних традицій, та від його спроможності адекватно інтерпретувати символи іншої культури. Ситуація полегшується, якщо семантика символів близька або ж ідентична. Ідеться передусім про так звані архетипові символи, що функціують у багатьох культурах і переважно мають у них близьке значення, оскільки їх семантика закладена на глибинному підсвідомому рівні.

Практично всі адекватно сприйматимуть символіку вербальних символів *вода*, *кров*, *хрест*, *дорога* та ін., семантика яких сягає підсвідомого. Однак ці спільні знання, а отже, можливість „зчитати” цей код культури обмежуватимуться саме цим спільним досвідом, поза яким опиниться чимала кількість символічних значень, які розвинулися вже на національному ґрунті. Скажімо, *хрест* як символ Христових мук зазнає трансформацій та в національномовній системі розвиває семантику, пов’язану зі стражданнями українського народу; архетип *вода*, зокрема його вербальне вираження *криниця*, розвиває на національномовному ґрунті символіку, пов’язану не тільки із життям, смертю та ін., а й із вічною пам’яттю народу та ін. Отже, здебільшого інтерпретація тих самих символів у різних культурах має істотні відмінності. Як наслідок – у народів із незначними культурними відмінностями різне прочитання символу та його інтерпретація також будуть незначними; пол. *kalina nad wodą* символізує, що „дівчина готова до заміжжя”: *Kalina nad wodami, świeć, miesiącku, nad nami. Świeć, miesiącku, masz komu, idzie Marysia do domu* (SSSL, I[2], 197), *чиста вода*, яку в українському мовному просторі визначаємо як символ зі значенням ‘краса; чистота моральна, дівочтво, чесність, незайманість’, у контексті польської традиційної культури символізує ‘гарну дівчину’: *Oj nasza Wiktusia ładna i bielutka, Jako na Podolu wodzicka cysciutka* (SSSL, I[2], 199).

Спільні „коди” таких символів викликають спроби створити словники таких універсальїй, деякі з них навіть мають наукове обґрунтування. Такі праці містять енциклопедичну інформацію та не ставлять за мету описати лексикографічно слово. Однак представники різного мовно-культурного простору можуть знайти чимало спільного та запропоновану „ідею” інтерпретувати відповідно до коду своєї культурної традиції. Зрештою, через багатозначність та здатність реалізувати

відразу множини значень в одному контексті – визначальні риси символу – цей феномен складно розшифрувати сповна.

Символічне значення формується в мовно-культурному середовищі, охоплює оцінки суспільства, до того ж традиційні, умовно схвалені та усталені в суспільстві. Часто символічне значення викристалізовується у фразеологізмах, що тільки віддалено нагадують про символ та радше тлумачаться як переносне, образне чи метафоричне значення. Зокрема фразеологічна одиниця *На весь вік єм утоплений* із коментарем Івана Франка – „говорить чоловік, що нещасливо оженився або взагалі стратив надію на поправу своєї долі” (Фр., I, 326); зберігає символічне значення *вода* ‘шлюб’; а *Пишов на вічну дорогу* („знач[ить] умер, попросився зо світом” – коментар І.Франка) зберігає семантику архетипу *дорога* як символу ‘єднання „цього” і „того” світу – світу живих і мертвих’.

Як і кожний факт національної мови, символ потребує фіксації та збереження. Ідеться не тільки про потребу зафіксувати назву культурної реалії, а й зберегти його символічно-культурну семантику. І така фіксація не була би проблематичною, якби, справді, в основі символічного значення був би штучний умовний зв’язок, як стверджує Анастасія Медведева (Медведева 2008, 5–50), або ж його семантика була б зумовлена тільки обрядовим контекстом (Тараканова 2012, 6). Адже семантика символу бодай віддалено пов’язана з тим, що слово-символ є таки мовним фактом та зберігає інформацію про історичний розвиток слова; часто ця семантика закріплена у вторинних, переносних значеннях (у зв’язку із чим може виникнути думка про ототожнення символічного та переносного значень). Часом можемо виявити „відгомін” символічного значення в лексикографічних працях, проте чи не найбільшу інформацію отримуємо з досліджень обрядової лексики, адже лінгвісти-діалектологи фіксують слово та його обрядове значення. Справді, власне символічні значення слова виявляємо під час аналізу текстів, що описують ритуальну чи обрядову культуру народу. Однак за відповідних умов комунікації або ж мовної ситуації символічні значення реалізуються і за межами контексту обряду (Алексеев 2016, 107–112).

Проблему лінгвістичного виокремлення та лексикографічного опису символічного значення пропонують вирішити за допомогою опису обряду як лінгвістичного феномену (напр., Тараканова 2012, 12), щоправда, таке обмеження символічного значення тільки обрядовим контекстом знижує його значущість у мові загалом. Для актуалізації символічного значення потрібні додаткові екстралінгвальні та лінгвальні чинники.

Розуміння символу слід сприймати як „прочитання” неявно заданого в тексті, що передбачає засвоєння смислів на підставі знаково-знаннєвої природи символу. Тому формулювання значення символу передбачає пошук смислу чи смислів тексту. Мераб Мамардашвілі та Олександр П’ятигорський вважають, що символ можна тільки зрозуміти (або „псевдозрозуміти”), але не пізнати. Саме тому лексикографічна фіксація символу як знака передбачає передусім реконструкцію не його денотата, а ситуації породження смислів (Мамардашвили, П’ятигорский 1997, 99–100). Натомість Ніна Арутюнова зазначала, що символи не розуміють, а інтерпретують (Арутюнова 1988, 129). Сконцентроване значення символу значно більше, ширше, ніж традиційне значення у словнику. Слово-символ не можна

тлумачити традиційно (*калина* = ‘кущ’ із відповідним комплексом ідентифікаційних ознак), воно не є номінацією конкретного денотата, а отже, слово-символ *калина* не номінує дівчини (пор.: слово *калина* функціонує в українському мовному просторі із символічним значенням ‘дівчина’), як і не номінує дівочої чистоти чи України (див.: СВС 2005, 292–295), натомість слово-символ містить *ідею* дівочості, чистоти, рідного краю та ін., *натякає* на них. А отже, ми не можемо замінити цих понять у конкретному контексті. Навіть інтерпретування символу, скажімо, *паска* ‘воскреслий Бог (Христос)’, повністю не відтворює згорнутого комплексу символічних значень слова (СВС 2009, 258–261). Через це лексикографічна інтерпретація символу часто містить контекст (пропонована цитата), що не формує максимально повного символічного значення слова, оскільки для цього потрібно брати до уваги не тільки текстуальні, а й інтертекстуальні зв’язки символу. У такому випадкові вербальний символ у словнику може виконувати тільки смисловказівну функцію. Порівняймо, формулювання значень слова-несимволу відбувається на підставі контексту, натомість символ зазвичай уже „приходить” у текст із комплексом символічних значень, а новий контекст його модифікує, доповнює або ілюструє вже відоме наповнення слова. Міні-текст – *Дают колачі, до цього кóника, тай свѣчка – та це подáўники дают. Це подáўники називáюци. За цього помѣршого за дúшу дают. У нас дают усѣм, и на похорóнок дают. На похорóнку мóже бúти й двѣста чоловік, и усѣм це трѣба й ѣсти, й вѣпити и подáўники ѣсім дáти* (ГС, 476) – хоч і натякає на символічне значення *подавник* ‘жертва; жертва померлим та за померлу душу’, проте потребує фонових знань про комплекс символічних значень символу *хліб*, що перебуває з ним в інтертекстуальних зв’язках, як, зрештою, і символи *калач*, *свічка*. Міні-текст формує умови реалізації символічного значення, залучаючи позамовну ситуацію – *подавники* печуть спеціально для поховального обряду та роздають кожному (периферійне співзначення символу ‘єдність померлого з родом’, ‘прощення, відкуплення’ та ін.).

Отже, цілком певно, лексикони не можуть відтворити всього спектру (або наблизитися до такого) символічних значень, перекладаючи цей „обов’язок” на спеціальні словники символів.

Вирішуючи проблему добору символів у словниках та фіксації одного чи кількох символічних значень, слід пам’ятати, що в кожній системі образних слів-символів є чимала група різноматичних *традиційних* елементів, що і складають основу кожної національно-мовної картини світу. Саме тому загальномовні та діалектні словники мають змогу зафіксувати лише найбільш поширені, традиційні основні значення символів, що ґрунтуються на фонових знаннях практично всіх реципієнтів-читачів та не потребують широкого контексту. Щоправда, такі символи стають кодовими, а їх дефініція тоді мала би зводитися до моделі-схеми *символ – кодове значення*. Такими, наприклад, є назви символів-кольорів, за якими в мовній свідомості закріпилися відповідні, часто протилежні, почасти із затемненою мотивацією символічні значення: *жовтий* – символ Сонця, символ розлуки, смерті, *білий* – символ чистоти, дівочтва. У такий спосіб фіксують символічні значення й поодинокі словники, наприклад: *вінець*, *вінок* ‘дѣвство, дѣвственность’ (Грінч., I, 238, 239); або ж діалектні: гуцульське *вінок* ‘дівоча цнота’ (СГРЯ, 268); бойківське *вінець* і *чпонець* ‘шлюб і весілля’ (Он., I, 129), *зозуля* ‘(дівчина) кохана, мила’ (Он., I, 318) та под. І хоча такий шлях, безперечно,

призводить до спрощення семантики символу, проте це вже важливий факт мовного багатства та мовної культури, вартий того, щоби його фіксувати. На жаль, навіть традиційних кодових символічних значень не фіксують загальновідомі словники української мови; скажімо, у символічній функції слова *білий* не фіксує ані одинадцятитомний „Словник української мови”, ані такий популярний серед лінгвістів словник за редакцією Бориса Грінченка. Натомість часто кодовий символ та його значення приховані у словосполученнях, для розуміння семантики яких потрібні ті ж самі фонові знання. В українській мовній традиції несвідомо білий колір сприймається як символічний; відповідно, і об’єкти, марковані атрибутом *білий*, так чи інакше, навіть приховано зберігатимуть символічні ознаки. Передусім слово *білий* викликає асоціації із чистотою, у семантичній структурі слова (-несимволу) навіть є значення ‘вимитий, випраний; чистий’ (СУМ I, 181), як бачимо, лише відгомін символічного. Проте цим і обмежені будь-які зв’язки із символом, хоча з-поміж усіх назв кольорів саме *білий* колір має найбільшу семантико-символічну парадигму та розвиває протилежну семантику, асоціюючись – серед іншого – зі смертю (див., напр: Войтович 2014, 512). Своєрідним відгомонам символічного в діалектних словниках вважаємо, наприклад: гуцульське *біла пані* ‘евф. смерть’ (ГГ, 25; ГС, 56), бойківське *біла хижка* ‘труна’, ‘домовина’ (Он., II, 339) та ін.

Маркування об’єкта білим кольором, особливо якщо він не є природним, свідчить про його особливий статус. Найчастіше слово-символ *білий*, навіть не задокументоване як самостійне слово, функціонує в описі значень якогось іншого слова чи у складі словосполучення: наприклад, на Західному Поліссі символічну функцію чистоти, цнотливості виконує *біла стрічка у короні* молодої, а тому слово *корона* витлумачено як ‘зелений віночок молодої з розмарину, всередині якого *біла стрічка*, зав’язана бантом’, а також ‘*біла стрічка* зі шпарагусу, яку накладає мати дочці-молодій на голову після благословіння’ (Арк., I, 244).

На відміну від літературного чи діалектного слова, для виявлення семантики яких часто буває достатньо міні-контексту, традиційний вербальний символ потребує не тільки знань про зовнішні ознаки реалії або навіть про її функції в обряді, а й про реалізовані значення в інших (попередніх) контекстах. Це і є тим компонентом фонових знань читача, якого не може відтворити жоден тлумачний словник. Прикладом може слугувати вживання в текстах слова *калина*, символічний комплекс якого відомий практично всім із культурного досвіду та з попередньо прочитаних контекстів. Відтак сукупність відомих нам символічних значень впливатиме на вживання слова в подальших текстах.

Безумовно, інтерпретація символу передбачає інтуїтивне сприйняття слова в конкретному тексті. Причому інтерпретація символу „обмежена” ситуативно самим контекстом. Саме тому культурно-контекстуальні „рамки” словників спричиняє замкненість символу на одному контексті, чіткість інтерпретації, навіть його однозначність, так не властиву символіві, зведення його до рівня знака.

Традиційні символи, утілені у формі вербального знака, мають бути „упізнавані” в контексті культури і, відповідно, зафіксовані, інтерпретовані у словнику таким чином, щоб дати поштовх для інтерпретації та пошуку шляхів до розуміння їх смислів.

У словнику формулювання символічного значення полягає у викладенні „опредмечених” смислів символу, у закріпленні в культурі його інтерпретацій. Саме тому мікро- та міні-контексти, які має змогу представити будь-який словник, найчастіше не можуть відтворити всіх текстотворчих (у сенсі „символ – текст”) компонентів. Тексти містять символи, що „розпредмечуються” через інші символи / знаки / образи.

Водночас слід пам’ятати, що значення символу не можна сформулювати на підставі конкретного контексту, який може виявити тільки один компонент значення його багатозначної семантичної структури, оскільки семантика символу, його зміст, домінує над його формою і є значно ширшим, аніж форма. Тлумачний словник не може зафіксувати і відтворити того, що символ треба трактувати „в історії його значень”, він функціонує в мовно-культурній пам’яті та із часом наповнюється різними аспектами змісту. Водночас символ спрямований завжди до реципієнта. Словники – зокрема і словники символів – можуть зафіксувати ідею, утілену в символі, саме тому він є смислотворчим та смисловказівним засобом, згорнутим (!) до форми знака, що має культурно закріплені інтерпретації. Символ ґрунтується на загальнокультурних знаннях та акумулює духовні цінності народу.

Опредмечення символу у словнику дає змогу закріпити й відтворити закладену в символі ідею, натомість подальший шлях символу в інтерпретації читача словника – це розгортання множинних смислів, поштовхом до якого слугують мисленнєві процеси між автором (укладачем словника), культурою та читачем.

Щодо проблем формулювання символічних значень у лексикографії зазначмо, що найчастіше укладачі уникають цього питання взагалі, не фіксуючи символічного компонента. Однак зазвичай словники діалектного мовлення побудовані за диференційним принципом, тому символи, які формуються передусім на одному із несимволічних значень, найчастіше не потрапляють у поле уваги діалектолога (*вінок* ‘вінок’, *пояс* ‘пояс’, *Сонце* ‘небесне світило, сонце’ і под.). Здебільшого словники, зокрема й регіональні, узагалі уникають таких формулювань, як „символ”, „символічне”, „символізувати”, та якщо і фіксують символічне значення слова, то мають його по-різному: із ремарками *перен., обр.* або ж – як, наприклад, у Михайла Онишкевича, *звич[асве]*; або тлумачать символ без жодних маркерів (СГРЯ; Он.; Кміт; ГГ; ГС та ін.); наприклад: *слобожанське вінок, віночок, вінок восковий, високий, як підситок, у два-три ретізька* ‘головний убір молоді до обряду покривання’ (Магр., 33); *подільське віночок круглий* ‘головний убір нареченої, який носять на маківці голови’, ‘паперові квіти, сплетені в коло, яким прикрашають голову’: *У віночку з лентами, нівеста ходє просє на висїля* (Берез., 50). Такі значення слугують лише для опису весільного атрибута – вінка, проте кожний представник національного мовного простору зберігає інформацію про те, що вінок-атрибут не є звичайним вінком, який, скажімо, плетуть навесні діти для розваги. Як і не має символічного значення слово *віночок* у мікротексті: *У художн’ї самод’їйал’нос’ц’ї д’їучатка у в’іночках* (Берез., 50), що подано в тій самій словниковій статті. Позамовна ситуація, тобто ширший контекст – весільний обряд, формує власне символічну семантику, містить ідею краси, дівочості, чистоти. Без знань культурного контексту слово *вінок* є звичайним, загальноживаним словом, що номінує предмет із комплексом ознак.

Окрім уже згаданого способу фіксувати символ як „ідентифікатор” (назвімо умовно це так, принаймні вказівки на те, що значення є хоча б образним, чи переносним, чи символічним – як хотілося бачити – немає), маємо, наприклад: слобожанське *дівочка-голубка* ‘цнотлива молода’ (Магр., 46), бойківське *зозулька* ‘кохана, мила’, *зозуля* ‘кохана, мила’ (Он., I, 318), *зозулька* ‘кохана, мила’: *Ягби я вмер, моя зозулька тото би ни пережила* (Матіїв, 188) і под. Часто символічне значення приховане за конкретною вказівкою на обрядове використання предмета, напр.: гуцульське *коливо* ‘обрядова [виділення моє – О.С.] страва, яку дають на поминках: варена пшениця, заправлена медом чи цукром; порізаний на дрібні кусочки білий хліб’ (ГГ, 99), *кукуцц, кукуцик (кокуцик)* ‘спеціальний обрядовий [виділення моє – О.С.] невеликий виріб із тіста’ (ГГ, 106) або ж і без маркера „обрядове”: буковинське *дора* 1. ‘проскура’, 2. ‘їжа, яку святять на Великдень’ (СБГ, 100), що вже загалом передбачає обрядово-релігійний контекст; на функції, які виконує названа реалія, в обряді: бойківське *перепічка* звич. ‘мала пасочка (булка), яку виносять у вівторок після великодня на могили, де священики читають євангеліє за покійників’ (Он., II, 53); *пробаги* звич. ‘малі хлібці, печені для жебраків у поминальні дні’, пор також: *пробіжськи* звич. ‘винос хліба до церкви в задушні дні’ (Он., II, 150); *книш* ‘хліб, який пекли на Святий вечір та жертвували душам померлих’ (див.: Кожолянко 2014, 283). Символіку слова часто формує і міні-контекст: гуцульське *дорá* ‘освячена паска, частини якої роздають за душі померлих’: *Як упече ся „перша паска”, призначена до посвячення в церкві, ложать її серед стола, почім печуть менші паски призначені до покраяння на „дору” – поману* (ГС, 240); *дора* ‘паска, свячений на Великдень хліб, круглої форми, призначений в основному для подання милостині за упокій душі’: *Дора – кришена паска; панотець світив; давали один другому за свою душу: там кілька він має мерлих, тільки кусків* (Мазур 2000, 161); бойківське *приліпка* ‘скибка, відрізана від непочатого краю хлібини; окраєць’ (Матіїв, 385), що в контексті весільного обряду та, відповідно, обрядового тексту серед іншого символізує ‘єднання родів’: *Ой короваю-раю, я тя красно вбираю, У шовки й барвінки, поїдемо до дівки; там будут тя краяти, Староста приліпочку сховає – і в кишиню; Сховає – і в кишиню свашечкам на вичирю, Де будут ночувати, будут ся годовати* (Матіїв, 385); гуцульське *подавнички* ‘хлібчики, подавані за душу, щоб душі легко було’: *І шос на пригісне, на прости біг завше є, легкодушники там які, подавнички* (КСГГ); *подаўники* ‘тс.’: *Коли вінослі мертвого надвір, усі люди сіли за стіў, а домашні дали кожному по подаўнику* (КСГГ); *подавник* ‘дарунок (невеликий хліб, калач, сирний коник, свічка тощо), який дають після похорону на спогад про покійного, щоб люди молилися за його душу’: *Коли вінослі мертвого надвір, усі люди сіли за стіў, а домашні дали кождому по подаўнику* (ГС, 476); *Подаўнек* – то такий батон. *Це мають дати за простибих. Там кладут це двої яблук або кусок солонини, або кусок сера на цей батон* (ГС, 476); *Дают колачі, до цього коника, тай свічка – та це подаўники дают. Це подаўники називаюци. За цього помершого за душу дают. У нас дают усім, и на похоронок дают. На похоронку може бути й двіста чоловік, і усім це треба й їсти, й віпити і подаўники ўсім дати* (ГС, 476).

Сформульоване значення також може вказувати на обрядово-символічну функцію реалії, проте без вказівки на символ. Зокрема в західнополіських говірках відомі назви *громова свічка*, *громовиця*, які Григорій Аркушин описав так: *громовиця* ‘свічка, освячена га Громниці; вважається, що вона може захистити від грому і блискавки’ (Арк., I, 110), у суті речі, указавши на *свічку* як символ відмежованості „свого”, безпечного, світу від „чужого”, ворожого; бойківське *перепічка* ‘мала пасочка (булка), яку виносять у вівторок після Великодня на могили, де священики читають Євангеліє за покійників’ (Он., II, 53); *пробаги* ‘малі хлібці, печені для жебраків у поминальні дні’ (Он., II, 150); гуцульське *подавнички* ‘хлібчики, подавані за душу, щоб душі легко було’: *І шос на пригісне, на простибіг завше є, легкодошники там які, подавнички* (ГС, 476); *подавник* ‘дарунок (невеликий хліб, калач, сирний коник, свічка тощо), який дають після похорону на спогад про покійного, щоб люди молилися за його душу’ (ГС, 476); поліське *стулники* ‘хліб на поминки’ (Арк., II, 183). Сформульована таким чином семантика діалектних слів, яка „завуальовує” значення слів як символів жертви, властива практично всім „хлібним” символам (СВС 2009).

Такі значення хоч і не кваліфікують слова як символ, проте хоча б дають інформацію про участь символу-реалії в обряді, натякаючи на символічність або ж приховуючи її. Принаймні це спонукає зацікавленого читача вже до подальших пошуків інформації про функції ритуального предмета.

Деякі контексти у словниках приховують символ, щоправда, не завжди під потрібним реєстровим словом-символом. Найбільш очікувано, що цю проблему мали б, очевидно, вирішити діалектні словники. Зокрема в корпусі „Словника бойківських говірок” М. Онишкевича виявлено кілька цитат, у яких вжито слово -символ, проте в реєстрі словника під потрібним словом символічного значення не згадано. Скажімо, під гаслом *гавка* ‘баня’ подано цитату: *Бодай-ис на собі тогди віниць виділя, коли на циркві на гавці* (Он., I, 154), хоча ані слово *віниць*, ані *вінок*, ані навіть *віночко* не „посунулися” далі тлумачення ‘вінок’ та оминули символічне значення, пов’язане із дівочою честю, готовністю дівчини до заміжжя тощо; пор.: *узяти дівчину / молоду з віночком* ‘узяти за дружину, одружитися із чесною (цнотливою) дівчиною’ (СВС 2006, 312–313). Аналогічно у „Словнику говірок центральної Бойківщини” Миколи Матієва *корунька* зафіксовано з ремаркою *етн.* лише як ‘вінок, корона’, проте пропонується далі цитата реалізує семантику *корунька* як символу дівочої долі: *Близийко д столикові, д зеленому вінкові. Куруньку цюлювати, в Бога дольку благати* (Матієв, 248; пор.: СВС 2006, 311–317).

В усьому мовному просторі відомий символ *свічка*, що вступає в інтертекстуальні зв’язки із вербальним символом *вогонь*, однак, попри багатство семантичної структури символу, жодний словник не фіксує його символічного значення. Ілюстративний матеріал у лексиконі „Гуцульські світи” актуалізує, однак, семантику ‘життя’, ‘душа’ (пор.: Сімович 2012, 292–297): *Не дай бóже, без свічки не вмёрти. Опісля ж розходять ся у свояси пригадуючи на відхіднім: „Ой кобисте, кумко, пилнувати, аби, не дай Боже, без свічки не умер”. Свічка „коби стрітелна”, бо уважають її за найвідповіднішу. Одне сидить проте біля*

хорого і „вартує”; як побачить, що хорий „зачинає конати”, „зажигает” свічку скоренько, вкладає її до рук умираючого і затуливши своїми долонями, держить так, аж поки „з него не вийде душа” (ГС, 547). В іншому словнику в цитованому уривку пісенного тексту – *Чірис тоту поточину лаўка смерекова, любиў би-м ты дїўчинойко, коби-с не стрікова* (Он., II, 126) – завуальоване символічне значення слова *лавка* (варіант вербального символу *кладка*) ‘зв’язок „свого” і „чужого” світів, світу дівчини та парубка, нареченої та нареченого’. Так само у „Словнику української мови” взагалі не вказано символічних значень реєстрових слів, хоча викладено чимало фразеологізмів, які витлумачено саме як символічні, приміром: *носити вінок, утратити вінок, лавровий вінок*. Зрештою, символічний компонент у складі фразеологізмів чи не найбільше представлений лексикографічно, щоправда, відповідно до традицій укладання праць такого типу символічне значення слова визначає семантику фразеологізму, однак загалом „губиться” як самостійна одиниця, наприклад: *дотримати вінець, дотримати вінець, віночок ‘зберегти цноту до шлюбу’* (ГС, 136, 137; пор. також: СУМ I, 677); *збавитисі вінка ‘утратити цноту до шлюбу’: Їк котра збавиціці вінка, то се устид* (ГС, 137); *загубити вінчик, утопити вінчик ‘тс.’: Ой вінчику зелененький, де м тьм загубила? Пішла м води си напити та м тьм утопила* (ГС, 137).

Великі надії покладаємо на діалектні словники обрядової лексики (Магр.; Хібеба 2005; Хібеба 2014; Хомчак 2009). Неспроможні вирішити проблему багатозначності через тематичне обмеження складу словника, такі праці мають змогу фіксувати, проте, основні символічні значення, реалізовані в контексті конкретного обряду. Прикладом цього, зокрема, слугує матеріал словника Ірини Магрицької, що охоплює чимало слів та їх обрядових, а отже, і символічних значень, щоправда, безпосередньо „символічність” указана не завжди. Символічне у словнику часто репрезентовано як „функція, яку в обряді виконує названа реальія”, серед іншого на це вказують конструкції із „кваліфікаторами” *на знак..., у разі..., для...* Словник відтворює ключові моменти весільного обряду, коли молоду й весільний поїзд перевозять або переводять через вогонь, який розкладають перед ворітьми дому молодого: *слобожанське костьор ‘вогнище, яке учасники весілля розпалюють у разі цнотливості молодої і плигають через нього’* (Магр., 77); пор. *вогонь* як символ очищення (Сімович 2012, 292–294). Перехід молодих через вогонь номінує також словосполучення *очищатись огнем* (Магр., 101). Семантику вербального символу *вода* ‘цнотливість’ (СВС 2003, 278–286) репрезентує словосполучення *воду точити* ‘носити молодій воду решетом на знак своєї нецнотливості’ (Магр., 146) та слово *калина*, яке авторка зафіксувала зі значенням ‘калина, якою прикрашають коровай на знак цноти молодої’ (Магр., 66). Проте у Словнику є також кваліфікатор „символ”: серед назв весільного хліба, що функціують в обрядових текстах як символи наречених, у слобожанських говірках є *коровайчики, двоє хлібів, весільні хлібці*, які дослідниця викладає вже як ‘печиво у вигляді двох круглих хлібів, обведених навколо обручником із тіста, що символізує [виділення мое – О.С.] молодих і розподіляється між учасниками весілля разом із короваєм’ (Магр., 75, 149).

Здавалося б, повний комплекс значень символу мають репрезентувати спеціальні словники символів. Зазвичай словникова стаття у таких працях складається

з таких частин: реєстрове слово або словосполучення, чималий перелік тлумачень символу, які не мають підтвердження цитатами і часто не вкладаються в рамки фонових знань читача. Окрім цього, такі словники і не ставлять за мету описати тільки значення слів-символів; у 99 % дев'яти відсотках під одним гаслом як перераховують значення символу-слова, так і трактують емблеми, речі, зображення, напр.: „*бджола* – символ Великої Богині, влади, першопочатку світу; безсмертя, чистоти душі; працьовитості, творчої діяльності, невтомності; *слов'ян-язичників* – символ кохання; *християнській традиції* – символ старанності, красномовства, святості, порядку, бережливості” та под. (ЕССКУ, 48–49). Або ж відоме практично кожному українцеві слово *барвінок* – „символ радісної життєвої сили, вічності усталеного буття, провісника весни та емблема [виділення моє – О.С.] викривальних сил; невмирущої пам'яті про покійних; взаємозв'язку смерті життя та його продовження, дівочтва, незайманості, цнотливості, чоловічого начала, молодого козака” (ЕССКУ, 39). У зв'язку з обмеженим обсягом таких праць, численністю українських символів (і не тільки) автори часто змушені давати узагальнювальні статті, наприклад: *Язичницьких богів символіка*; *Одягу верхнього символіка*; *Поселення та житла українців символіка* тощо. Автори намагаються простежити виникнення, функціонування всіх символів у надто широкому сенсі цього слова від найдавніших часів до сьогодення (ЕССКУ, 39).

Із-поміж усього розмаїття словників символів слід особливо відзначити рукописний словник Івана Вагилевича „*Symbolika słowianska*” (Wag.). Попри те, що ця праця не відповідає канонам тлумачних словників, вона часто має досить розлогі описи-пояснення і за суттю словник, цілком певно, є етнолінгвістичним; незважаючи на неоднотипність викладу, Вагилевич фіксував саме вербальні символи, підтверджуючи щоразу значення цитатами.

Отже, словники символів, як і лексикони культури, мають поєднувати ознаки енциклопедичних і тлумачних словників. Адже такий словник описує слова, а енциклопедія – речі, названі словами. Натомість символічне значення недостатньо та й складно обмежити чимось одним. Подана фоновіа екстралінгвальна інформація, властива енциклопедіям, передбачає опис знань про національну самобутність, матеріальну й духовну культуру етносу, є найцікавішою для дослідників символів.

Література

- Алексеев А.В. (2016), *Символическое значение слова в этимологии русского языка*, „Вестник Брянского госуниверситета” [Aleksiev A. V., *Simbolicheskoe znachenie slova v etimologii russkogo jazyka*, „Vestnik Brianskogo gosuniversiteta”), №3, с. 107–112
- Арк., Аркушин Г. (2000), *Словник західнополіських говірок*, [Arkushyn H., *Slovnuk zakhidnopoliskyykh hovirok*], т.1-2, Lutsk.
- Арутюнова Н. (1988), *Референция и проблемы текстообразования*. Сборник научных трудов [Arutiunova N., *Referencija i problemy tekstoobrazovanija*. Sbornik nauchnykh trudov), Москва.
- Берез., Березовська Г. (2010), *Словник назв одягу та взуття у східнополіських говірках* [Berezovska H., *Slovnuk nazv obiahu ta vzyttia u skhidnopolidskikh hovirkakh*], Умань.

- Войтович В. (2014), *Українська міфологія. Енциклопедія народних вірувань* [Voitovych V., *Ukrainska mifolohiia. Entsyklopediia narodnykh viruvan'*], Київ.
- ГГ, *Гуцульські говірки: короткий словник*, відп. ред. Я. Закревська [Hutsulski hovirky: *korotky slovnyk*, відп. red. Ya. Zakrevska], Львів, 1997.
- Гол., Головацький Я. (1863–1878), *Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси*, [Golovackij Ja., *Narodnyia rysi Galickoi i Ugorskoj Rusi*], Москва.
- Грінч., *Словарь української мови*, ред. Б. Грінченка [Slovar' ukrainskoj movy, red. B. Hrinchenka], т. 1–4, Київ, 1907–1909.
- ГС, Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. (2013), *Гуцульські світи. Лексикон*, [Khobzei N., Yastremska T., Simovich O., Dydyk-Meush H., *Hutsulski svity. Leksykon*], Львів.
- Де-Воллан, Де-Воллан Г.А. (1885), *Угро-Русскія народныя пѣсни* [De-Vollan G.A., *Ugro-Russkiiia narodnyia rysi*], С.-Петербургъ.
- ЕССКУ, *Енциклопедичний словник символів культури України*, ред. В. Коцур, О. Потапенко, В. Куйбіда [Entsyklopedychnyi slovnyk symboliv kultury Ukrainy, red. V. Kotsur, O. Potapienko, V. Kuibida], Корсунь-Шевченківський, 2015.
- ЗА, записи авторки статті [zapysy avtorki statti].
- Керлот Х. (1994), *Словарь символов* [Kerlot Kh., *Slovar' simbolov*], Москва.
- Кміт, Кміт Ю. (1934–1939), *Словник бойківського говору*, „Літопис Бойківщини”, [Kmit Yu., *Slovyk boikivskoho hovoru*, “Litopys Boikivshchyny”], ч. III–XI, Самбір.
- Кожолянко О. (2014), *Календарні свята та обряди українців Буковини. Семантика і символіка* [Kozholianko O., *Kalendarsni sviata ta obriady ukraintiv Bukovyny. Semantyka i symbolika*], Чернівці.
- Кол., *Коломийки (Kolomyik)*, Київ, 1969.
- Копалинский В. (2002), *Словарь символов* [Kopalinski V., *Slovar' simbolov*], Калининград.
- КСГГ, *Картотека Словника гуцульських говірок* [Kartoteka slovyka hutsulskykh hovirok], зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.
- Магр., Магрицька І. (2003), *Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область)* [Mahrytska I., *Slovyk vesilnoi leksyky ukrainskykh skhidnoslobozhanskikh hovirok [Luhanska oblast']*], Луганськ.
- Мамардашвили М. К., Пятигорский А. М. (1997), *Символ и сознание* [Mamardashvili M. K., Piatigorskii A.M., *Simbol i znachenie*], Москва.
- Матіїв, Матіїв М. (2013), *Словник говірок центральної Бойківщини* [Matiiiv M., *Slovyk hovirok tsentralnoi Boikivshchyny*], Київ – Сімферополь.
- Медведева А.В. (2008), *Символическое значение слова* [Medvedeva A.V., *Symbolicheskoe znachenye slova*], Воронеж.
- Он., Онишкевич (1984), *Словник бойківських говірок* [Onyshkevych M., *Slovyk boikivskykh hovirok*], т. 1–2, Київ.
- Фр., *Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко* [Halitsko-ruski narodni pripovidky. Zibrav, uporiadkouvan i poiasnyv dr. Ivan Franko], т. I–III, Львів, 2006.
- СБГ, *Словник буковинських говірок*, заг. ред. Н.В. Гуйванюк [Slovyk bukovynskykh hovirok, zag. red. N.V. Huivaniuk], Чернівці, 2005.

- СВС 2003**, Сімович О. (2003), *Словник вербальних символів: вода* [Simovych O., *Slovník verbalnykh symboliv: voda*], [в:] *Діалектологічні студії [Dialektolohichni studii]*, 2: *Мова і культура*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей [Mova i kultura, vidp. red. P. Hrytsenko, N. Khobzei], Львів, с. 272–289.
- СВС 2005**, Сімович О. (2005), *Словник вербальних символів: калина* [Simovych O., *Slovník verbalnykh symboliv: kalyna*], [в:] *Діалектологічні студії [Dialektolohichni studii]*, 5: *Фонетика, морфологія, словотвір*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей [Fonetyka, morfolohiia, slovotvir; vidp. red. P. Hrytsenko, N. Khobzei], Львів, с. 287–297.
- СВС 2006**, Сімович О. (2006), *Словник вербальних символів: вінок* [Simovych O., *Slovník verbalnykh symboliv: vi nok*], [в:] *Діалектологічні студії [Dialektolohichni studii]*, 6: *Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей [Linhvistychny atlas – vid stvorennia do interpretatsii, vidp. red. P. Hrytsenko, N. Khobzei], Львів, с. 311–317.
- СВС 2009**, Сімович О. (2009), *Словник вербальних символів: хліб* [Simovych O., *Slovník verbalnykh symboliv: kolib*] [в:] *Діалектологічні студії [Dialektolohichni studii]*, 8: *Говори південно-західного наріччя*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей [Hovory pıvdennozakhidnoho narichchia, vidp. red. P. Hrytsenko, N. Khobzei], Львів, с. 256–273.
- СГРЯ**, Астаф'єва М., Воронич Г. *Словник гуцульських говірок Річки та Яворова*, [Astraf'ieva M., Voronych H, *Slovník hutsulskykh hovirok Richki ta Yavorova*], т. 1, Івано-Франківськ, 2014.
- Сімович О. (2000), *Знак, образ, ритуал, символ: проблеми семантики* [Simovych O., *Znak, obraz, rytual, symbol: problema semantyky*], [в:] *Знак. Символ. Образ*, Матеріали Міжвузівського науково-практичного семінару з проблем сучасної семіотики [Znak. Symbol. Obraz, Materialy Mizhvuzivskoho naukovopraktychnoho seminaru z problem suchasnoi semiotyky], вип. 5, Черкаси, с. 10–17.
- Сімович О. (2012), *Архетип „вогонь” у гуцульському мовному просторі*, „Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія” [Simovych O., *Arkhetyp „vohon” u hutsulskomu movnomu prostori*, „Visnyk Prikarpatського universyteta. Serii: Folohiia”], вип. 32–33, с. 292–297.
- СУМ**, *Словник української мови [Slovník ukrainskoi movy]*, т. I–XI, Київ, 1970–1980.
- Тараканова Д.А. (2012), *Символический компонент значения деалектного слова: на материале говоров Среднего Приобья*, автореф. дис. канд. филол. наук [Tarakanova D.A., *Simbolicheskii komponent znachenii dealektalnogo slova: na materiale govorov Srednego Priobia*, avtoref. dis. kand. filol. Nauk], Томск.
- Хібеба Н. (2005), *Весільна лексика бойківського говору: матеріали до Словника* [Khibeba N., *Vesilna leksyka boikivskoho hovoru: materialy do Slovníka*], [в:] *Діалектологічні студії [Dialektolohichni studii]*, 5: *Фонетика, морфологія, словотвір*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей [Fonetyka, morfolohiia, slovotvir, vidp. red. P. Hrytsenko, N. Khobzei], Львів, с. 299–308.
- Хібеба Н. (2014), *Словник весільної лексики бойківських говірок: способи тлумачення назв* [Khibeba N., *Slovník vesilnoi leksyky boikivskykh hovirok: sposoby tлумachennia nazv*], [в:] *Тенденції розвитку української лексики та граматики*, ред. І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк [Tendentsii rozvytku ukrainskoi leksyky ta gramatyky, red. I. Koponenko, I. Mynik, S. Romaniuk], ч. I, Варшава–Івано-Франківськ, с. 134–147.
- Хомчак Л. (2009), *Матеріали до етнолінгвістичного словника ріднинної обрядовості Надсяння: рідинний обряд* [Khomchak L., *Materialy do etnolinhvistychnoho slovníka rodynnoi obriadovosti Nadsiannia: rodynni obriady*], [в:] *Діалектологічні студії*

[*Dialektolohichni studii*], 8: Говори південно-західного наріччя, ред. П. Гриценко, Н. Хобзей [*Hovory pivdenno-zakhidnoho narichchia*, vidp. red. P. Hrytsenko, N. Khobzei], Львів, с. 199–237.

SS, Popławska A., Białek E., Lech D., *Słownik symboli*, Kraków, 2006.

SSSL, *Słownik stereotypow i symboli ludowych*, t. 1: Kosmos, Lublin, 1999.

Wag., Wagilewicz D.I., *Symbolika słowiańska*, зберігається у Львівській національній бібліотеці ім. В. Стефаника, відділ рукописів, фонд І. Вагилевича, П. 7, спр. 34.

Ганна Мартинова

Черкаський національний університет

ім. Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-8033-075X; e-mail: ganmart@meta.ua

Діалектний словник як репрезентант явищ матеріальної та духовної культури народу

Реферат: У статті окреслено специфіку відображення в реєстрі діалектних словників явищ традиційної народної матеріальної й духовної культури. Акцентовано увагу на необхідності ілюструвати реєстрові лексеми мікротекстами зв'язного діалектного мовлення для репрезентації обсягу знань про календарне свято, специфіку тлумачення його змісту, відображення специфічно народного світобачення та особливостей сприйняття дійсності.

Ключові слова: діалектний словник, реєстрове слово, обрядова лексема, мікротекст

Abstract: *Dialectal dictionary as a representative of a nation's material and spiritual culture.* The article regards a peculiar representation of the traditional folk material and spiritual cultural phenomena in the patois lexical stock. The registered lexemes are supposed to be illustrated through micro texts of the related dialectal speech to deliver the information of the calendar date, its interpreted sense, reflected in the specific outlook and cognitive perception.

Keywords: patois lexical stock, registered lexeme, ritual lexeme, microtext

Актуальним завданням сучасної слов'янської лінгвістики є лексикографічне представлення діалектної лексики, адже відходять у небуття носії традиційної народної культури та звичаїв, унаслідок чого автентичний складник словника говірок може бути втраченим назавжди. Динаміку діалектної лексики детермінують як власне мовні, так і позамовні чинники: архаїзація лексем унаслідок деактуалізації реалій, міжмовні й міждіалектні контакти, взаємовплив і взаємопроникнення літературно нормативних і діалектних елементів, специфіка ідіолекту мовців. З огляду на це важливо якнайповніше засвідчити лексичну систему говірки (діалекту) від мовців найстаршого віку як носіїв регіональної матеріальної та духовної культури і представити її в словнику.

Донині український діалектний континуум репрезентований у лексикографічних працях різного типу досить нерівномірно: більшою мірою, зокрема в останні десятиліття, оприявлено словниковий склад діалектів південно-західного та північного наріччя, водночас значно менше праць такого типу про лексичне багатство південно-східних говорів. І це не випадково, адже впродовж ХХ ст. провідною засадою укладання

діалектних словників було зіставлення лексичного складу говірки (говору) з літературним стандартом. У зв'язку з цим у словниках представлені лише відмінні від літературної мови явища, унаслідок чого в українській діалектній лексикографії переважають словники диференційного типу, до реєстру яких зараховують слова, поширені в межах окремого говору (окремої говірки чи групи говірок), групи говорів чи наріччя в цілому й вирізнені за специфічним для них лексичним, словотвірним, фонетичним, акцентним оформленням і семантикою. З огляду на це словниковий склад південно-східного наріччя, ядром якого є середньонаддніпрянський діалект, що став основою української літературної мови, представлений лише частково в працях 60-х рр. ХХ ст. (*Словник полтавських говорів* В.С. Ващенко, *Словник специфічної лексики правобережної Черкащини* П.С. Лисенка) та кінця ХХ – початку ХХІ ст. (*Словник діалектної лексики говірки села Кишеньок [Кобеляцького району Полтавської області]* та *Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини*, укладені А.Т. Сизьком; *Словник говірок Нижньої Наддніпряниці* В.А. Чабаненка у 4-х т.; *Словник українських східнословобжанських говірок* К. Глуховцевої, В. Лєснової, І. Ніколаєнко, Т. Терновської, В. Ужченка). Відзначимо, що ці лексикографічні праці також диференційного типу, однак у них представлена й лексика, що відображає поняття матеріальної та духовної культури народу, незважаючи на те, що окремі з лексем увійшли до складу літературної мови. Також упорядники фіксують і найменування, пов'язані з побутом, сільським господарством, окремі мікротопоніми, прізвиська людей, клички тварин, нерідко порушуючи принцип диференційованості словникового складу за ознакою діалектне : літературно нормативне, прагнучи представити лексичну систему говірок якомога повніше.

Водночас у більшості діалектних словників лексеми з культурним значенням тільки зафіксовані, їхню основну семантику зазвичай подано без пояснень та ілюстрування текстом, напр.: **маков'єя** церк. свято сімох братів Макавеїв (14.08) (ГГ, 118); **Троїця**, -і, -єю (-ей, -ьою, -ьй) свято Трійці *Зорик* (СУСГ, 209); **ПИЛІПОВЕЦЬ** [пи'лип'овиць], вц'а, ч., церк. Передріздвяний піст, Пилипівка (Сабодош 2008, 229); **ГАНДРЕЯ** [Гандр'єйа], незм., реліг. День Св. Андрія Первозваного (13 грудня) В-23; [Гандр'їйа], *На Гандр'їйа дівчата гадали, чи вийдуть замуш*. С-17 (Аркушин 2016, 83) та ін. Як бачимо, у словникових статтях цих лексикографічних праць засвідчено обрядові лексеми, зрідка їхні варіанти в говірках, характеристики щодо словозміни, основне значення, спорадично мінімальні контексти з говірок і локалізацію. Безумовно, така коротка інформація не розкриває національно культурного змісту лексеми, не виявляє ні специфічно народного світобачення, ні особливостей сприйняття дійсності, ні звичаїв та вірувань, пов'язаних із календарним святом.

Помітно вирізняється з-поміж словників останнього десятиліття праця «*Гуцульські світи. Лексикон*» за редакцією Наталії Хобзей, у якій до реєстрових слів наявні широкі коментарі не лише з матеріалів картотеки словника гуцульських говірок, але й з етнографічних, історичних та мовознавчих праць ХІХ–ХХІ ст. У короткій анотації до словника зазначено: „У книзі подано не тільки тлумачення багатьох, часом уже призабутих слів, сталих словосполучень, фразеологізмів, прислів'їв та приказок, а й міні-тексти, які дають змогу ознайомитися із таємничими гуцульськими світами” [ГС, 2013]. Саме в таких мікротекстах

відображено відгомін двовір'я українців: до кожного зі свят християнського календаря наведено давні, ще язичницькі звичаї, вірування, ворожіння й обереги. Наприклад, у словниковій статті **Андрѣя (Андрія)** за церковним календарем, день св. апостола Андрея Первозванного (13.12) представлено таку інформацію: *У вечер перед св. „Андрієм” 30/XI (13/XII) ходять чарівниці, які „чередують” маржину, відбираючи єї молоко. Хто хоче проти того заборонити ся, має принести рано до схід сонця в день перед св. Андрієм на „відлів” води (не несе посудину отвором на перед а дном назад, але противно) [...]. На спільне ворожіння, як на долах не сходять ся дівчата разом, бо хати їх далеко, проте кожне ворожить собі долю дома сама [коментар В. Шухевича] (Шухевич IV, 269); Над Андрѣя зберуця дівкі та йдут ит плотѡви кіля лічіти, ит такому прутяному. Зажмұрит ѡчи та зачне лічіти віт пѣршого до девятого, а на тім завяже волѡчков, червѡнної нїтков. Так полічит кѡжда собі. Потѡму дрұгий день идѣ ся дивіти на той кіл, якій собі вібрала, та означѣе, шо такій єї чоловіт бұде. Аж гѡлий бес корі, то бідний, без нічѡго, аж ис корѡв, та багѡтий, аш кривій та горбатий, аж бортѡвий – та каліка, аж висѡкий – висѡкого зрѡсту, нискій – ниськѡго зрѡсту* (Кваси 1983 [Хобзей 2013, 20]). Як бачимо, мікротексти репрезентують зафіксовані в етнічній свідомості знання про звичаї, обряди, традиції та повір'я гуцулів як мезоетнічної спільноти і саме цим становлять неабияку цінність, зберігаючи важливу культурну інформацію для нащадків.

У реєстрі електронного словника середньонаддніпрянських говірок поряд зі словами, що відрізняються від літературно нормативних лексичним, словотвірним, фонетичним, акцентним, граматичним оформленням і семантикою, подано й номінації, пов'язані з побутом, особливостями господарювання, народними промислами, звичаями, віруваннями середньонаддніпрянців, хоч вони й стали надбанням літературної мови. Специфіку його реєстру становить і те, що словник укладено за зв'язними текстами, творцями яких є діалектоносії середньонаддніпрянських говірок із притаманним їм антропоморфічним ставленням до об'єктивної дійсності. Текстоцентричний підхід уможливив широке ілюстрування реєстрових лексем різних тематичних груп мікротекстами, представлення не тільки їхнього лексичного значення, граматичних показників і стилістичної функції, але й етнокультурних, етнопсихологічних та етносоціальних характеристик. Локалізацію матеріалу подано за діалектною диференціацією говору, на що уповноважує його зіставність і лінгвогеографічна репрезентація .

У словнику середньонаддніпрянських говірок відображено лексику, зафіксовану в етнічній свідомості мовців найстаршого покоління (народжені в 20-х – 30-х роках ХХ ст.). Вона репрезентує особливості життя і побуту середньонаддніпрянців, систему свят календарної й сімейної обрядовості, специфіку їхнього емоційно-психічного ладу, вірувань і традиційної моралі, адже, як зазначає П.Ю. Гриценко, „читач зустрічає кожен новий діалектний словник з надією на відкриття нових елементів мови, здатних поглибити знання сучасного й минулого мови і культури народу” [Гриценко 2005, 3].

Вербальний план календарної обрядовості представлений назвами свят, обрядових предметів, обрядодій, учасників обрядових дій, міфічних персонажів та образів, просторових і часових понять, процесів, станів, явищ, почуттів,

уявлень. Серед назв традиційних календарних свят у словнику зафіксовані *Кате^лрини* ‘церковне свято, яке православна церква відзначає 7 грудня’, *Анд^р’їя* (*Анд^рейя*) ‘церковне свято Андрія Первозванного, яке православна церква відзначає 13 грудня’, *Ми^к’іл’н’і с’в’ат’ки* ‘церковні свята Сави, Варвари й Миколая, які православна церква відзначає 17, 18, 19 грудня’, *Ку^т’а* ‘святий вечір напередодні Різдва (6 січня)’, *Ба^гатий веч’ір*, *Ме^л’ланки*, *Ми^л’анки* ‘щедрий вечір напередодні старого нового року (13 січня)’, *Водох^реш’ч’а*, *Йор^дан*, *Ор^дан’а* ‘одне з великих православних церковних свят, коли освячують воду (19 січня)’, *Мас^л’ана* ‘давньослов’янське свято проводів зими’, *Благо^в’їш’ч’ин’а* ‘православне церковне свято 7 квітня’, *Вербна ні^д’їл’а* ‘неділя напередодні Великодня, коли освячують вербу’, *Вилит^дин*, *Паска* ‘одне з найбільших християнських свят, день воскресіння Ісуса Христа’, *Проводи*, *Гроб’ки* ‘поминальні дні через тиждень після Великодня’, *В’шес’т’а* ‘сороковий день після Великодня’, *Зил’ена ні^д’їл’а*, *Зил’ен’і с’в’ат’ки* ‘Трійця’, *Івана Ку^пала* ‘язичницький обряд у ніч проти 7 липня’, *Спас* ‘церковне свято, яке православна церква відзначає 14 серпня’, *д^ругий (й’аблучний) спас* ‘православне церковне свято 21 серпня, коли освячують яблука’, *Зд^вижин’а* ‘православне церковне свято Воздвиження’ та ін.

Кожну з вищезазначених реєстрових лексем проілюстровано мікротекстом, де представлено народне тлумачення та зміст свята, відгомін язичницьких традицій і ритуалів, напр.: *у н’їч’ на Анд^р’їя д’їв’ч’ата і х’лопці і гу^л’али на дос’в’їтках / і х’лопці’ам усе розр’їшалос’а // на це у цей ден’ усе їм розр’їшалос’а / шо во’ни з’робл’ат’ прош’ч’алос’а // во’ни і во’рота за’носили / і на х’ату вит’а’гали / і во’зи й сани // і не’рис’новували до’рогу / йак д’їв’ч’ата з дос’в’їток і’тимут’ / шоб зап’луталис’а та по’падали у с’н’їг* (с. Дмитрівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.); *от Анд^рейя п’їд’ходить’ / то це та’ке / усе си’ло во’рушиц’а мо’лод’ // во’ду з кри’ниці і нос’ат’ / чи там із р’їчки / у рот’і / шоб при’нести во’ду і ни зас’м’їшит’ / і з’м’їс’ат’ соб’ї кор’жика на руці і спл’ичут’ / а то’д’ї то’го кор’жика п’рот’їв но’вого го’ду кладут’ п’їд го’лову / то при’с’ниці’а ну той / хто й’їй брат’ б’уде за ж’їнку / та’ке бу’ло /* (с. Ріжки Таращанського р-ну Київської обл.), де можна виокремити невербальні компоненти: набір обрядодій, характерних для цього свята, осіб, які їх виконували (хлопці, дівчата), обрядових предметів (вода, коржик), місце (на досвітках, біля криниці чи річки, у роті, на руці, під голову), час (ранок, вечір, ніч).

У структурі, змісті та в сюжетному наборі обрядових дій календарних свят українців, і середньонадніпрянців зокрема, відображено складне поєднання порядку християнських свят, природного та господарчого календарів, звичаїв сімейної обрядовості – родильної, весільної та поминальної, демонологічних і міфологічних вірувань. У зв’язку з цим у мікротекстах до вищеназваних реєстрових лексем представлено систему народних уявлень про свята й пов’язаних із ними станів, почуттів, процесів, явищ, давніх вірувань і прикмет: *о’це ж шче Благо^в’їш’ч’ин’а то’же / це зим’л’а / зим’л’а пробужда’їц’а // ну по’ки / по’ки Благо^в’їш’ч’ин’а ни про’ходе / ра’н’їше н’їч’ого в зем’л’у ни кидали / н’ї’якого з’ерна / нада / шоб бог зем’л’у благословив // о / то’д’ї можна с’ї’їат’ / а йак пройшло Благо^в’їш’ч’ин’а / то’д’ї с’ї’їут’ усе / а так / а ра’н’їше н’їч’ого ни с’ї’їали / ми ну ше та’к’ї при’к’мети бу’ли / йак’шо / йак’шо ласт’ївка ше ни*

прили'т'іла / то вис'на |буде холодна / йак до Благо'в'іш'ч'ин':а прили'тит' / йакшо дошч' / то вродит' |жито // о'то у'гадували на це на цей п'разник / йа'кий був / |буде год / ну о'це та'ке на Благо'в'іш'ч'ин':а (с. Коробівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.). У запропонованому мікротексті відображено давні вірування у „сон” та „пробудження” землі, заборону торкатися землі, аж доки вона „не пробудиться”, спостереження за погодою з метою її передбачення, що було важливим для хліборобів. Вірячи у воскресіння померлих, на Гроб'ки (так називають поминальний день під час великодних свят) обов'язково відвідують могили, віддаючи шану прашурам: у нас у'с'і |р'ідн'і ста'райуц':а при'йхат' на гроб'ки про'в'ідат' сво'йіх (покійних) / шчи'тайут' шо во'ни ждуть' у цей ден' // (с. Піщане Золотоніського р-ну Черкаської обл.).

Пояснюючи зміст календарного свята, інформанти здебільшого розповідають про його народне розуміння, поєднуючи інформацію християнського та язичницького планів: *а то ж о'це д'ругий Спас / на д'ругий Спас о'це |с'ат'ат' |йаблука в |церкв'і / бе'рут' |йаблука і не'сум' і |с'ат'ат' / і ра'н'іше ж о'це так йак |ж'інка / ж'інки |ран'ше / д'ітей же ба'гато бу'ло і |мерли |д'ітки / і |ж'інка ни |мала |права з'ійсти |йаблука до Спаса / бо ди'тинка на |тому с'в'іт'і / |йаблуч'ка |йї ни да'дут' на Спаса (с. Домантове Золотоніського р-ну Черкаської обл.); так |двац':ат' |с'омого |верис'н'а |п'разнуїц':а |Зд'вижін':а / |Зд'вижін':а |живот'ворного |хре'ста |гос'под'н'ого // на |Зд'вижін':а |зе'мл'а |у'же до |зими |клониц':а // |п'тиц'і |у'же в |вир'ій в'ідл'ітайут' / |т'і / шо да'леко / то в'же да'вно |політ'іли / а |ли'леки в'же |політ'іли (с. Коробівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.), що засвідчує проникнення однієї системи вірувань в іншу, ускладнюючи тим самим попередню.*

Текстоцентричний підхід до укладання словника середньонаддніпрянських говірок уможливило уточнення значень обрядових лексем, що в різних групах досліджуваного діалектного континууму можуть мати близьку, хоч і не однаково семантику. Так, у північних правобережних середньонаддніпрянських говірках лексема *ку'т'а* позначає обрядову страву із зерен злаків із додаванням меду чи цукру, тертого маку, що її готували на святвечір напередодні Різдва, одного з найбільших християнських свят: *з пе'р'лової |ку'т'у ва'рили / хто хо'т'ів |пше'нишну / то то'к'ли на |ступу / а йак н'і / то |йач'м'ін' то'к'ли на |ступу / |ку'т'у ва'рили / а ми пе'р'лову / |ку'т'у |даже |й не' |со'лили / а то'д'і |кип'ячоноїу |долі'вали / шо'б во'на ж розва'рилас'а / йак |у'же там ба'гато // йак хто то |мак |м'йали та з |маком |ку'т'у |йіли / йак хто то |сахар / |мак / хто йак / (с. Пії Миронівського р-ну Київської обл.). Спільне споживання куті та інших страв рослинного походження мало сприяти родючості землі, забезпечити майбутній урожай і єдність родини. У правобережних центральних середньонаддніпрянських говірках лексема *ку'т'а* має складнішу семантику, оскільки внаслідок метонімічного перенесення назви обрядової страви на обрядове свято репрезентує дві семи: ‘обрядова страва із зерен злаків із додаванням меду чи цукру, тертого маку, що її готували на святвечір напередодні Різдва’ та ‘святвечір напередодні Різдва’: *приби'райе'мо в |хат'і / це ж обов'яз'ково в |хат'і |приби'райе'ц':а // с'т'ірайе'ц':а |ти'ри'д |п'разни'ками / |приб'і'райе'ц':а в |хат'і / то'д'і в'же на |ку'т'у |го'товиц':а / |ку'т'а |тоже |п'разник / на |Р'із'д'во |го'товиц':а в'же ба'гатіше**

/ бо це ж ¹наче ждеш гостей / (с. Саварка Богуславського р-ну Київської обл.); *йак Р'їздво над'ходе / то це ж кум'а при'ходе* (тут у значення святого вечора) *вар'у і кум'у* (тут у значенні обрядової страви) / *ц'о'го маку х'їба ж можна по'с'їят' чериз л'у'дей / то йак то купити / то де ото в кукур'уз'ї схо'вайши / то йаку чарка чи стакан у'роде / та так і кум'а са'ма* // (с. Семигори Богуславського р-ну Київської обл.). Перенесення основного атрибута свята на його назву спостерігаємо й на прикладі обрядової лексеми ¹паска, що в середньонадніпрянських говірках репрезентує семи 'здобний обрядовий хліб переважно циліндричної форми з прикрасами, який випікають на Великдень' та 'Великдень, одне з найбільших християнських свят': *йа знайу / шо отаку здоро'в'є'ку було ¹мати паску спи'че / ох і здо'рову / йак во'на й'її пик'ла таку здо'рову / бат'ко у скате'р'тину на плеч'ї / бо так ни п'їдн'се* // (с. Пії Миронівського р-ну Київської обл.); *Паска називалас'а / то Паска / а б'їл'и іс'т' називал'а Вил'игдин' / Вил'игдин'* // *го'товил'ис'а до неї' так / іс п'їятниці' / а л'уди бул'и й з чит'вир'га / в ко'го йак'а воз'можнос'т' // паски пик'л'и / паски // кра'си... / кра'сил'и крашан'ки / го'товилис'а д'уже гарно / ковба'су начи'н'ал'и / все д'обре шоб бул'о / ба'гата Паска бул'а / в'с'ого шоб на стол'ї бул'о // го'товил'ис'а / і пик'л'и паску* // (с. Хацьки Черкаського р-ну Черкаської обл.).

Значну частину свят, особливо осінньо-зимового циклу, супроводжували ворожіння з метою передбачити майбутнє, що також відображено в словникових статтях. Так, на *Кате'рини* 'церковне свято, яке православна церква відзначає 7 грудня' дівчата ворожили на свою долю: *ше на Кате'рини д'ївч'ата ше ж і так о'це воро'жили чи то та'кий з'вич'ай був / шо ранком до сх'їд сон'ц'а д'ївчина ішла у садок і зр'їзувала з'їлочку виш'н'ї / і то'д'ї в хат'ї д'ївчина при'носила ставила у п'л'аше'чку / о / і ж'дала Ме'ланки // йак'шо до Ме'ланки виш'н'а роци'в іте і зац'в іте // д'обрий знак / бо дол'а д'ївоча ц'в'їсти буде / а за'сохне з'їлоч'ка биз ц'в'їту // кепс'ка оз'нака // ну д'ївчина ни це / ни вийде зам'їж і ни буде вис'їл'а* (с. Домантове Золотоніського р-ну Черкаської обл.) чи на Андрія дівчата, щоб узнати, чи вийдуть заміж і куди саме, перекидають чоботи через хату: *о'це йак Андрей / ... у два'нац'ат' час'ов но'ч'ї ... ви'ход'ат' з хати / розбу'вайуц'а / хромов'ї чоботи на то'б'ї будут' гарн'ї / в чому ти в'бута / і то'д'ї ви'ход'ат' й не'ре'ки'дають' чере'з хату // йак пири'кине чере'з хату впаде / шо ни останиц'а на криш'ї // то во'на зам'їж с'коро ни п'їде / д'ївчина / а йак ни до'кине во'на / то'д'ї во'на вже ж останиц'а в д'ївах / йак ни до'кине з'овс'їм / а йак до'кине во'на нас'їред хати / то та вийде за ба'гато'го жи'ниха* / (с. Іркліів Чернобаївського р-ну Черкаської обл.).

Отже, важливим завданням укладачів сучасних діалектних словників є репрезентація в них обрядових лексем, використання для їхнього тлумачення та пояснення фрагментів із діалектних текстів, що містять групи одиниць акціонального, агентивного, реалемного, темпорального, локативного планів та одиниці плану станів, почуттів, процесів, явищ, уявлень. Такий підхід дає змогу максимально повно репрезентувати лексику на позначення традиційної народної матеріальної й духовної культури, уможливило збереження для нащадків специфічно народного світобачення та світосприйняття.

Література

- Гг, *Гуцульські говірки. Короткий словник*, відп. ред. Я. Закревська [*Hutsulski hovirky: korotkui slovnyk*, відп. ред. Ya. Zakrevska], Львів 1997.
- СУСГ, *Словник українських східнословобранських говірок*, упор. К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко [*Slovnyk ukraïnskykh skhidnoslobozhanskikh hovirok*, упор. К. Glukhovtseva, V. Lesnova, I. Nikolaenko, T. Ternovska, V. Uzhchenko], Луганськ 2002.
- Сабадош І. (2008), *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району* [Sabadosh I., *Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokirnytsia Khustskoho raionu*], Ужгород.
- Аркушин Г. (2016), *Словник західнополіських говірок* [Arkushyn H., *Slovnyk zakhidnopoliskyykh hovirok*], Луцьк .
- Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. (2013) *Гуцульські світи. Лексикон* [Khobzei N., Yastremska T., Simovich O., Dudyk-Meush H. (2013), *Hutsulski svity. Leksykon*]. Львів.
- Гриценко П.Ю (2005), *Відкриваючи словник...*, [w]: *Словник буковинських говірок*, за заг. ред. Н.В. Гуйванюк, Чернівці, с. 3–4 [Hrytsenko P. Yu., *Vudkryvaiuchy slovnyk...*, [v:] *Slovnyk bukovunskykh hovirok*, za zah. red. N. V. Huivaniuk].

Людмила Віталіївна Рябець

Інститут української мови

Національної академії наук України

ORCID: 0000-0003-4829-715X; e-mail: riabetslv@ukr.net

Ідеографічний словник як форма представлення діалектного матеріалу

Реферат: У статті окреслено етапи становлення ідеографічної діалектної лексикографії в українському мовознавстві, теоретичні аспекти випрацювання методики їх укладання. Наголошено на важливості наукової спадщини професора М.В. Никончука в ділянці створення ідеографічних діалектних словників; його досвід є цінним для дослідників, які прагнуть повно відтворити лексику діалектів. Подано огляд опублікованих праць, виконаних за ідеографічною методикою. Відзначено, що представлення діалектного лексичного матеріалу у формі ідеографічного словника розширює межі традиційного діалектного тлумачного словника і максимально зберігає всю зафіксовану в говірках мовну інформацію.

Ключові слова: діалектна лексикографія, диференційний словник, ідеографія, ідеографічний діалектний словник, тематичний словник, семантичні зв'язки

Abstract: An ideographic dictionary as a form of dialectal material presentation. The article outlines the main stages of emergence of ideographic dialectal dictionaries in Ukrainian linguistics, the theoretical aspects of working out the method of compilation thereof. Emphasis has been placed on the importance of professor M.V. Nykonchuk's scholarly legacy in the area of compiling ideographic dictionaries based on dialectal material. His experience is extremely valuable for researchers who make attempts at fixing and presenting recorded lexical material as much as it is possible. The article provides a brief overview of dialectal works published in the previous decades. According to the author, presentation of dialectal lexical material in the form of an ideographic dictionary allows to expand the scope of a traditional, interpretive dialectal dictionary and to preserve all the recorded information.

Keywords: dialectal lexicography, differential dictionary, ideography, ideographic dialectal dictionary, thematic dictionary, semantic relations

Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. позначений активним розвитком української діалектної лексикографії. Розширення емпіричного підґрунтя діалектології актуалізувало фіксування лексичних одиниць у лексикографічних працях різних типів. Як зазначає П.Ю. Гриценко, „Поняття *діалектний словник* сьогодні об'єднує праці, які суттєво відрізняються своїми засадами. Ці відмінності можуть стосуватися: а) кола носіїв діалекту, чие мовлення репрезентоване у словнику (словник ідіолекту – одного діалектоносія...; ~ говірки; ~ групи говірок; ~ наріччя; ~ діалектної мови); б) наявності чи відсутності обмежень у репрезентації лексики

говірок. Репрезентація усієї записаної в говірках лексики відносить такий словник до типу *повного* словника; при цьому *повний* словник не означає вичерпний, а лише такий, за межі якого не виведено елементи, спільні з лексикою літературного ідіому” (Гриценко 2005, 13). Українська діалектна лексикографія дуже різноманітна; на тлі словників диференційного тлумачного типу виділяються словники етнолінгвістичні, діалектно-етнографічні, фразеологічні, епідигматичні тощо; особлива група лексиконів – ідеографічні діалектні словники.

Ідеографію визначають як „напрямок лексикографії, що тематично впорядковує лексикон мови й подає його у словниках-тезаурусах” (Селіванова 2006, 172–173). Українська, як, власне, і світова, ідеографія „започаткувала напрямок комплексного вивчення історії мовомислення, зосередженого навколо втілення ідей певних часових періодів та словесного відтворення архетипів культури. Укладачі ідеографічних словників показали переваги систематизування словесного матеріалу навколо смислових доміант (ідей, понять, концептів, архетипів) в окресленні шляхів пізнання світу людиною” (Сніжко 2016, 41). Мовознавці розглядають ідеографічний словник „крізь призму картини світу, яка у свідомості будь-якого носія мови є абсолютно тотожною до його середовища та мовного вираження” (Демчик 2013, 51). Так, наприклад, читач першого тому „Ідеографічного словника болгарської мови” (**ИДРБЕ**), який охоплює невелику частину лексики (літери А – Д), «отримує цілком адекватне уявлення про змістове багатство всього лексикону, до того ж не лише у власне лексичному, а й в етнокультурному плані” (Толстая 2013, 199), оскільки джерелами **ИДРБЕ** послужили опубліковані словникові матеріали, етнографічні описи, записи багаторічних діалектологічних експедицій, архівні матеріали (список джерел налічує близько ста позицій).

Загалом ідея тематичного (або як його ще називають – ідеографічного, ідеологічного, систематичного) словника не нова. Ідеографічна лексикографія має багату традицію в зарубіжному мовознавстві. Варто згадати праці П.М. Роже, Е. Блана, П. Буасьєра, Х. Касареса, Ю.М. Караулова, В.В. Морковкіна, О.С. Баранова, Н.Ю. Шведової та ін. Заслугове на увагу досвід болгарських мовознавців Ст. Стойкова, М. Младенова, Т. Бояджієва та ін. у створенні ідеографічних словників, зокрема діалектних.

У колективній монографії „Украинский семантический словарь. Проспект” (**УСС**) представлено огляд наукових праць з теорії та практики ідеографії, зокрема наголошено на важливості дослідження структури синоптичних схем ідеографічних словників задля вибору методики побудови тезауруса.

В основу побудови ідеографічних словників покладено лексико-семантичні ознаки та смислові відношення слів мовної системи. Звичною є алфавітна побудова словника, але „алфавітний принцип, при всій його зручності й універсальності, не дає змоги продемонструвати системність лексики. ... автори тлумачних алфавітних словників за допомогою посилань відтворюють деякі лексичні зв'язки. Однак алфавіт все-таки розриває семантично споріднені слова” (Середницька 2007, 266).

Ідеографічний словник має ономазіологічне спрямування: від понять до слів. Його реєстровими одиницями є поняття, кожному з яких підпорядкована словникова стаття – множина слів, які виражають це поняття в мові.

І. Сабадош зауважує: „У тематичних словниках відображені результати пізнання людиною об’єктивного світу, а також відношення між лексичними одиницями мови: родо-видові, синонімічні, антонімічні та ін. Ці словники бувають універсальні, тобто такі, що охоплюють лексику, яка стосується всієї поняттєвої системи ..., і спеціальні, що містять лексику якої-небудь однієї тематичної групи” (Сабадош 2003, 206).

Для створення тематичного словника лексикограф обирає окремий фрагмент дійсності (тему), що членується на окремі сегменти – підтеми, поняття.

Структурно діалектний ідеографічний словник складається з таких основних частин: список обстежених населених пунктів, тематична частина – презентований діалектний матеріал та його індекс (показчик слів і словосполучень, що містяться в тематичній частині). Матеріали локалізовані відсиланням до окремих населених пунктів, рідше – адміністративних районів, географічних регіонів. До списку пронумерованих населених пунктів нерідко додається ще й карта обстеженої території, на якій зазначені номери відповідних населених пунктів, поданих у списку обстежених населених пунктів (Сабадош 2003, 206–207).

Важливою рисою ідеографічного словника є багатоступеневе розташування слів. Розміщення поряд споріднених за змістом слів у словнику ґрунтується на списку понять. Словникова стаття може розпочинатися з назви поняття, яке наповнене словами, з якими воно може сполучатися в тій чи тій тематичній групі, тобто дається уявлення про семантичне поле цього поняття. Ця стаття є близькою до семантичного поля, а всередині неї виділено синонімічні ряди, антонімічні пари, групи похідних дієслів.

В українській діалектній лексикографії відомий досвід укладання тематичних спеціальних словників. Свого часу І. Зілинський мав задум створити Лінгвістичний атлас Галичини. Зібраний за його питальниками діалектний матеріал згодом опрацював і підготував до друку у вигляді матеріалів тематичного словника „*Studia nad dialektologią ukraińską i polską*” М. Карась у Ягеллонському університеті (**Studia**). Структура цієї праці така: подано список назв населених пунктів, власне діалектні матеріали, словник діалектизмів, алфавітний індекс опрацьованих лексем. Уміщено також шість лінгвістичних карт як ілюстрацію тих можливостей, які дає для лінгвістичної географії викладений у праці матеріал.

Популярності в українській діалектології набули праці М.В. Никончука, створені за принципом ідеографічного упорядкування матеріалу. Дослідник усе своє наукове життя дбав про максимальну повноту джерельної бази для досліджень з української діалектології. У цій галузі він знаний передовсім як ґрунтовний лексиколог, адже переважна більшість праць у його науковому доробку стосується вивчення (фіксації, систематизації, аналізу) лексики, зокрема поліської. Він обстежив близько півтисячі поліських говірок, що охоплюють територію восьми областей трьох країн – України, Білорусі та Росії. За кілька десятиліть польової роботи йому вдалося зібрати велику картотеку поліської лексики. І тоді перед дослідником гостро постала проблема вибору формату представлення діалектного слова. М.В. Никончук був прихильником лінгвогеографічного методу репрезентації діалектного матеріалу, який вважав максимально інформативним. На жаль, підготовка та друк лінгвістичного атласу

в той час була справою нелегкою і досить трудомісткою. Дослідник віднайшов доступний спосіб збереження записаної в експедиціях інформації, перевівши зібраний для атласів матеріал у лексикографічний формат, створивши регіональний словник. Безперечно, М.В. Никончук усвідомлював, що таке переформатування діалектного матеріалу дещо зневизначило його просторові характеристики, ареальні відношення в досліджуваному континуумі. До того ж, традиційний регіональний діалектний словник має багато обмежень і застережень щодо формування реєстру і структури словникових статей. Щоб не втратити бодай одну незначну особливість, для когось, можливо, непримітну деталь, він шукав способу якомога повніше представити увесь зібраний матеріал. Його прагнення зберегти максимально всю здобуту інформацію про кожну номінативну одиницю (формальну структуру, семантику, інколи – особливості функціонування, локалізацію) і, що не менш важливо, – опублікувати працю, удоступнивши матеріали іншим дослідникам, підштовхнуло його до цього незвичного експерименту.

Автор запропонував оригінальне представлення своїх записів – матеріал подати за тематичними групами в алфавітному порядку, даючи точну локалізацію кожного слова. Таких збірників лексики професор М.В. Никончук опублікував п'ять: *Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)* (1979), *Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся* (1985), *Ендемічна лексика Житомирщини. Методичні рекомендації для вчителів* (1989), *Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов* (1990), *Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов* (1990; три останні – у співавторстві з О.М. Никончуком). Про працю *Матеріали до лексичного атласу української мови (правобережне Полісся)* С.М. Толстая зазначила, що це не традиційний діалектний словник, до якого ми звикли, але й не атлас, бо тут немає лінгвістичних карт, та зміст праці дозволяє визнати її тим і тим одночасно (Толстая 1982, 350). Публікація *Матеріалів до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)* „розірвала зачароване коло неможливості представлення географії лексики і семантики з орієнтацією на картографічний формат чи його аналог. Практика показала, що запропонований М.В. Никончуком прийом презентації матеріалу виявився оптимальним щодо точності відтворення структурних і семантичних особливостей кожної номінативної одиниці (зрідка – навіть з наведенням мінімальних контекстів слововживання) та географії явищ” (Гриценко 2005, 27).

Сам автор по-різному визначав жанр своїх праць, зауваживши у вступі до книги „Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов”, що „у світ випускається нова лексико-тематична монографія із серії поліського словництва, присвячена транспортній лексиці”, а відрізняється від попередніх праць тим, що подає „лексико-семантичний фактаж не лише з правобережнополіського діалекту, доповнений лексико-семантичними даними із суміжних територій української та білоруської мов, а охоплює весь відомий авторам ономазіологічний матеріал тематичної групи транспорту східнослов'янських мов” (Никончук 1990, 3).

Порівняймо інформативність традиційного діалектного словника диференційного типу, наприклад, „Словника поліських говорів” П.С. Лисенка (Лисенко 1974)

з представленням матеріалу в оригінальних працях М. Никончука. Наприклад, словникову статтю **батіг** ‘прикріплений до держака мотузок або ремінець, яким поганяють тварин’ у книзі „Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов’янських мов» подано так: відповідно до генетичного принципу вміщено назви цієї реалії: *пуга, батіг* і низка фонетичних варіантів (*батыг, батіх, бакіх, баті* та ін.), *бич, посвіст, поцяг, джукла, кнут, малахай, карбач, бізун, бікур, байч, канчук* (Никончук 1990, 174). Усі лексеми паспортизовано. Допомогає в пошукові потрібної лексеми покажчик слів у кінці книги. Формат традиційного словника не дозволяє подати всього семантичного і лексичного розмаїття говору. Не всі лексеми потрапляють до реєстру, ареалогію лексеми і генетичне гніздо за словником теж відтворити складно. Відповідно, у „Словнику поліських говорів” П. Лисенка вокабули **батіг** не знаходимо, однак є стаття **пуга** з ілюстраціями та локалізацією (Лисенко 1974, 177).

Наскільки повно дають ареалогічну характеристику окремому мовному явищу лінгвістичний атлас та ідеографічний словник, можна побачити на прикладі праць М.В. Никончука „Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)” та „Лексичний атлас Правобережного Полісся”. Так, у „Матеріалах до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)” у тематичній групі „Рельєф. Водоймища” сему ‘місце, де починається річка’ представлено так:

„почáток 97, 101, ...¹, *начáло* 14–21, ..., *начáток* 276–278, ..., *зачáток* 276–278, ...,
вітік 293, 378, ...,
край 344, ...
волока 129–134, ...,
урів ч.р. 232, ...,
верх 98, *в’ершóк* 10, 30, *варшóк* 84, ..., *верх’ів’я* с.р. 411, 423, *верхав’іє* 31–35, ..., *верхóвина* 453, *в’ерхавішче* с.р. 4–6, *вершинá* 420, *вершіна* 304, ..., *верш’іна* 178, ...,
головішче с.р. 384–386,
горловіна 339, ...,
б’эраг 9, 10, 30 (*р’эчка в’іхóд’іт’ з б’эрага* 10),
г’ірлó с.р. 108, ...,
руслó с.р. 1, 143, ...,
боли’чатка 235, ...,
крин’ічноїє мéсто 44, 45, ..., *кр’ін’ічов’іна* 100, 102, ...” (Никончук 1979, 33–34).

Далі в статті зазначено, що в багатьох говірках назва відсутня, у частині говірок інформанти вказують, де починається річка (з *доліни*, з *болóта* тощо). Слова подано в транскрипції, є граматичні ремарки – зазначення категорії роду в окремих випадках. У традиційному діалектному словнику такі близькі за значенням лексеми були б розташовані далеко одна від одної, зважаючи на

¹ Повний перелік номерів населених пунктів не наводимо. Підкреслення населеного пункту передаємо за оригіналом; воно означає, що в статті є повторення: слово має лексичний синонім або в цьому пункті має деривативні, демінутивні чи фонетичні паралелі.

алфавіт. Цьому номену присвячено карту № 10 „Назви для місця, де починається річка” в „Лексичному атласі Правобережного Полісся” (Никончук 1994), на якій скартографовано назви, які найчастіше вживаються в говірках Правобережного Полісся, зокрема: *поч'аток, начало, начаток, вытокъ, вьршіна* та ін. Усе лексичне розмаїття семи ‘місце, де починається річка’ представлене в індексі, доданому до карти, яка дає уявлення про географію цієї назви. На карті чітко окреслено ареали, утворені лексемами *урів, волока, б'эраг, головшиче*. Як бачимо, ідеографічні словники дають досить широке представлення лексичного матеріалу, а в лінгвістичному атласі не всі лексеми надаються до картографування, хоча суттєво унаочнюють уявлення про територіальне поширення явища.

Розвинуту М.В. Никончуком форму представлення діалектного слова у вигляді ідеографічного словника продовжили діалектологи на матеріалі говірок з інших теренів України: І.В. Сабадош, Т.П. Терновська, В.Л. Конобродська, І.В. Гороф'янюк, Г.П. Краєвська, В.М. Бережняк, П.Ф. Романюк.

Діалектні матеріали, підготовлені за такою методикою, були опубліковані в „Українському діалектологічному збірнику. Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової”, зокрема: „Лісосплавна лексика українських говорів Карпат” І. Сабадоша (Сабадош 1997), „Ковальська лексика українських говорів” Т. Терновської (Терновська 1997), „Номінація поліського поховального обряду. Г” В. Конобродської (Конобродська 1997) та „Лексика східнополіських гончарів” В. Бережняк (Бережняк 1997). Ці матеріали невеликі за обсягом, але досить інформативні.

І. Сабадош представив лісосплавну лексику (лексику, що пов'язана з плотовим лісосплавом, і лексику, що відбиває сплав лісу розсипом), зібрану ним у 1970–1971 рр. у 84 населених пунктах Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей. У межах мікрогруп лексика розміщена за реалемним принципом. До публікації додано картосхему мережі обстежених говірок та список обстежених населених пунктів.

Т. Терновська подала матеріали, зібрані в спеціальних експедиціях у різних українських діалектних зонах у 1972–1977 рр. у 260 населених пунктах (карту мережі додано) за спеціально укладеною ілюстрованою програмою (**Програма**).

В. Конобродська репрезентувала матеріали про поліський поховальний обряд, зібраний упродовж 1982–1992 рр. за мережею Поліського етнолінгвістичного атласу (**Сборник**). До мережі обстеження увійшли українські й білоруські говірки. Питальник, за яким записано матеріал, охоплює понад 200 питань, „частина з яких спрямована на вияв власне номінативної сторони обряду, а частина – на фіксацію акціональної, предметної, ритуальної сторін” (Конобродська 1997, 428). До публікації додано карту мережі обстежених говірок та список обстежених населених пунктів.

В. Бережняк представила матеріал, зібраний у східнополіських гончарних центрах упродовж 1990–1995 років за спеціальною програмою, що охоплювала 250 питань. Авторка зауважила, що навіть у досі знаних гончарних центрах, які продовжують функціонувати, багато реалій не збереглося, втрачено назви значної кількості спеціальних термінів.

Логічним продовженням серії українських публікацій за методикою М.В. Никончука є праці „Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до

Лексичного атласу української мови” І.В. Гороф’янюк (2012) та „Народновиробнича термінологія центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови” Г.П. Краєвської (2018).

У цих працях, на відміну від попередніх, розміщено лінгвістичні карти, чим підтверджено заявлену в назві тезу, що це „матеріали до Лексичного атласу української мови”.

Зокрема, І.В. Гороф’янюк представила записані у 2006–2008 роках у 94 населених пунктах Вінницької обл. флорономени; записи зроблено за спеціальним питальником, укладеним свого часу О.А. Малахівською. У питальнику 1305 позицій, а корпус зафіксованих флорономенів центральноподільських говірок налічує 5500 номінативних одиниць (без урахування фонетичних та акцентних варіантів). Представлена ботанічна лексика „презентує тематичну групу як складне структурне ціле, що об’єднує назви сільськогосподарських культур, плодкових і ягідних рослин, родові / видові назви, назви різновидів і сортів, морфологічних частин рослин, назви площ, на яких ростуть або росли рослини, назви етапів онтогенезу сільськогосподарських культур, назви виробів з рослинної сировини” (Гороф’янюк, 9), тобто охоплено поняття, що виходять за межі власне рослинного світу. Авторка подала 40 лінгвістичних карт для зіставлення з тематично відповідними картами „Атласу української мови” та „Атласу ботанічної лексики української мови” І.В. Сабадоша. Структурно (і для зручності користувачів) у книзі, окрім власне матеріалів, подано мережу обстежених населених пунктів, словопоказчик назв, реєстр лінгвістичних карт та список інформантів.

Г.П. Краєвська об’єктом дослідження обрала термінологію традиційних народних ремесел. Матеріал авторка записала за спеціальним питальником (1113 питань, що мають підпункти), побудованим за тематичним принципом, де представлено лексику теслярства, столярства, стельмаства, бондарства, ковальства, плетіння і каменярства. Як і в праці І.В. Гороф’янюк, питальником охоплено чимало понять, що виходять за межі народних ремесел, зокрема, окрім назв ремесел, представлено назви майстрів, їхніх помічників; найближчого родинного оточення; місця, де працює майстер; назв інструментів та процесів; видів матеріалу; виробів та їх частин. Реєстр цього тематичного словника становить 635 словникових статей. У ньому представлено акцентуаційні, фонетичні, словотвірні, лексичні, граматичні варіанти. У праці вміщено 14 лінгвістичних карт, а також карту обстежених населених пунктів та 7 карт, які репрезентують поширення подільських традиційних народних ремесел. Окрім власне словникової частини та карт, у книзі Г.П. Краєвської представлено 40 текстів спонтанного діалектного мовлення, тематика яких не виходить за межі сфери традиційних народних ремесел і в яких респонденти пояснюють та коментують окремі номени. Маніфестовано також 70 фразеологізмів, у яких закарбувалася лексика, пов’язана з аналізованими ремеслами. Важливо, що в книзі подано програму-питальник, за яким зібрано матеріал. Є також довідкова інформація: індекс аналізованих лексем та мережа обстежених населених пунктів.

Згадані вище ідеографічні словники засвідчують пошуки діалектологами форм і методів представлення діалектного матеріалу, які задовольняли б прагнення дослідників діалектного мовлення точно відтворити зібраний матеріал. Аналізовані

ідеографічні словники, де матеріал уміщено за принципом від значення до слова, де семми об'єднано в лексико-тематичні групи, дають підстави стверджувати, що такий формат упорядкування та експлікації діалектного матеріалу дає можливість ширше показати ареалогію побутування лексеми та її фонетичних варіантів, представити зв'язки між лексемами. Реєстри таких праць часто значно ширші, порівняно з традиційними словниками. І хоча тривалий час діалектологи вважали диференційний принцип побудови діалектологічних словників найбільш економним і раціональним, однак спроби представити діалектний матеріал в іншому форматі засвідчили перспективність інших методів. Отже, українська діалектна лексикографія на початку XXI століття розвивається традиційно із використанням уже випробуваних попередниками та залученням новітніх методик, і є цінним надбанням для всієї славістики.

Література

- Бережняк В. (1997), *Лексика східнополіських гончарів* [Berezhniak V., *Leksyka shkhidnopoliskikh honchariv*], [в:] *Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової* [Ukrainskyi dialektolohichnyi zbirnyk: Kniha 3. Pamiati Tetiany Nazarovoї], Київ, с. 459–468
- Гороф'янюк І.В. (2012), *Ботанічна лексика центральнопідільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови* [Horofianiuk I.V., *Botanichna leksyka tsentralnopodilskykh hovirok: Materialy do Leksychnoho atlasu ukrainskoї movy*], Вінниця.
- Гриценко П.Ю. (2005), *Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти)* [Hrytsenko P.Yu., *Ukrainska dialektna leksyka: realnist i opys [deiaiki aspekty]*], [в:] *Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції* [Dialektna leksyka: leksykolohichnyi, leksykohrafichnyi ta linhvoheohrafichnyi aspekty. Materialy dopovidi Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii], Глухів, с. 5–33.
- Гриценко П.Ю. (2007), *Осягнення слова: професор Микола Васильович Никончук* [Hrytsenko P.Yu., *Osiahnienia slova: profesor Mykola Vesiliovich Nykonchuk*], [в] *Професор Микола Васильович Никончук: Матеріали до бібліографії вчених*, упоряд. і авт. вступ. ст. П.Ю. Гриценко, [Profesor Mykola Vesiliovich Nykonchuk: Materialy do bibliografii vchenykh, uporiad. I avt. vstup. st. P.Yu. Hrytsenko], Київ, с. 3–47.
- Демчик І.Л. (2013), *Діалектний ідеографічний словник: особливості укладання та побудови* [Demchuk I.L., *Dialektnyi ideohrafichnyi slovnyk: osoblyvosti ukladannia ta pobudovy*], „Science and Education a New Dimension: Philology”, І(2), Issue 11, Nov., с. 51–55
- ИДРБЕ**, *Идеографски диалектен речник на българския език*, гл. ред. В. Радева [Ideografski dialekten rechnik na blgarskiiа ezyk, gl. red. V. Radeva], т. 1: А–Д (A–D), София, 2012.
- Конобродська В. (1997), *Номінація поліського поховального обряду* [Konobrodaska V., *Nominatsiia poliskoho rokhovalnoho obiadu*], I, [в:] *Український діалектологічний збірник* [Ukrainskyi dialektolohichnyi zbirnyk], кн. 3: *Пам'яті Тетяни Назарової (Pamiati Tetiany Nazarovoї)*, Київ, с. 428–458.
- Лисенко П.С. (1974), *Словник поліських говорів* [Lysenko P.S., *Slovnyk poliskykh hovoriv*], Київ.

- Никончук М.В. (1979), *Матеріали до Лексичного атласу української мови [Правобережне Полісся]* [Nyonchuk M.V., *Materialy do Leksychnoho atlasu ukrainskoi movy [Pravoberezhne Polissia]*], Київ.
- Никончук М.В. (1985), *Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся* [Nyonchuk M.V., *Silskohospodarska leksyka Pravoberezhnoho Polissia*] Київ.
- Никончук М.В. (1994), *Лексичний атлас Правобережного Полісся* [Nyonchuk M.V., *Leksychnyi atlas Pravoberezhnoho Polissia*], Київ.
- Никончук М.В., Никончук О.М. (1990а), *Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов* [Nyonchuk M.V., Nyonchuk O.M., *Budivelna leksyka Pravoberezhnoho Polissia v leksyko-semantichnii sistemii skhidnosovianskikh mov*], Житомир.
- Никончук М.В., Никончук О.М. (1989), *Ендемічна лексика Житомирщини* (Nyonchuk M.V., Nyonchuk O.M., *Endemichna leksyka Zhitomirshchynu*), Житомир.
- Никончук М.В., Никончук О.М. (1990б), *Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов* (Nyonchuk M.V., Nyonchuk O.M., *Transportnaia leksyka pravoberezhnoho Polissia v sistemii skhidnosovianskikh mov*), Київ.
- Програма**, Шарпило Б.А., Терновська Т.П. (1973), *Програма збирання матеріалів для вивчення лексики металооброблення в українській мові* [Sharpilo B.A., Ternovska T.P., *Prohrata zbyrannia materialiv dlia vivchennia leksyky metaloobrablennia v ukrainskii movi*], Ворошиловград.
- Сабадош І. (2003), *Зведений тематичний словник як вид лексикографічної праці* [Sabadosh I., *Zvedenyi tematycheskyi slovnyk yak vid leksykohrafichnoi pratsi*], [в:] *Волинська-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем* [Volin-Zhytomirshchyna: *Istoryko-filolohichnyi zbirnyk z rehionalnykh problem*], № 10, Житомир, с. 206–211
- Сабадош І.В. (1997), *Лісославна лексика українських говорів Карпат. Український діалектологічний збірник* [Sabadosh I., *Lisoslavna leksyka ukrainskykh hovoriv Karpat. Ukrainskyi dialektolohichnyi zbirnyk*], кн. 3: *Пам'яті Тетяни Назарової* [Pamiaty Tetiany Nazarovoї], Київ, с. 343–398.
- Сборник**, *Полесский этнолингвистический сборник* [Poleskii etnolingvisticheskii sbornik], Москва, 1983.
- Селіванова О. (2006), *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія* [Selivanova O., *Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia*], Полтава.
- Середницька А. (2007), *Ідеографічні словники та перспективи їхнього використання (на матеріалі ідеографічного словника дієслів переміщення сучасної української мови)* [Serednitska A., *Ideohrafichni slovnyki ta perspektyvy ikhnoho vykoristannia [na materialii ideohrafichnoho slovnyka dieslivperemishchennia suchasnoi ukrainskoi movy]*], [в:] *Теорія і практика викладання української мови як іноземної* [Teoria i praktyka vikladdannia ukrainskoi movy yak inozemnoi], вип. 2, с. 266–271.
- Сніжко Н. (2016), *Українська ідеографія: історія, сучасний стан та перспективи, „Українська мова“* [Snizhko N., *Ukrainska ideohrafiia: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvu, „Ukrainska mova“*] № 3, с. 28–43.
- Терновська Т. (1997), *Ковальська лексика українських говорів* [Ternovska T., *Kovalska leksyka ukrainskikh hovoriv*], [в:] *Український діалектологічний збірник* [Ukrainskyi dialektolohichnyi zbirnyk], Книга 3. *Пам'яті Тетяни Назарової (Pamiaty Tetiany Nazarovoї)*, Київ, с. 399–427.

- Толстая С.М. (2013), [Рец.:] *Идеографски диалектен речник на българския език*, гл. ред. В. Радева, т. 1: А–Д. София: Български бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия, 2012, 1055 с. [Tolstaia S.M., [Rets.] *Ideografski dialekten rechnik na blgarskiia ezuk*, gl. red. V. Radeva, t. I: A-D, Sofia: Blgarski bestsel’r – Natsionalen muzei na blgarskata kniga i poligrafia, 1055 s.], „Rocznik Slawistyczny”, t. LXII, с. 197–205.
- Толстая С.М. (1982), *Об одном опыте ареального исследования полесской лексики* [Tolstaia S.M., *Ob odnom опыте arealnogo issledovanija poleskoi leksiki*], [в:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1980*]*Obshcheslavianskii lingvisticheskii atlas. Materialy i issledovanija. 1980*], Москва, с. 350–360.
- УСС, Пешчак М.М., Клименко Н.Ф., Карпиловская Е.А., *Украинский семантический словарь. Проспект* [Peshchak M.M., Klymenko N.F., Karpilovskaia E.A., *Ukrainskyi semanticheskyi slovar. Prospekt*], Киев, 1990.
- Studia**, *Studia nad dialektologią ukraińską i polską* (z materiałów b. Katedry języków ruskich UJ), opracował i przygotował do druku M. Karaś, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze” 1975, z. 44.

Justyna Kobus

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej

ORCID: 0000-0002-4094-2743; e-mail: jusper@amu.edu.pl

Wialnia i młynek w języku mieszkańców wybranych wsi wielkopolskich

Abstrakt: W artykule podjęto problem relacji nazwa–desygnat na przykładzie nazw maszyn do czyszczenia oraz sortowania zboża. Analizy opierają się głównie na materiale wielkopolskim z odwołaniami do źródeł z innych regionów. Pozyskane współcześnie dane terenowe zostały zestawione z danymi *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski*, co pozwoliło wykazać zmiany zachodzące w zakresie badanych nazw.

Słowa kluczowe: gwara, język mieszkańców wsi, nazwa, desygnat

Abstract: *Wialnia and młynek in the language of the inhabitants of selected Greater Poland villages.* The article discusses the name-designate relation by resorting to the example of names of machines: aerial separator and grain sorter. The analyses are based mainly on material collected in Greater Poland with reference to sources from other regions. The recently collated field data are juxtaposed with data from *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (Atlas of Great Poland's language and folk culture) which made it possible to demonstrate changes in the names in question.

Keywords: dialect, language of the villagers, name, designate

Studia dialektologiczne – już od początków istnienia tej gałęzi językoznawstwa – są ściśle związane z etnografią; jest to oczywisty fakt, który coraz częściej o sobie przypomina podczas prac terenowych. Szczególne znaczenie etnografii ujawnia się w trakcie badania dotyczącego rzeczy i czynności wychodzących z użycia. Współcześnie informatorzy udzielają coraz mniej precyzyjnych odpowiedzi, z większą częstotliwością można też zauważyć brak rozróżnienia nazwy i odpowiadającego jej desygnatu. W świetle takich obserwacji niezwykłej wagi nabiera szczegółowa znajomość badanego tematu.

W artykule zaprezentuję dwie dawne maszyny o zróżnicowanym zastosowaniu, których nazwy często stosowane są wymiennie. Mam na myśli maszynę do oczyszczania ziarna z plew oraz maszynę do segregacji ziarna na pełnowartościowe i gorsze (tzw. *poślad*). Chodzi o nazwy z pola tematycznego PRACA, konkretnie zaś o leksemy *wialnia/wiejnia* oraz *młynek*. Ich funkcjonowanie jest o tyle interesujące, że często stosowane są na określenie tego samego typu maszyny, innym razem wyraźnie różnicują nazywane desygnaty.

Dotychczas wspomniane maszyny nie były przedmiotem szczegółowych badań. Zwykle dialektolodzy pytali o jedną z nich (najczęściej o maszynę do czyszczenia ziarna z plew). Wyniki badań można znaleźć m.in. w *Atlasie językowym Śląska* (dalej: AJS), *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski* (dalej: AJKLW), *Atlasie gwar Mazowieckich* (dalej: AGM); informacje na ten temat można także wyszukać w niektórych słownikach gwarowych, np. *Mały słownik gwar polskich* (Wronicz 2010), *Słownik gwary orawskiej* (Kąs 2011), *Słownik gwar Lubelszczyzny...* (Pelcowa 2012), *Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej* (Sierociuk 2019) czy w niektórych monografiach (np. Irminy Judyckiej [1961]). Większość wymienionych opracowań nie dotyczy jednak materiału najnowszego, ani też nie przedstawia uwikłania interesujących nas nazw i desygnatów w oddziaływania pozajęzykowe.

Przywoływany przeze mnie najnowszy wielkopolski materiał (zob. tabela 2) pochodzi z kilku wsi regionu, wśród których punktami głównymi są 4 miejscowości, mianowicie: Adamów (gm. Golina, pow. Konin)¹ – wschodnia Wielkopolska, Baranówko i Sowinki (gm. Mosina, pow. Poznań, traktowane jako 1 punkt badawczy)² – środkowa Wielkopolska, Bukówiec Górny (gm. Włoszakowice, pow. Leszno, punkt 74 AJKLW)³ – południowa Wielkopolska, Dąbrówka Wielkopolska (gm. Zbąszynek, pow. Świebodzin, punkt 45 AJKLW)⁴ – zachodnia część regionu. Materiał z punktów głównych w miarę możliwości uzupełniam danymi pozyskanymi w innych wsiach, głównie przy okazji eksploracji do gwarowych projektów edukacyjnych, zatem z okolic Czerniejewa w powiecie gnieźnieńskim (zob. Kobus, Stępień 2018) i z powiatu kolskiego (zob. Osowski 2018). Analizy prowadzę zgodnie z zasadą przyjętą w Pracowni Dialektologicznej UAM.

Materiały gwarowe dostarczają poświadczeń, które – po głębszej analizie – trudno jest uporządkować. Myślę tu nie tylko o współczesnych danych wielkopolskich, ale ogólnie o dostępnych źródłach dialektologicznych. W *Małym słowniku gwar polskich* odnotowane zostały dwie nazwy o zbliżonym (praktycznie zaś tym samym) znaczeniu: *młynek* ‘maszyna do czyszczenia ziarna; wialnia’ oraz *wiejnia* ‘maszyna do czyszczenia zboża’. Obydwie nazwy zostały poświadczone (obok Mazowsza i Małopolski) w Wielkopolsce, przy czym druga z nich – *wiejnia* – wystąpiła w Kramsku koło Konina, Wielkopolska południowo-wschodnia; przy *młynku* podano ogólnie Wielkopolskę. Obok AJKLW, AJS mapuje nazwy ‘młynka do wiania zboża’ (m. 133, t. II). Problematykę związaną z tym zagadnieniem porusza także AGM, w którym znajdziemy mapę 175 ‘sita w wialni’ (t. IV). Pozostałe dzieła atlasowe nie podjęły tematu eksplorowanego w tym artykule.

Ciekawostką mogą być zapisy, które odnaleźć można w monografii I. Judyckiej. Badaczka przywołuje cztery nazwy wariantywne, tj. *wialnia*, *wiewalnia*, *wiewka*, *wiew-*

¹ Informatorzy: MaZ – kobieta ur. 1941, PuB – mężczyzna ur. 1942, PuA – kobieta ur. 1947, KuW – mężczyzna ur. 1952.

² Informatorzy: MiZ – mężczyzna ur. 1926, RaA – mężczyzna ur. 1931, MiJ – mężczyzna ur. 1964, MiG – kobieta ur. 1966.

³ Informatorzy: SoW – kobieta ur. 1920, SzJ – mężczyzna ur. 1925, MiP – kobieta ur. 1929, BaK – kobieta ur. 1947, MaM – kobieta ur. 1948, MaH – mężczyzna ur. 1955, WoS – mężczyzna ur. 1959, WoM – kobieta ur. 1959.

⁴ Informatorzy: NiA – kobieta ur. 1924, NiŁ – kobieta ur. 1929, DuM – kobieta ur. 1929, GoS – mężczyzna ur. 1939, DuR – kobieta ur. 1955, WiW – mężczyzna ur. 1955, SeZ – mężczyzna ur. 1962.

nik oraz nazwę ‘młynka do czyszczenia ziarna’ – *wiatrówka*. Nieco inna definicja, zawierająca określenie *młynek*, sugeruje, że trzy pozostałe urządzenia odróżniają się od owej *wiatrówki*. Trudno jednak wychwycić ewentualne różnice semantyczne z uwagi na brak jakichkolwiek kontekstów czy dodatkowych opisów dla tych przykładów.

Interesującym kontekstem dla naszych rozważań są dane ze słowników J. Kąsia, J. Sierociuka i H. Pelcowej, dotyczące odpowiednio gwary orawskiej oraz gwary okolic Łukowa, jak i ogólnie Lubelszczyzny. I tak na Orawie zanotowano nazwy maszyny służącej do oddzielania ziarna od plew: *wiejacka* ‘2. maszyna do wiania zboża, napędzana ręcznie’, *wiejak/wiejaki* to samo co WIEJACKA w zn. 2, *młynek/młynki* to samo co WIEJACKA w zn. 2, *trzepaki* to samo co WIEJACKA w zn. 2. Z kolei w gwarach lubelskich H. Pelcowa wymienia następujące nazwy ‘maszyny do oczyszczania zboża, oddzielania ziarna od plew’: *buczek*, *młyneczek polski*, *młynek*, *wialnia*, *wialnica*, *wiejka*, *wijalka*, *źmijka*. Zaś w okolicach Łukowa J. Sierociuk współcześnie odnotował *wialnię*, *trenek* i *młynek* jako nazwy ‘maszyny do czyszczenia (wiania) zboża’.

W dziełach tak wielu badaczy nie spotyka się rozgraniczenia na maszynę służącą do oczyszczania ziarna zbóż z plew i nasion chwastów oraz na taką, która ziarno segreguje na lepsze, nadające się do siewu i gorsze, przeznaczone na paszę. Inaczej niż jest to we współczesnych badaniach wielkopolskich, w których sytuacja taka nie jest rzadkością. Co więcej, w słowniku H. Pelcowej umieszczona została ilustracja 35 przedstawiająca opisywany desygnat, który w Wielkopolsce także jest maszyną do oczyszczania ziarna z plew, ale nazwa jest związana ze sposobem pracy tegoż urządzenia – z wianiem (wykorzystywanie podmuchu).

Zanim przejdę do analizy współczesnych danych wielkopolskich, sprawdzę, jakie nazwy można znaleźć w AJKLW dla współcześnie badanych punktów lub ich okolicy. W AJKLW nazwy badanego desygnatu zostały przedstawione na m. 305 i 306 (zob. AJKLW–II), i dotyczą nazw maszyny wykorzystywanej do czyszczenia zboża. Nie ma w atlasie mapy dla nazw maszyny, której używano do presortowania ziaren. Ponadto w AJKLW–II zawarto szczegółowy podział tychże maszyn w zależności od liczby sit (zob. tabela 1.).

Jak wynika z wyekscerpowanego materiału już zespół AJKLW zanotował pewne rozbieżności podkreślające różnice między maszynami, ale i wariantywność nazewnictwa. W punkcie 45 natomiast nazwy obydwu maszyn są identyczne.

Porównajmy te dane ze współcześnie pozyskanymi poświadczeniami (zob. tabela 2.). We współczesnych badaniach pytano o ‘maszynę do czyszczenia ziarna z plew’ oraz o ‘maszynę do sortowania ziarna’.

Na podstawie wyselekcjonowanego materiału zaobserwować można kilka problemów. Po pierwsze, dane nie stanowią zbyt obszernego zbioru nazw, co w połączeniu z reakcją informatorów na konkretne pytania pozwala wnioskować m.in. o braku ich wiedzy na temat obydwu desygnatów i ich nazw zwłaszcza w pokoleniu III; niektóre odpowiedzi sugerują, że informatorzy nie rozróżniają obydwu przedmiotów albo też nie funkcjonowały one w ich gospodarstwie (może nawet wsi).

Najbardziej przejrzystą sytuację widać w Adamowie. Tu precyzyjnie rozkłada się podział na desygnaty i ich odrębne nazwy – mamy więc odpowiednio *wiejnię* do czyszczenia ziarna z plew oraz *młynek* segregujący ziarno na lepsze i gorsze. Sytuacja taka powtarza się w obydwu zbadanych pokoleniach.

Tabela 1. Nazwy ‘maszyny do czyszczenia ziarna bez sit lub z jednym sitem’ (m. 305) i ‘maszyny do czyszczenia ziarna z sitami’ (m. 306) – AJKLW.

Punkt	‘Maszyna do czyszczenia ziarna bez sit lub z jednym sitem’ (m. 305)	‘Maszyna do czyszczenia ziarna z sitami’ (m. 306)
56, 56a – okolice Adamowa	<i>wialnia</i>	<i>wiejnia</i>
50, 51 – okolice Baranówka i Sowinek	<i>wietrznik</i>	<i>wiewnik, wialnia, mlynek, wiejnia</i>
74 – Bukówiec G.	<i>czyszczarka</i>	<i>mlynek</i>
45 – Dąbrówka Wlkp.	<i>mlynek</i>	<i>mlynek</i>

Tabela 2. Nazwy ‘maszyny do czyszczenia ziarna’ i ‘maszyny do sortowania ziarna’ w materiałach współczesnych.

Miejscowość	‘Maszyna do czyszczenia ziarna z plew’			‘Maszyna do sortowania ziarna’	
	p. I	p. II	p. III	p. II	p. III
Adamów	-	<i>wiejnia</i> MaZ, PuB	<i>wiejnia</i> PuA, KuW	<i>mlynek</i> PuB	<i>mlynek</i> KuW
Baranówka i Sowinki	-	<i>wialnia</i> MiZ, RaA <i>czyszczarka</i> MiZ, RaA <i>czyszczalnia</i> RaA	<i>wialnia</i> MiJ, MiG	-	<i>wialnia</i> MiG
Bukówiec G.	<i>mlynek</i> SoW	<i>mlynek</i> MiP, SzJ <i>wřwnik</i> MiP <i>wialnia /</i> <i>wiolnia</i> SzJ (bierne)	<i>mlynek</i> BaK, WoS, MaH, MaM <i>wiewnik</i> WoS <i>czyszczarka</i> WoS	<i>mlynek</i> SzJ <i>mnjszy mlynek</i> SzJ <i>wřwnik</i> MiP	<i>mały mlynek</i> BaK, WoS, WoM, MaM <i>mlynczek</i> BaK
Dąbrówka Wlkp.	-	<i>mlynek</i> DuM, NiL <i>wialnia</i> GoS <i>mlynek (!)</i> NiA	<i>mlynek</i> SeZ	<i>mlynek</i> DuM, GoS <i>mlynek</i> <i>wiatrowy</i> GoS	<i>klaper</i> [DuR]

Fot. 1. Wialnia – Baranówko 2005 r.
(fot. J. Kobus)

Fot. 2. Młynek – Adamów 2005 r.
(fot. J. Kobus)

W Baranówku i Sowinkach nie udało się potwierdzić używania ‘maszyny do segregacji ziarna’, a jedynie uzyskano poświadczenie dla ‘maszyny do czyszczenia ziarna’ – *wialnia, czyszczarka, czyszczalnia*; tylko najmłodsza informatorka wymieniła tę samą nazwę w odpowiedzi na pytanie o dwa różne urządzenia, co może być wynikiem jej wewnętrznego przekonania o konieczności udzielenia odpowiedzi, niekoniecznie zaś jej znajomości. W punkcie tym w pokoleniu II została także odnotowana nazwa *czyszczarka/czyszczalnia* – dotyczy ona jednak innego rodzaju maszyny, bardziej zaawansowanej pod względem technologicznym, która młóci i jednocześnie oczyszcza ziarno z plew:

MiZ: *czyszczarka to jezd maszyna od... która młóci i zaraz czyści... a to maszyny które kiedyś myśmy mieli to trzeba było jeszcze... bo tam zboże sie tylko wykruszyło... a trzeba było późni na wialnie... [...] za pomoco^m takich śmig... no oczywiście przekaźnik był... tryby żelazne... nie... i śmigi na tym były osadzone... a w końcu ruchome takie było na takich takie wah... tak wahadłowo chodziły cztery sita i one to... to ziarno tam sphywało... zlatywało... wiatr wydmuchiwał bo tu przy tym... przy tych kolbie były takie śmigi... i te wydmuchiwały... wydmuchowały (!) tam te plewe a ziarno... a sita były po to że nawed one... oddzielały te drobniejsze ziarno grubsze i... i... i na dole było takie przez które przelatywały te wszystkie chwasty... te nasiona chwastów... tak...*

W Bukówcu G. pojedynczo odnotowano nazwę *czyszczarka*, zgodną z notacją AJ-KLW (tu dziwi, że nazwa ta padła w pokoleniu III, a nie w II, co może sugerować, że informator miał na myśli nieco nowsze urządzenie, niż to, o które pytano). Pozostałe nazwy cechuje stosunkowo wysoka różnorodność, ponieważ występuje tu aż 7 wariantów. Informatorzy z Bukówca G. na pytanie o ‘maszynę do czyszczenia ziarna’ udzielili następujących odpowiedzi: *młynek* (p. I), *młynek, wiwnik* i *wialnia* (p. II) i *młynek, wiewnik* (p. III), natomiast na ‘maszynę do segregacji ziarna’ mówią: *młynek, mniejszy młynek, wiwnik* (p. II) oraz *mały młynek, młyneček* (p. III). Rozróżnienie obydwu urządzeń sprowadza się do parametru rozmiaru (mały, mniejszy) oraz sposobu działania *wiewnik/wiewnik* i *wialnia* od wiania, działania za pomocą podmuchu, wywiewania lekkich plew i najslabszych ziaren *pośladu*. Współcześni mieszkańcy wsi nie uwzględniają typowego niegdyś wyznacznika, jakim była budowa tego rodzaju maszyn, mianowicie obecności sit – co stanowiło punkt wyjścia dla zespołu AJKLW, mapującego

nazwy ‘maszyny do czyszczenia zboża bez sit lub z jednym sitem’ (m. 305) i ‘maszyny do czyszczenia zboża z sitami’ (m. 306).

Dąbrowszczanie wymieniają dość jednolity zestaw nazw, które w pokoleniu II są częściowo jednakowe dla obydwu interesujących nas maszyn – *młynek*. Wyłącznie nazwy maszyny czyszczącej ziarno, w pokoleniu II, są urozmaicone o dwie dodatkowe: *wialnia*, *młynec* oraz w pokoleniu III *klaper* jako nazwa ‘maszyny do segregacji ziarna’.

Istotną uwagę stanowi zapis, w którym nazwy obydwu desygnatów były podane przez te same osoby (w tabeli oznaczone pogrubioną czcionką). Na tej podstawie można mówić o występowaniu w danej wsi dwóch różnych maszyn, pełniących różne funkcje, jak to jest w Adamowie, gdzie ten sam informator podaje różne nazwy określające różne maszyny: *wiejnia* [PuB, KuW] jako maszyna czyszcząca zboże i *młynek* [PuB, KuW] jako maszyna segregująca zboże. Podobnie jest w wypadku niektórych informatorów z Bukówca G., choć nie dotyczy to wszystkich poświadczeń (mylić mogą te oznaczone gwiazdką): *młynek*, *wi^ewnik** MHP i *wi^ewnik** MHP, *młynek*/wialnia/wiolnia* (bierne) SzJ i *młynek*/mniejszy młynek* SzJ, *młynek* BaK i *młyneczek/mały młynek* BaK, *młynek/wiewnik/czyszczarka* WoS i *mały młynek* WoS, *młynek* MaM i *mały młynek* MaM lub z Dąbrówki Wlkp.: *wialnia* GoS i *młynek/młynek wiatrowy* GoS.

Należy także uwzględnić sytuację, w której badani informatorzy nie kojarzą dwóch urządzeń bądź we wsi nie było takich sprzętów (jak w Baranówku i Sowinkach, o czym była mowa wyżej). Udzielenie takich samych odpowiedzi na różne pytania jest zastanawiające (*wialnia* MiG i *wialnia* MiG, *młynek* DuM i *młynek* DuM) – czy należy to przypisać niewiedzy informatora, czy może daleko idącemu uogólnieniu? Są to przesłanki, które muszą zostać zweryfikowane drogą szczegółowych badań terenowych.

Inną obserwacją dokonaną podczas analizy poszczególnych nazw jest to, że w niektórych wypadkach, zwłaszcza w Dąbrówce Wlkp., między podawaną przez informatorów nazwą maszyny i nazwą czynności przez tę maszynę wykonywanej, często ulega zachwianiu relacja rzecz–czynność, np. *młynek* ale *wioć* [DuM] [NiŁ], *młynec* ale: *przewione* [NiA] obok *młynek* – *młynkować* [WiW] [NiŁ] – zaobserwowane zjawisko dotyczy osób z pokolenia II. W pozostałych miejscowościach takich odchyień dotychczas nie zauważyłam, mamy tam następujące zapisy: Bukowiec G. *młynek* – *młynkować* [SoW] [MaM] [BaK], Baranówko i Sowinki *wialnia* – *przewiać, odwiać* [MiJ] [MiG]; Adamów *wiejnia* – *wiać* (*wije się, wieli*) [WoS] [PuA].

Co ciekawe, w okolicach Czarniejewa (pow. Gniezno) odnotowano cztery nazwy określające ‘dawną maszynę do czyszczenia ziarna z plew’: *klaper* (Graby, gm. Czarniejewo), *młynek* (Czarniejewo, Graby), *wialnia* (Czarniejewo, Graby, Goraniec gm. Czarniejewo), *wiejnia* (Graby). Z wypowiedzi informatorów wyraźnie wynika, że wszystkie te nazwy stosuje się wymiennie, np.: *młynek... wialnia inacy* (!)... *młynek... wialnia...* (Czarniejewo), *jedni mówio^m wiejnia... wialnia ... jedni mlyneg i to tam było to samo...* (Graby).

Podobną sytuację obserwuje się w powiecie kolskim. Pozyskano tu następujące poświadczenia dla nazwy ‘maszyny do sortowania ziarna na lepsze i gorsze’ *wialnia* (Prucheniec), *młynek* (Prucheniec, Sobótka, Nowe Budki): *wialnia... albo młynek...* (Prucheniec), *no to może być wialnia wzgl^ednie młynek...* (Sobótka). Wśród nazw ‘maszyny do czyszczenia zboża’ odnotowano tu wyraz *wialnia* (Prucheniec i Sobótka)

oraz *wiejnia* (Nowe Budki). Z notacji tych trudno jednak wywnioskować, o jaką konkretnie maszynę pytano.

Zestawiając te obserwacje z wynikami badań z innych obszarów dialektalnych, nasuwa się wniosek o zlewaniu się nazw i desygantów. Wystarczy sięgnąć do wspomnianego już *Słownika gwar Lubelszczyzny* i dołączonej do niego mapy o numerze 21. Pokazuje ona występowanie wszystkich wymienionych w słowniku wariantów na terenie Lubelszczyzny. Można by się zastanawiać, czy stosunkowo duża wariantowość w słowniku H. Pelcowej jest wynikiem tych samych zjawisk i mechanizmów, które obserwujemy obecnie w języku mieszkańców wielkopolskich wsi, czy może wynika z bazy materiałowej wykorzystanej w tym słowniku – wszak jej przekrój czasowy jest znaczny, bo sięga od czasów współczesnych do lat 50. XX w., a brakuje przy artykułach hasłowych adnotacji co do okresu, z którego pochodzi dana notacja. Przy tak dużej chronologicznej rozpiętości źródłowej wariantowość może być wynikiem zmian językowo-kulturowych, jakie zaszły w przestrzeni wiejskiej, niekoniecznie zaś odzwierciedlać stan badanych nazw w konkretnym przedziale czasowym. To, że jedna nazwa używana była w latach 50., wcale nie oznacza, że jest ona znana współcześnie. Szczególnej wagi nabiera tu zatem aspekt temporalny. W związku z tym trudno jest interpretować materiał ze *Słownika gwar Lubelszczyzny* pod względem zachodzących przemian językowych, przy czym sam fakt odnotowania nazw interesujących nas w prezentowanym artykule, stanowi jednak cenne źródło.

W kontekście najnowszych badań na Lubelszczyźnie dodam jeszcze, że materiały z okolic Łukowa (Sierociuk 2019) zawierają tylko 3 nazwy: *wialnia*, *trenek* i *młynek*, których znaczenia nie do końca są przejrzyste, a coraz częściej zlewają się w jedno:

wialnia albo młynek... (NJm, Osn, WPn, WKS, Gąs);

przewiać... we wialni lub w młynku... (Grz);

to ziarno leciało czyste... z tyj właśnie... z tej... wialni... wialnia... i wialnia była do czyszczenia... i młynek... (Chr);

to i wialnia tak robiła... bo oddzielała plewy od ziarna... ale leciało też... lepsze i gorsze no to młynek przeważnie był... oddzielał... wialnia też oddzielała... (Goł).

W Wielkopolsce, zgromadzone współcześnie dane, dotyczące maszyny sortującej zboże, nie znajdują punktu odniesienia w materiałach AJKLW. Przedstawię natomiast zmiany, jakie zaszły w funkcjonowaniu nazw maszyny czyszczącej zboże.

W AJKLW zmapowane zostały nazwy ‘maszyny do czyszczenia zboża’ bez sit lub z jednym sitem oraz z sitami – chodziło o mniej i bardziej zaawansowany typ maszyny do oczyszczania zboża. Pierwsza z wymienionych maszyn charakteryzowana jest w sposób następujący przez autorów komentarza: „Zadaniem tej maszyny było wstępne oczyszczenie zboża z plew i lżejszych zanieczyszczeń. Młynek stosowano także w celu dokładniejszego oczyszczenia ziarna przewianego w wialni” (AJKLW–II, 2, 99). Z kolei ‘maszyna do czyszczenia zboża z sitami’ opisana została dość ogólnie: „Służyły do czyszczenia zboża. Oprócz wiatraka wyposażone były w kilka ruchomych sit” (AJKLW–II, 2, 101). Zatem maszyna określana przez autorów AJKLW jako *wialnia* jest nowocześniejsza od wcześniej opisanych *młynków*. Konfrontacja najnowszych danych z mapą wykazała, że: w Dąbrowce Wlkp. odnotowano w AJKLW nazwę *młynek*, co obok *wialni* udało się potwierdzić współcześnie; okolice Baranówka i Sowinek

– tu także dane pokrywają się z wynikami AJKLW, mamy bowiem nazwę *wialnia*; Bukówiec G. – w AJKLW *młynek* zaś współcześnie *wi^ewnik/wiewnik* i *wialnia*; Adamów – zarówno w atlasie jak i współcześnie odnotowana nazwa to *wiejnia*.

Wniosek płynący z poczynionych przeglądów wydaje się być następujący: zacieraanie się znaczeń i nazw zbliżonych do siebie desygnatów nie jest cechą obserwowaną wyłącznie w Wielkopolsce. W związku z analizowanymi tu nazwami obydwu maszyn, podobną niejednoznaczność zauważamy chociażby w gwarach Lubelszczyzny.

Przedstawione analizy wyraźnie pokazują zmiany, jakie zaszły w języku mieszkańców wsi na przestrzeni ostatniego 30–40-lecia. Zlewianie się nazw i ich znaczeń jest coraz częściej odnotowywane przy pozyskiwaniu materiałów dotyczących przedmiotów i czynności dawnych lub wychodzących z użycia. Już tak skromny materiał udowadnia, że badania dialektologiczno-etnograficzne są konieczne i potrzebne, by w pełni zrozumieć zachodzące zmiany językowe i kulturowe. Zarazem ekscerpcja materiałów gwarowych zmusza do refleksji nad metodami pozyskiwania ich w terenie.

Literatura

- AGM, H. Horodyska-Gadkowska, A. Strzyżewska-Zaremba, *Atlas gwar mazowieckich*, t. I, Wrocław 1971; A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, *Atlas gwar mazowieckich*, t. II–X, Wrocław 1972–1992.
- AJKLW, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I–VI, pod red. Z. Sobierajskiego, J. Burszty, Wrocław [i in.] 1979–1991; t. VII–XI, pod red. Z. Sobierajskiego, Wrocław [i in.] Poznań 1992–2005.
- AJKLW–II, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. II: CZŁOWIEK – PRZYRODA, pod red. Z. Sobierajskiego, J. Burszty, cz. 1: *Mapy 116–235*, cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 116–235*, Wrocław [i in.] 1979.
- AJS, A. Zaręba, *Atlas językowy Śląska*, t. I, Kraków 1969, t. II, Kraków–Warszawa 1970–1989, t. VIII, Warszawa 1996.
- Judycka I. (1961), *Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach Pomorza Mazowieckiego (stan obecny, historia i związki z terenami przyległymi)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.
- Kąś J., *Słownik gwary orawskiej*, t. I–II, Kraków.
- Kobus J., Stępień M. (red.) (2018), *Słownik języka mieszkańców okolic Czerniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie*, Poznań.
- Osowski B. (red.) (2018), *Gospodarz. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*, Poznań.
- Pelcowa H. (2012), *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. I: *Rolnictwo, narzędzia rolnicze, prace polowe, zbiór i obróbka zbóż*, Lublin.
- Sierociuk J. (2019), *Słownik języka mieszkańców ziemi lukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*, Poznań.
- Wronicz J. (red.) (2010), *Mały słownik gwar polskich*, Kraków.

Błażej Osowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej

ORCID: 0000-0002-4226-1378; e-mail: blazej.osowski@amu.edu.pl

Układ nadawczo-odbiorczy w wielkopolskich inwentarzach z 2. połowy XVIII wieku

Abstrakt: Inwentarze dóbr szlacheckich z 2. połowy XVIII w. są tekstami wielowarstwowymi ze względu na zmieniający się w nich układ nadawczo-odbiorczy. Są to dokumenty zawierające wypowiedzi osób trzecich i elementy innych aktów komunikacji. Analizowany proces staje się tym samym kilkietapowy (poczynając od zeznań świadków, a na wydaniu tekstów kończąc). Elementy poziomu niższego stają się na poziomie wyższym częścią komunikatu i mogą być modyfikowane, co przejawia się m.in. zmianą kodu, odmiany językowej czy formy podawczej. Celem artykułu jest odpowiedź na pytania: kto i do kogo mówi w analizowanych inwentarzach i jakie na poziomie cech językowych niesie to konsekwencje dla tekstu.

Słowa kluczowe: dialektologia historyczna, nadawca, odbiorca, inwentarze, XVIII w., Wielkopolska

Abstract: A narrator-audience system in Wielkopolska inventory books from the 2nd half of the 18th century. Inventory books of nobility estates from the 2nd half of the 18th century are multi-layer texts due to the changing narrator-audience system. These documents include utterances of third persons and elements of other acts of communication. The analysed communication is therefore a multi-stage process (starting with the witnesses' statements and ending with publication of the texts). Elements of a lower level become, on a higher level, a part of a message and can be modified. This is reflected in, among other things, a change of the code, language variety or input form. The goal of this article is to provide answers to the questions: who addresses whom in the analysed inventory books and what are its consequences to the text on the level of linguistic features.

Keywords: historical dialectology, narrator, audience, inventory books, 18th century, Wielkopolska

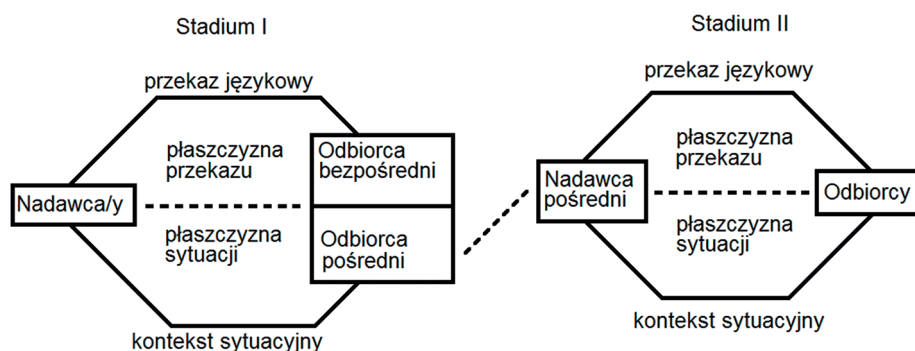
Materiał poddawany analizie w niniejszej pracy stanowią inwentarze dóbr szlacheckich z 2. połowy XVIII w. z terenu województw gnieźnieńskiego, kaliskiego i poznańskiego. Składające się na niego dokumenty podzielić można na kilka grup:

- transakcje związane z przeniesieniem własności, np. z okazji kupna – sprzedaży, w związku z wydzierżawieniem (żądanie opisu mogło wyjść z obu stron), nadaniem dóbr lub aktem tradycji (przekazanie dóbr na rzecz wierzyciela),
- ugody kończące spory (głównie sąsiedzkie i rodzinne), w tym dokonania podziałów,
- protokoły intromisji (wwiązania), np. objęcie na powrót dóbr po wcześniejszym z nich wypędzeniu,

– inwentarze o charakterze gospodarczo-administracyjnym, np. wizja padłego bydła, zapisy ekonoma, inwentarz wraz z otaksowaniem, rejestry wydatków,
 – spisane w celu zabezpieczenia mienia lub rozporządzenia nim, np. po zbiegłych chłopach i innych poddanych, inwentarze pośmiertne (tu liczne dokumenty sporządzane na żądanie wdów) i testamenty, z powodu aresztu położonego na mieniu chłopskim, z powodu czyichś pretensji do dóbr, kontrakty małżeńskie.

Analizowane dokumenty były sporządzane – jak widać – w różnym celu i przez różne osoby (właściciele lub posesorów, szlachciców w obecności woźnego, urzędników), odnosiły się do zeznań świadków i zainteresowanych, wykorzystywały wcześniej spisane dokumenty¹, co skutkowało stosowaniem różnych form podawczych, były ponadto utrwalane w postaci kopii² – wszystko to sprawia, że tekst staje się strukturą wielowarstwową ze zmieniającym się układem nadawczo-odbiorczym. Celem artykułu jest odpowiedź na pytania: kto i do kogo mówi w analizowanych inwentarzach i jakie na poziomie cech językowych niesie to konsekwencje dla tekstu.

W tym celu sięgnięto po model rozprawy sądowej jako sytuacji socjolingwistycznej zaproponowany przez J. Kościa. Jego spostrzeżenia dotyczące cech komunikacji językowej zachodzącej w ramach rozprawy sądowej przed radą miejską można odnieść i do naszego materiału: komunikacja ta ma charakter procesualny i wielokanałowy, zinstytucjonalizowany i zorganizowany, uczestniczą w niej i podtrzymują ją zbiorowości (Kość 1992, 156). Ponadto odbywa się dwuetapowo (schemat 1), co wcześniej zauważyła też H. Wiśniewska (1983, 131). W pierwszym etapie rozprawa miała charakter werbalny i dwukierunkowy. Równolegle powstawał przekaz pisany, który stawał się punktem wyjścia dla drugiego etapu komunikacji językowej; ten zaś z kolei polegał na tym, że sekretarz sądowy, który wcześniej jako pośredni odbiorca rejestrował wypo-

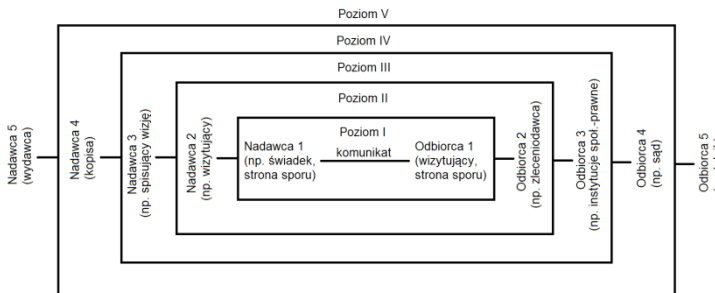
Schemat 1. Komunikacja w czasie rozprawy sądowej (Kość 1992, 157).

¹ Taki sposób sporządzania dokumentów znajduje analogię w spisywaniu lustracji, por. choćby: Lustracja 2000, XI, Lustracja 2011, XII–XIV.

² Wydawnictwo dokumentów dóbr z pow. kaliskiego oparto na oryginałach, z pozostałych powiatów – na kopiach.

wiedzi zeznających i sędzących, teraz staje się transmitterem, tj. przekazuje czyjś komunikat (Kość 1992, 157, 160).

W niniejszej analizie każdą sytuację komunikacyjną (od zeznań świadków po wydanie tekstów) umieszczono na osobnym poziomie, dlatego model został rozbudowany z dwóch etapów (Kość 1992, 157) do pięciu. Ponadto układ linearny zastąpiono centralnym, ponieważ elementy z poziomu niższego stają się na poziomie wyższym częścią komunikatu i mogą być modyfikowane, co przejawia się m.in. zmianą kodu (np. z gwarowego na literacki), odmiany (z mówionej na pisaną) czy formy podawczej (np. przytaczanie cudzych wypowiedzi). Analizę sytuacji komunikacyjnej, mając na uwadze złożość wyводу i ograniczoną objętość tekstu, skoncentrowano wokół nadawcy i odbiorcy.

Schemat 2. Komunikacja w analizowanych materiałach (oprac. własne).

Typy uczestników aktu komunikacji przyjęto za E. Laskowską (2010, 73–74), która nadawcę charakteryzuje według pięciu alternatyw. W niniejszej pracy zmieniono je na pięć opozycji, z których niektóre są stopniowalne:

- indywidualny / zbiorowy – ze względu na liczbę osób tworzących komunikat,
- stały / zmienny – ze względu na zmienność (lub jej brak) ról nadawcy i odbiorcy (to kryterium nie jest uwzględniane w niniejszej analizie, ponieważ brak bliższych informacji na ten temat w materiale),
- wyrazisty / niewyrazisty – ze względu na możliwość ustalenia w sposób niebudzący wątpliwości, kim jest autor,
- znany / nieznan – kiedy wiemy (lub nie), kto jest nadawcą słyszanej lub czytanej wypowiedzi,
- dostępny / niedostępny – „[n]ajbardziej typowym przykładem nadawcy niedostępnego jest nadawca utworu literackiego np. z XIX w., czyli nieżyjący” (Laskowska 2010, 73; to kryterium zostaje zawieszono, ponieważ dziś wszyscy nadawcy badanych wypowiedzi są już niedostępni).

Odbiorcę scharakteryzować można również za pomocą pięciu opozycji cech:

- pojedynczy / zbiorowy – ze względu na liczbę osób odbierających komunikat,
- rzeczywisty / wirtualny – ze względu na stopień posiadanej przez nadawcę znajomości i wiedzy o odbiorcy,

– aktywny / pasywny – ze względu na kontakt między uczestnikami komunikatu, reakcję odbiorcy na wypowiedź nadawcy, w tym możliwość przejścia przez odbiorcę roli nadawcy,

– zamierzony / niezamierzony – ze względu na intencję nadawcy skierowania swej wypowiedzi do określonej osoby,

– bezpośredni / pośredni – ze względu na udział odbiorców w akcie komunikacji (tu i teraz lub w sposób zapośredniczony).

Ponadto charakteryzując relację nadawcy i odbiorcy, uwzględniono role deiktyczne uczestników (np. mówiącego, adresata, świadka, słuchacza, tłumacza itd.), rolę społeczną nadawcy względem innych uczestników sytuacji komunikacyjnej (np. sędziego względem oskarżonego) i relewantne role społeczne (relacje zależności, równorzędności itp.) (Gizbert-Studnicki 1986, 48–49).

Poziom I

Choć etap ten może odnosić się do komunikatów uprzednich wobec etapu 2., to jednak nie może być od niego niezależny (zawsze musi być w nim zanurzony). Ponadto pojawienie się wypowiedzi z etapu 1. w komunikacji na etapie 2. nie jest obligatoryjne. Występują bowiem wizje, opisy itd. oparte jedynie na działaniach osób je przeprowadzających (etap 2.) bez odwołania się do wypowiedzi innych osób, np. świadków czy poddanych dóbr (etap 1.).

Odbiorcami są tu przede wszystkim osoby przeprowadzające wizje, sporządzające opisy i inwentarze, zasięgające szczegółowych informacji na temat stanu dóbr, obciążeń poddanych itp. u właściciela, dzierżawcy dóbr (*jmp. Katerla pogłównie od lat kilkunastu nie zapłacone oświadcza, a o nieoddanie tego częste naprzykrzanie wojskowe twierdzi*; KP, 190), ich pracowników (*Skór z Gołuchowa owczych i 2 bydlęce, jako p. Molecki ekonom zeznawał*; P, 245; *wierzchem do połowy sąsiedka równo z balką owies, a od połowy żyto nowe od ziemi warsztą nad balkę, jak pisarz powiedział*; P, 242), poddanych (*W tym dworze żadnego sprzężaju nie masz, ani pługa, ani woza, tylko koni fornalskich, których się gatunek opisuje, jako fornal, który jest przez lat 4 nie płatny, zeznał i opowiedział*; RK I, 113). Niekiedy informacja o procesie komunikacji jest niejasna i nie wiadomo, kto jej udzielił, np.: *Temu młynarzowi jmp. Koszutcki dziedzic obowiązał chałupę i stodołę poszyć, kamień nowy jak najprędzej dać (którego dotychczas nie ma) i roli zagonów 300. Z czego czynszu młynarz przyrzekł płacić zł 300* (RK I, 236). W tym fragmencie dziedzic przekazał słowa młynarza czy młynarz dziedzica?

Poddani reprezentowani mogą być przez zbiorowości (*Asserunt mieszczankowie tujejsi, że to miasteczko Mieścisko pod prawem królów postanowione*; P, 72; *jak ludzie powiadają*; G, 10; *Łąki, których lubo wielka szczupłość z obwieszczenia gromady jest*; KP, 205). Osoby ze stanów wyższych zwracające się do przeprowadzających wizję itd. pojawiają się wyłącznie jako jednostki.

Informacje pozyskiwane są także ze źródeł innych niż mówione: *Podał jmp. Lewkowicz podług inwentarza swego w roku 1774 przez niegdy wnego Adama Grudzińskiego podpisanego* (G, 301).

Niekiedy dowiadujemy się o komunikatach nieskierowanych do przeprowadzających działania urzędowe. Relacje pomiędzy rozmówcami odpowiadają ówczesnym stosunkom społecznym. Najczęściej właściciel dóbr mówi do poddanych (*drugie* [łaki – B.O.] *powycinać* [impp. Gockowscy – B.O.] *kazali ludziom ze Smoguleckiej Wsi*; G, 143; *jmp. Zalewski [...] stawienia się gromadzie uporczywie wzbronil*; KP, 89) lub przedstawiciel władzy do ludności danych dóbr (*Urząd Komisarzski [...] wezwanym ludzi gromadom zwykle przykazawszy posłuszeństwo*; KP, 188–189), o wiele rzadziej strony biorące udział w sprawie komunikują się ze sobą na zasadzie równorzędności (*obie strony dokładać się do ekspensu przyrzekają*; G, 283; *kontrakt małżeński [...] strony oboje przy świadkach akceptowali*; G, 310), poddani mówią do siebie (*do [...] sołtysa należy szkody w lecie w polu oganiać, drugim okupnikom rozkazywać, na powinności, gdy dworska jurysdykcja rozkaże, iść, sędzić pomiędzy sobą sprawy, klótnie pomiędzy sobą załatwiać*; KP, 277), sporadycznie pojawiają się relacje o osobach trzecich (*jako złoczyńców chwymano [Olędrów – B.O.] na drogach, w mieście Kole bito i śmiercią odgrażano*; KP, 36). Zupełnie wyjątkowo pojawiły się kwestie skierowane przez poddanego do osoby ze stanu wyższego: *Jach kmieć ma chałupę dobrą, ale [...] prosi o większą* (KP, 124), *osobliwie Józef Półkonik tegoż jm. księdza słowami nieuczciwymi dyfamował* (KP, 264).

Cecha nadawcy ‘wyrazisty’ i ‘znany’ jest stopniowalna i waha się od anonimowości (*W której sieni tak woły, jako też i wieprze stawały, jako nam powiedano*; RK I, 182) przez określenie osoby zeznającej poprzez podanie jej funkcji, zajęcia (*kociół [jako robiący piwo wyznał] reparacyi potrzebujący*; RK I, 216) do pełnej identyfikacji i podania danych osobowych (*Drugi kamień [...] jest młynarza tego, który tym mele wiatrakiem, jako sam jmp. przyznaje Twardowski*; P, 418).

Na tym etapie odbiorca może być zbiorowy (chłopi, inni poddani, robotnicy) lub jednostkowy (grupy wcześniej wymienione i szlachta), zawsze jest rzeczywisty, zamierzony i bezpośredni ze względu na mówiony charakter komunikacji. Założyć można, że posiada również cechę aktywności, tj. współtworzy dialog, choć rola poddanych ze względu na XVIII-wieczne stosunki społeczne była zapewne w dużym stopniu ograniczona.

Spisywanie dokumentu (poziom II naszego schematu) to niewralgiczny moment opracowywania materiału językowego. Nadawca I tworzy swą wypowiedź tak, jak potrafi: w odmianie literackiej, potocznej, regionalnej, gwarowej; jeśli przytacza ją Nadawca II, to może zacytować ją bez zmiany kształtu językowego, co jednak zdarza się rzadko, częściej natomiast przywołuje, zwracając uwagę przede wszystkim na zawartość, mniej troszcząc się o formę. Ta dostosowywana jest do języka Nadawcy II. Przejście z jednego poziomu komunikacji na następny porównać można do działania filtru, przez który przepuszczane są tylko te elementy języka nadawcy z poziomu niższego, które zaakceptuje nadawca wyższego poziomu. Wszystko nadal jednak rozgrywa się w odmianie mówionej, konsekwencje dla dzisiejszego czytelnika inwentarzy pojawiają się, gdy nadawca III (pisarz) spisuje wypowiedzi nadawcy I i II. Ponownie ma dwie możliwości, dosłownego cytatu lub przetworzenia na znany sobie język. Zenon Klemensiewicz następująco opisywał analogiczny do analizowanego materiał średniowiecznych rot sądowych³:

³ Pomimo pewnych podobieństw między średniowiecznymi rotami sądowymi i analizowanymi inwentarzami, zdają sobie sprawę z cechujących je różnic – odmiennego kontekstu, w jakim funkcjonowali wtedy

Ze stanowiska językowo-stylistycznego wolno w tych wypowiedziach upatrywać uchwycone przez pisarza sądowego migawkowe zdjęcia mowy potocznej ludzi prostych, którzy się wyrażają w sposób bezpośredni i bezpretensjonalny, nie zawsze stanny, którzy nie unikają znamion gwarowych w wymowie, wulgaryzmów w doborze wyrazów, prymitywu, niedbalstwa i błędów w składni. Oczywiście, nigdy nie mamy pewności, co w językowym ukształtowaniu idzie na rachunek świadka, co pisarza, ale dla historii języka jest to drugorzędne (Klemensiewicz 1985, 169).

Mając na uwadze przytoczone spostrzeżenia, mówimy dziś raczej o języku zabytku niż pisarza czy autora. O zasięganiu języka u autochtonów świadczą liczne *verba dicendi*, mikrotoponimy i antroponimy ludzi miejscowych (Osowski 2016a; 2016b, 96–97). To najprawdopodobniej z języka chłopów i drobnej szlachty utrwalone zostały gwaryzmy i regionalizmy (głównie leksykalne i fonetyczne).

Poziom II i III

Przyjmując, że wizja, inwentarz, testament itd. są skończonymi aktami komunikacji, punktem wyjścia staje się dla nas etap 2., który następnie poddawany jest różnego rodzaju przetworzeniem na etapach kolejnych, jak i zawiera w sobie elementy wcześniejszych od niego aktów komunikacji.

Nadawca na tym etapie może być tożsamy z nadawcą następnego etapu. Od takich przypadków zaczniemy. Nadawcy jednostkowi ujawniają swoją obecność, używając form 1. os. lp. czasowników lub zaimków. Niemal wyłącznie pochodzą ze stanu szlacheckiego, np.: *Aleksandry Hilary z Potulic Potulicki hrabia na Więcborku, Sempelborku, Ślesinie, Rogalinie, Sikorzu, Swarożynie etc., starosta borzechowski, general major wojsk koronnych wiadomo czynię — — iż umyśliłem folwark Minikowo nazwany nadać utciwemu Janowi Schlibpowi [...]. Czego wszystkiego onemu dotrzymać deklaruję i na to się własną ręką moją przy przyciśnieniu herbownej pieczęci mojej podpisuję* (G, 354–355). Wyjątkowo zdarzają się też majątni przedstawiciele innych stanów, np. sołtys w Rościminie tak kończy swój testament: *Bóg jest mój świadek, iż ja według sumienia mego ustanowiłem i ani z miłości, ani z nawiści jedno ku drugiemu, ani żonie mojej do woli jej, tylko jak mi Bóg dał w rozum mój, tak też ułożyłem i podzieliłem, na co się dla lepszej wiary z świadkami podpisuję* (G, 318). Również wielu nadawców zbiorowych jesteśmy w stanie zidentyfikować z imienia i nazwiska, np.: *Co my wszystko widząc oczyma swoimi rzetelnie i sumiennie spisawszy rękami podpisujemy własnymi [...] Maciej Miedziński mp. Jakub Rychliński mp.* (P, 418), co sprawia, że możemy ich określić jako stałych, wyrazistych i znanych.

Dwie ostatnie cechy zaczynają się zacierać, gdy kto inny przeprowadzał wizję, inwentarz czy opis, a kto inny je spisywał – a więc etap 2. i 3. mają różnych nadawców. W wizji z Trąbczyna pojawia się (najprawdopodobniej) trzech nadawców na etapie 2. (*Niżej wyrażeni zeznajemy z woźnym Bartłomiejem [...], iż widzieliśmy, że [...]*; KP, 13), lecz tylko dwóch na kolejnym, gdyż dokument kończą podpisy jedynie Kazimierza Świerczewskiego i Józefa Puchalskiego, a więc szlachty już bez przedstawicieli, innej sytuacji językowej (m.in. stosunek gwary do polszczyzny literackiej i odmiany mówionej do pisanej).

wiciela stanu chłopskiego. Z kolei w Świątnikach Wielkich inwentarz i otaksowanie ruchomości młynarskich sporządzili dwaj chłopci, przy czym obecny był szlachcic, a inicjatorką – wdowa, która kończyła dokument, wylewnie się podpisując: *Regina Przesieweńska pod nóżki wnym panom i dobrodziejom upadam* (G, 248). Wykluczenie z grona autorów dokumentu pisanego mogło dotyczyć także szlachciców-analfabetów, np. *Co wszystko, jেকেśmy widzieli i słyszeli, zeznajemy i na to się podpisujemy. Ignacy Szydłowski piórem trzymanym, Jakub Michałowski mp.* (KP, 36).

Mogły też powstać dokumenty wieloautorskie, których część powstaje przy udziale jednych nadawców, a pozostała część – drugich. Tak jest w przypadku inwentarza dworskiego i otaksowania sporządzonych i podpisanych przez czterech sołtysów, a następnie jeszcze przez Aleksandra Potulickiego (G, 358). Inny przypadek stanowi opis stanu dóbr Bielejewa sporządzony po śmierci Wojciecha Kosickiego przez wdowę Annę z Trąpczyńskich, w którym wyróżnić można dwie części – opis dworu, budynków wiejskich, zasiewów, inwentarza dworskiego prowadzony w 1. os. l.mn. oraz registr pozostałych rzeczy podpisany przez wdowę i prowadzony w 1. os. lp.

Nadawcami na etapie III ze względu na konieczność posiadania umiejętności pisania mogli być tylko członkowie stanu szlacheckiego. Tu jednak należy postawić pytanie, na które niestety trudno dać odpowiedź – czy osoba podpisująca dany akt fizycznie go spisywała.

Odbiorcą przeprowadzanych wizji, opisów, inwentarzy (etap II) były głównie osoby je zlecające (adresat zamierzony), choć pośrednio stawali się nimi także wszyscy świadkowie, udzielający informacji (odbiorcy niezamierzeni). W zależności od potrzeb przeprowadzających wizję itd. postawa odbiorców ich działań mogła być aktywna (zapytania skierowane do świadków, składanie przez nich zeznań – co lokujemy na etapie 1. analizowanego układu) lub bierna (bez wymienionych interakcji).

Odbiorcą spisanych dokumentów (etap III) były przede wszystkim instytucje społeczno-prawne o charakterze zbiorowym⁴, np. *Opisawszy takowym sposobem stan klucza mechlińskiego Urząd Komisarzski [...] jwgo Kazimierza Raczyńskiego [...] prawem dziedzicznym wwiązał i wezwany ludzi gromadom zwykle przykazawszy posłuszeństwo onegoż bez wszelkiej przeszkody w spokojnej zostawił posesyi. Dzieła zaś terażniejszego podług przepisu listu podawczego egzemplarze 3, jeden do Komisji Edukacyjnej, wtóry do grodu pyzdrowskiego odsyła, a trzeci na gruncie zostawuje i ręką swoją podpisuje. Józef Łukaszewicz województw wielkopolskich komisarz mp.* (KP, 188–189). Można zatem odbiorcom przypisać charakter wirtualny, ponieważ kopia dla Komisji Edukacji Narodowej mogła trafić do różnych jej pracowników. Rzadko adresowano analizowane dokumenty do konkretnych osób (odbiorca bezpośredni), np. w przywołanym już testamencie sołtysa z Rościmina czytamy: *Suplikuję też do jw. mojej zwierzchności, aby ta ostatnia wola moja nie była skasowana i złamana* (G, 318). Odbiorca testamentu stanowi więc uosobienie siły sprawczej gwarantującej wypełnienie testamentu, można mu zatem również przypisać wymiar instytucjonalny. Inaczej niż wcześniej jednak, ma on charakter pasywny (dokument trafia do niego w postaci skończonej, zamkniętej) i rzeczywisty, tj. można go określić osobowo.

⁴ W najszerszym rozumieniu taką instytucją może być zbiorowość, w której żyją strony aktu (*Item każdemu do wiadomości podaje i wiadomo jest, komu do czytania dostaje się;* G, 310).

Poziom IV

O etapie tym można mówić w przypadku dokumentów kopiowanych. Nadawcą jest kopista, który jest dla odbiorcy nieznany i niewyrazisty. Ze względu na usługowy charakter jego działania osoba kopisty nie jest dla czytelnika istotna. Odbiorca z kolei może być zarówno pojedynczy (przełożony kopisty, pracownicy sądu), jak i zbiorowy (społeczność danej miejscowości, zainteresowane strony). Utrwalenie komunikacji etapu IV na papierze zrywa bezpośrednią więź między nadawcą a odbiorcą i tym samym depersonalizuje obie strony. Można więc stwierdzić, że sporządzona kopia nie ma ani bezpośredniego, ani zamierzonego odbiorcy, jest on w dużej mierze tworem wirtualnym. W razie zainteresowania konkretnym przypadkiem, ktoś może sięgnąć po spisaną kopię, nie może mieć jednak wpływu na jej kształt, jest zatem odbiorcą pasywnym.

Poziom V

Etap ten pojawia się w przypadku tekstów wydawanych. Nadawcą staje się wydawca, który najczęściej jest znany (jego nazwisko widnieje na stronie tytułowej, jest więc też wyrazisty). Może być indywidualny, choć w przypadku edycji dużych zbiorów dokumentów bardzo często mamy do czynienia z zespołami. Odbiorcami są czytelnicy wydanych inwentarzy. Możemy być postrzegani jako odbiorca zbiorowy, choć lektury dokonuje każdy indywidualnie. Tak jak i w przypadku poziomu IV, zerwanie bezpośredniej więzi między nadawcą a odbiorcą powoduje, że odbiorca staje się wirtualny, pasywny i w dużej mierze niezamierzony, np. głównymi adresatami zbiorów inwentarzy są historycy, ale korzystać mogą z nich i inni, w tym lingwiści.

Również na tym etapie mogą wystąpić przekształcenia tekstu, o których wydawca powinien szczegółowo poinformować. Zmiana zapisu, choć dla historyka nieistotna, dla językoznawcy może być znacząca (np. *purolnik* > *pótrolnik*, *Maci* > *Maciej* – P, XVI). Zmiana formy pisanej na drukowaną niesie nie mniejsze konsekwencje niż przekształcenie wypowiedzi mówionej w pisaną. Wstawienie interpunkcji, sposób zapisu notatek marginalnych, uwzględnienie przekreśleń, dopisków, rozróżnienie rąk pisarskich – to tylko niektóre problemy, przed którymi staje wydawca i które są polem do subiektywnej interpretacji.

Wnioski

Podsumowując, należy raz jeszcze podkreślić, że analizowane inwentarze są strukturami wielowarstwowymi, z odrębnym układem nadawczo-odbiorczym na każdym poziomie. Elementy tego układu z poziomu niższego stają się na poziomie wyższym częścią komunikatu i mogą być modyfikowane, tak jak i kod, w którym komunikat jest przekazywany. Modyfikacji kodu między poziomami dokonuje nadawca z poziomu wyższego, co przypomina działanie filtra. Z poziomu niższego przepuszczane są tylko te elementy językowe, które zgadzają się z nawykami językowymi nadawcy poziomu wyższego.

Literatura

- G**, *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, t. 2: *Województwo gnieźnieńskie*, Wrocław 1956.
- Gizbert-Studnicki T. (1986), *Język prawny z perspektywy socjolingwistycznej*, Warszawa–Kraków.
- Klemensiewicz Z. (1985), *Historia języka polskiego*, t. 1, Warszawa.
- Kość J. (1992), *Socjolingwistyczne aspekty komunikacji językowej w tekstach prawnych (na przykładzie XVIII-wiecznych protokołów sądowych z ksiąg miejskich Chelma)*, „Socjolingwistyka” 12–13, s. 155–167.
- KP**, *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, t. 3: *Województwo kaliskie*, Wrocław 1957.
- Laskowska E. (2010), *Niektóre składniki sytuacji komunikacyjnej*, [w:] *Sytuacja komunikacyjna i jej parametry. I monografia z cyklu Sytuacje – komunikacja – konteksty*, pod red. G. Sawickiej, Bydgoszcz, s. 70–76.
- Lustracja 2000**, *Lustracja województw Prus Królewskich. 1765*, t. 1: *Województwo pomorskie*, cz. 1: *Powiaty pucki i mirachowski*, wyd. J. Dygdała, Toruń 2000.
- Lustracja 2011**, *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich, Województwo inowrocławskie. 1765*, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, A. Mietz, Bydgoszcz 2011.
- Osowski B. (2016a), *Alias i czyli jako przedmiot zainteresowania dialektologa historycznego*, „Prace Filologiczne” 68, s. 307–321.
- Osowski B. (2016b), *O jednym z XVIII-wiecznych źródeł dialektologii historycznej z terenu Wielkopolski*, [w:] *Język w regionie, region w języku*, pod red. B. Osowskiego, J. Kobus, P. Michalskiej-Góreckiej i A. Piotrowskiej-Wojaczyk, Poznań, s. 93–108.
- P**, *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, t. 1: *Województwo poznańskie*, Wrocław 1956.
- RK I**, *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego z lat 1776–1792*, zebrał i opracował W. Rusiński, cz. 1: *Inwentarze z lat 1776–1779*, „Rocznik Kaliski” 1981, t. 14, s. 99–264.
- Wiśniewska H. (1983), *Lubelskie zeznania sądowe z XVII wieku jako przykład dwufazowego procesu komunikacji*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 21, s. 129–141.

Jerzy Sierociuk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej

ORCID: 0000-0001-9069-6117; e-mail: jasier@amu.edu.pl

Materiały do osiągnięć leksykografii słowiańskiej

Zgodnie z zapowiedzią z poprzedniego numeru publikujemy kolejne informacje o ukazujących się słownikach zawierających materiał gwarowy.

JĘZYK: polski;

TYTUŁ: *Gospodarz. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*;

AUTOR / AUTORZY: pod red. Błażeja Osowskiego;

MIEJSCE i ROK wydania: Poznań 2018;

Nr ISBN: 978-83-7654-363-5;

LICZBA HASEŁ: 1492 artykuły hasłowe;

TYP i UKŁAD HASEŁ: układ alfabetyczny;

BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: wyraz hasłowy, znaczenie i podznaczenia w nawiasie definicyjnym, cytat źródłowy, lokalizacja (miejscowość, z której pochodzi cytowany informator), odsyłacze; kolejne znaczenie wyodrębnione liczbą arabską;

UWAGI: słownik tematyczny, który obejmuje materiały terenowe pozyskane aktualnie przez uczniów szkół średnich w ramach projektu *Cool-Tour. Młodzi badacze regionu 2.0.*; publikacja jest ilustrowana oryginalnymi fotografiami przedstawiającymi desygnaty; słownik jest dostępny w wersji papierowej, w przyszłości w postaci pliku PDF (do pobrania).

***

JĘZYK: polski;

TYTUŁ: *Gospodyni. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*;

AUTOR / AUTORZY: pod red. Błażeja Osowskiego;

MIEJSCE i ROK wydania: Poznań 2018;

Nr ISBN: 978-83-7654-359-8;

LICZBA HASEŁ: 1452 artykuły hasłowe;

TYP i UKŁAD HASEŁ: układ alfabetyczny;

BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: wyraz hasłowy, znaczenie i podznaczenia w nawiasie definicyjnym, cytat źródłowy, lokalizacja (miejscowość, z której pochodzi cytowany informator), odsyłacze; kolejne znaczenie wyodrębnione liczbą arabską;

UWAGI: słownik tematyczny, który obejmuje materiały terenowe pozyskane aktualnie przez uczniów szkół średnich w ramach projektu *Cool-Tour. Młodzi badacze*

regionu 2.0.; słownik jest ilustrowany oryginalnymi fotografiami przedstawiającymi desygnaty; słownik jest dostępny w wersji papierowej, w przyszłości w postaci pliku PDF (do pobrania).

***

JĘZYK: polski;

TYTUŁ: *Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Święta, wierzenia i przesady*;

AUTOR / AUTORZY: pod red. Justyny Kobus i Tomasza Gniazdowskiego;

MIEJSCE i ROK wydania: Poznań 2018;

Nr ISBN: 978-83-65666-40-6;

LICZBA HASEŁ: 860 artykułów hasłowych;

TYP i UKŁAD HASEŁ: układ alfabetyczny;

BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: wyraz hasłowy, w nawiasie kwadratowym warianty fonetyczne, rodzajowe lub informacja gramatyczna, w nawiasie okrągłym alternatywna forma wyrazu hasłowego lub uzupełnienie hasła, znaczenie lub definicja w cudzysłowie definicyjnym, cytat i/lub cytaty, skrót miejscowości, odsyłacz, kolejne znaczenie wyodrębnione liczbą arabską;

UWAGI: słownik tematyczny; publikacja powstała jako wynik współpracy trzech szkół podstawowych i Pracowni Dialektologicznej UAM; pozyskane materiały są oryginalne, stanowią dokument fonograficzny naszych czasów; słownik jest ilustrowany oryginalnymi fotografiami przedstawiającymi desygnaty; zawiera miejsce na notatki; słownik jest dostępny w wersji papierowej, w przyszłości w postaci pliku PDF (do pobrania).